

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192554

UNIVERSAL
LIBRARY

“ श्री सयाजीसाहित्यमाला ”-पुष्प १२० वें

(प्रकीर्ण-गुच्छ)

कादंबरीची गोष्ट.

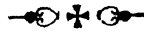
लेखक व प्रकाशक

गणेश रंगनाथ दंडवते

लायब्ररीयन सेंट्रल लायब्ररी, बडोदे

आणि

बडोद्याचें मराठी साहित्य, महाराष्ट्र-नियतकालिकदीपिका इ पुस्तकाचे कर्ते.

मुद्रक

भगवंत बळवंत पाळेकर

जागृति प्रेस, रावपुरा-बडोदे

इ. स. १९२७

संवत् १९८३

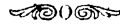
{ किंमत १-०-० }

प्रथमावृत्ति

५०० प्रति.

श्री

जाहिरात.

HECKER 1

आपल्या देशी भाषेच्या साहित्याची अभिवृद्धि करण्याच्या
सद्देतूने पतितपावन श्रीमत सरकार महागज साहेब श्रीसयाजीराव
गायकवाड सेनाखासखेल समशेर बहादुर, जी. सी. एम. आय..
जी. सी. आय. ई , एलएल. डी., ह्यानी कृपावत होऊन दोन लक्ष
रुपयाची जी रक्कम अनामत ठेविली आहे, तिच्या व्याजांतून
“ श्रीसयाजी साहित्यमाले”तून विविध विषयांवर पुस्तके तयार कर-
विण्यांत येत असतात.

तदनुसार हें ‘ कादंबरीची गोष्ट ’ या नांवाचे पुस्तक रा रा..
गणेश रगनाथ दडवते, बडोदे ह्यांचेकडून तयार करवून उक्त मालेतील
“ प्रकीर्ण गुच्छां ”त एकशें विसावे पुष्प म्हणून प्रसिद्ध करण्यात
येत आहे.

भाषांतरशाखा, विद्याधिकारी कचेरी, बडोदे, ता ८-१०-२७	{ भ. भा. महेता, भा. म. (अ)	{ नं. के. दीक्षित. विद्याधिकारी, बडोदे राज्य.
--	------------------------------------	---

उपोद्धात.

पुस्तक लिहूनही ते लिहिण्याची कल्पना, लेखकाच्या मनात प्रथम कशी उद्भवली हे उपोद्धात लिहिते वेळी त्यास खरोखरीच स्मरत नाही, याबद्दल तो दिलगीर आहे. अशा स्थितीत त्याला येथे एवढेच सांगणे पुरे आहे की, बडोदे येथील सेटल लायब्ररीतील त्याची नोकरी व मराठी वाङ्मयाचा त्याचा अल्प व्यासंग या दोहोच्या मयोगाचेच प्रस्तुत पुस्तक एक दृश्य फल आहे. मराठी वाङ्मयासबवी अनुक एक प्रकारची अपूर्तता दूर करण्याची प्रौढी हे पुस्तक मिरवीत नाही अलवत् त्याच्या वाचकास काही उपयुक्त व तशीच मनोरंजक अशी माहिती देण्याची मात्र त्याला पूर्ण आशा आहे. तथापि येथील श्रीसयाजीसाहित्यमालेने पुस्तक स्वीकारिले नसते तर लेखकास ते वाचकांच्या हातात इतक्या लवकर खचित देतां आले नसते. श्रीसयाजीसाहित्यमालेच्या या उत्तेजनावद्दल लेखक तिचा कृतज्ञतापूर्वक ऋणी आहे. त्याचप्रमाणे लेखकाच्या विनंतीस मान देऊन प्रस्तावना लिहून दिल्याबद्दल श्रीयुत दाजी नागेश आपटे, बी. ए. एल्. एल्. बी. यांचे व तसेच पुस्तक अवघ्या दोन महिन्यांत छापून देण्याची मेहनत घेतल्याबद्दल येथील ' जागृति ' छापखान्याचे मालक रा. रा. भगवत बळवत पाळेकर यांचे येथेच आभार मानणे त्यास आपले कर्तव्य वाटते. पुस्तक लवकर छापविण्याच्या घाईत मुद्रणदोष बरेच राहिले आहेत. त्याबद्दल वाचकांजवळ क्षमायाचना करून त्यास पुढील आवृत्तीत ते न राहू देण्याचे अश्वासन मात्र खचित देतां येते.

बडोदे,

ता १६ आक्टोबर सन १९२७. }

ग्रंथकर्ता.

प्रस्तावना.

वाङ्मयाख्य पुष्कळ वेळा नदीची उपमा देण्यांत येते व ती अनेक दृष्ट्या सार्थ आहे. नदीप्रमाणेच वाङ्मयाचा उगम कल्पनेच्या उच्चस्थापामून झालेला असतो व तोहि आरम्भी केवळ दृष्टमात्रच असतो; नंतर त्याचा प्रवाह नदीप्रमाणेच काव्य, गद्य, इतिहास, चरित्रे, कादंबरी, नाटके इत्यादि विविध प्रदेशातून गेल्यामुळे त्याला कोठे गर्भार, तर कोठे उत्तान, कोठे रुक्ष तर कोठे सुंदर कोठे अरुंद तर कोठे विस्तृत असे स्वरूप येते नदीप्रमाणेच त्याला निरनिराळ्या परभाषेतील वाङ्मयाचे ओष मिळून ते पुष्ट होत जाते, नदीच्या प्रवाहाप्रमाणेच वाङ्मयाचा प्रवाहहि पुढे राष्ट्रातील अथवा समाजातील विशिष्ट कल्पनांचे वहनसाधन होतो व कचित् स्थानीं नदीच्या होणाऱ्या जलप्रवाहाप्रमाणेच वाङ्मयाचा प्रवाहहि कचित् प्रसर्गी देशभक्ति, धर्मश्रद्धा अथवा शास्त्रीय उन्नति वगैरेंची विद्युत् समाजांत उत्पन्न करू शकतो. असे होतां होता अखेर नदीप्रमाणेच वाङ्मयाचा आकार व स्वरूप प्रचंड होऊन ते सहस्र मुखाने प्रस्तुत होते.

मराठी वाङ्मयाचा प्रकारहि अर्थात् असाच आहे. त्यातल्या त्यात मराठी गद्यवाङ्मयाचा खरा प्रारंभ इंग्रजीशाहीनंतरचाच आहे. तत्पूर्वी काही बखरी, पत्रे वगैरे एवढेच काय ते गद्य होते व

हि वाङ्मयनिर्माणदृष्ट्या जन्माला आलेले नव्हते. इंग्रजी अमला-
 तर इंग्रजी वाङ्मयाचा जो परिचय मराठीला झाला त्यामुळेच
 राठीत गोष्टी, कथानके व पुढे कादंबऱ्या लिहिण्याचा परिपाठ
 झू लागला व तो आता जोरात येऊन बरी, वाईट, मध्यम अशी
 किडो पुस्तके हल्ली बाहेर पडू लागली आहेत. तेव्हां आरम्भापासून
 आतापर्यंतच्या पन्नास साठ वर्षांत जे हे कथात्मक वाङ्मय प्रसिद्ध
 ले आहे त्यापेकीं बरेचसे आतां सांप्रतच्या पिढीच्या दृष्टिपथाच्या
 लीकडे गेले आहे अथवा जाऊ लागले आहे व म्हणूनच त्याचा
 गाढावा कोठे तरी एक ठिकाणी काढलेला असणे अवश्य आहे.
 विशेषतः मराठीचा प्रवेश आतां विश्वविद्यालयांत बहुशः पूर्णतेनें
 घाला असल्यानें तिच्यातील स्वतंत्र अगाचा अभ्यास करण्याची
 आवश्यकता उत्पन्न झाली आहे. अशा वेळीं ही 'कादंबरीची
 गोष्ट' प्रसिद्ध करून रा. दंडवते यांनीं मराठी भाषेत
 एका उपयुक्त ग्रंथाची भर टाकली आहे. कालानुक्रमानें गोष्टी,
 कथानके, कादंबऱ्या कशा कशा लिहिल्या गेल्या त्या दर्शवून व
 एका स्वतंत्र प्रकरणात मराठीतील प्रमुख कादंबऱ्यांच्या सविधान-
 नाचा सारांश देऊन, त्यांनीं कथावाङ्मयाचा एक चित्रफलकच
 वाचकापुढें उभा केला आहे, असे म्हणण्यास हरकत नाही.

रा. दंडवते यांचा हा ग्रंथ लिहिण्याचा उद्देश मर्यादित
 स्वरूपाचा आहे, हे ग्रंथाच्या आकारावरूनच ध्यानांत येईल.
 कादंबरी कशी असावी, तिच्या कथावस्तूचा परिपोष कसा झालेला

असावा, सविधानकाची जुळणी कशी असावी, तिच्यातर्फे पात्राचे स्वभाव कसे सांगावे वगैरेबद्दल्या तत्त्वाची चर्चा करून त्या शास्त्रीय दृष्टीने मराठी कादंबऱ्याची चिकित्सा करणे इतका भारी उद्देश त्यांनी आपल्या मनात ठेवला नाही. तर साधारणतः नाम निर्देशपूर्वक कादंबऱ्याची वाढ कसकशी होत गेली व दरेक प्रमुख कादंबरीकाराचे वैशिष्ट्य काय आहे, ह थोडक्यात मागून मुख्य कादंबऱ्यांचे विषयदिग्दर्शन करविणे इतकाच याचा हेतु आहे व तो च गेल्या रीतीने पार पडला आहे. कही काही जुन्या कादंबऱ्या तर्त अनुपलब्ध आहेत व त्यामुळे त्याचे पुनर्मुद्रण होईपर्यंत सर्व-साधारण वाचकवर्गाला या या नावापली फुंड काही कळणे शक्य नाही. यासाठी नमुन्यादाखल १ मधील चटकदार उतारे ग. दडवते यांनी दिल्याने त्याच्या स्वरूपाची थोडीबहुत कल्पना येण्यास मदत होईल

काही जुन्या कादंबऱ्या सोडून दिल्या तर साधारणतः अमे म्हणता येईल की, कादंबऱ्याची विशेष वाढ गेल्या पचवीस तीस वर्षांतीलच आहे अर्थात त्यापैकीच्या कित्येकांचे जनक अजून हयात आहेत व त्यांची ही प्रथापये इतक्या लहान अवस्थेत आहेत की त्यांच्या स्वरूपाविषयी निःसदिग्ध अभिप्राय ठरविण्याचा काल अजून आला नाही, त्यामुळे अशा अर्वाचीन कादंबरीकाराबद्दल रा. दडवते यांनी या ग्रंथात जे अभिप्राय दिले आहेत अथवा त्यांना जे तुलनात्मक सापेक्ष महत्त्व दिले आहे, ते वाचून प्रत्येक वाचकाने आपला स्वतःचा स्वतंत्र निर्णय करावा हे उत्तम.

१। दडवते हे येथील सेटल लायब्ररीत काम करीत असल्याने हजारो पुस्तके त्यांच्या हातून जातात तशीच ती लायब्रर्यांतून काम करणाऱ्या इतर अनेक लोकांच्या हातून जातात परंतु या सर्वांचा रा दडवते यांनी स्वतः फायदा करून घेऊन, स्वश्रमाने तो उलट वाचकाना अधिक सुसंबद्ध रीतीने देण्याचा जसा उपक्रम केला आहे तसा करण्याची प्रवृत्ति इतरात फारच थोडी दिगून येते. या दृष्टीने रा. दडवत्याचा हा उपक्रम प्रशंसनीय व अनुकरणीय आहे यात शका नाही. लंडन येथील ब्रिटिश लायब्ररीचे न्युरेटर व तेथील लायब्रेरिअन् यांनी त्या प्रथाळ्यातील पुस्तकांचे आलोडन करून कसे सुंदर प्रथ प्रसिद्ध केले आहेत हे पाहिले म्हणजे हा क्रम डकडेहि कसा उचलण्यासारखा आहे हे ध्यानांत येईल. असो.

रा. दडवते अशाच रीतीने मराठी वाङ्मयाच्या इतर अंगाच्या मग्रहाची पुस्तकेहि प्रसिद्ध करतार्थ अशी आशा आहे.

बडोदे.

ता २१-८-१९२७

}

दाजी नागेश आपटे.

अनुक्रमणिका.

प्रकरण	पृष्ठ.
१ विषयप्रवेश	१
२ प्रतिष्ठान ते पुणे	१९
३ कथावाङ्मयाचा अभ्युदय	२९
४ गोष्टांची कादंबरी	४४
५ एक पाऊल पुढे	५९
६ मनोज्ञ मन्वतराचा पाया ..	७४
७ पायाचे दृढीकरण	९३
८ नंतरची मशागत	१०९
९ स्त्री आणि बालवाङ्मय	१२३
१० कांही लोकप्रिय कादंबऱ्या व त्यांची कथानके ..	१३२
११ उपसंहार	१५९

कादंबरीची गोष्ट

प्रकरण १ लें.

विषयप्रवेश.

पटुत्व सत्यवादितां कथायोमेनबुध्यते

हितोपदेश.

ब्रम्ह सत्य ! जगन्मिथ्या ! ' असे आपला वेदांत आपणास कित्तीही कंठशोष करून सांगो—(आणि हे त्याचे सांगणें तत्त्वतः कदाचित् खरेंही असो) प्रत्यक्ष श्रीमदाचार्यासारख्या तत्त्वज्ञांखेरीज इतरांस या अनुषमेय सूत्राचे मर्म कसे कळावे ? संसार दुःखमय असून मानवी जीवन जन्मापासून तों मृत्यूपर्यंत क्लेशमय आहे, असे आपल्याही पदोपदी अनुभवास येवो; परंतु तुकारामासारख्या जीव-

मुक्ताखेरीज इतरांस त्याचा मोह कसा आवरता याचा ' आणि मानवी जीवन हे पाण्यावरील बुडबुड्याप्रमाणे अस्थिर व क्षणार्धांत नाश पावणारे असतंही प्रत्यक्ष त्याच तुकारामाने सतसग घडून येण्यासाठी क होईना—आपणास “ (तुका म्हणे) गर्भवासां । सुखे घालावे (आम्हांसी) ” अशी भगवताची प्रार्थना कां करावी ? अर्थात् सतसग घडून यावयाचा असेल तर तो स्वर्ग आणि पाताल या सशयास्पद लोकांत नव्हे तर आपल्या मिथ्या व नाशिवत मानलेल्या या मृत्युलोकांतच घडेल, अशी निदान तुकारामाची तरी खात्री झाली असली पाहिजे. तसेच या सतसगाचे महत्त्व त्यास इतके वाटते की, त्या पुढे धनसंपदा तर काय, पण प्रत्यक्ष मुक्तीचीही तो पर्वा करीत नाही. एवच या मोहक जगताचा व मानवजन्माचा जो मोह तुकागमासारख्यास गुढा सुटत नाही, त्या मोहाने आम्हा सासारिकांना पक्की भुरळ पाडावी यात आश्चर्य कोणते ?

परंतु या वेदांत्याच्या आणि तार्विकाच्या प्रभांत आपणास शिरण्याचें कारण काय ? जगताचे मिथ्यात्व खरें ठरो किंवा खोटें, एकदां जन्म घेतल्यावर नियतकालपर्यंत आपणास आपले जीवन या मृत्युलोकांत व्यतित करावेंच लागते. आपणास ते आवडो अथवा न आवडो, आपण त्यास शाश्वत किंवा अशाश्वत वसेंही समजो, नियतकालपर्यंत तें आपणास व आपण त्यास सोडीत नाही. अशा स्थितीत जगाविषयी आपण अनुकूल बुद्धि ठेवल्यावाचून आपणास गम्यंतरच नाही. कारण आपल्या प्रतिकूलतेनें जगताचें वांही एक

अडणारे नमून, उलट पाण्यात राहून माशांशी वैर केल्याप्रमाणे आपलेंच हेंसे व तुकसान होते. तसेच अनादि कालापासून ~~ह्या~~ झालेले त्याचे कार्य अनंतकालपर्यंत असेच अप्रतिहत चालू राहणार आहे. त्याच्या घटनाचक्रास कशानेही अडथडा येत नाही व त्रिकालाबाधित असे त्याचे नियम कोणीही मोडू शकत नाही. भयंकर उल्कापातानें आणि त्याहूनही भयंकर अशा भूकंपानें थोड्याशा डगमगण्यापलीकडे त्याला काहीं एक होत नाही. नेपोलियन आणि शिवाजी यांचे पराक्रम, एडिसन आणि बोस याचे शास्त्रीय शोध, ख्रिस्त, महंमद, बुद्ध व शंकराचार्य यांचा धर्मप्रचार, कुरुक्षेत्रांतील कौरवपांडवांचे प्राचीन अथवा गिलचे व मराठे यांचे अर्वाचीन महायुद्ध, आणि कानपूरचा अथवा जालियानवालाबागची कत्तल; वगैरे अनेक लहानमोठ्या गोष्टी केवळ त्याच्या त्यालाच शोभणाऱ्या आहेत. स्मशानभूमीचे विलास मंदिर व विलासमंदिराची स्मशानभूमी त्यालाच करतां येते. कारण आपल्या घटनाचक्रास त्यानें चक्रनेमिक्रमाची योग्य उपाधी लावून घेतली आहे. त्याचा शेवट—आणि तो व्हावयाचा असेल तर—त्याच्या निर्माण-कर्त्याच्या इच्छेवरच अवलंबून आहे.

जगाचा सबंध जगांतील प्रत्येक वस्तूशी आहे. तथापि मनुष्याचा जगाशी असणारा सबंध सर्वांत श्रेष्ठ आहे. वास्तविकच आहे. जग तील यच्चयावत् वस्तूत मनुष्यप्राणी ज्या अर्थी श्रेष्ठ आहे, त्या अर्थी त्याचा जगाशी असणारा सबंधही सर्वांहून श्रेष्ठ असलाच पाहिजे. बऱ्हे—मनुष्यप्राणी इतका श्रेष्ठ आहे की, त्याचा जन्म या मृत्युलोकां-

तील दुर्लभ वस्तूच्या यादीत पहिल्याने लिहावा लागतो. 'पुनर्दारा-
पुनर्वित्त न शरीर पुनःपुनः' अथवा 'दुर्लभ मानवजन्म' इत्यादि
वचनें मानवजन्माच्या याच दुर्लभतेचें समर्थन करतात. आणि धर्म,
अर्थ, काम व मोक्ष इत्यादि सर्व गोष्टी एका मनुष्य-जन्मांतच मिळ-
विणे शक्य असल्यामुळे या सर्व समर्थनास बळकटीच येते. कसेही
उत्साह, या ईश्वरदत्त श्रेष्ठपणामुळे त्यास या सर्व जगताचा ताबा मिळा-
ल्यासारखे झाले आहे, आणि त्याच्या बळावर तो आज जगावर
साम्राज्य मिरवित आहे.

परंतु असे असूनही-म्हणजे मनुष्यप्राणी इतका श्रेष्ठ असूनही तो
स्वतंत्र नाही. त्याला बघने आहेत. त्याला ज्ञान आहे, परंतु ते अज्ञान-
निमिगवृत्त आहे हेच अज्ञान मायेच्या नावानेही सर्वोपिले जाते
त्याच्यात सदसद्विवेकबुद्धि, विवेक, दूरदर्शित्व इत्यादि मित्रवृत्ति जशा वास
करतात तशा काम, क्रोध, मद, मत्सर, दम व अहंकार या शत्रुवृत्तीही
वास करतात. देवाने त्याला मन दिले आहे, पण ते आवरण्याचे
सामर्थ्य त्याच्यात ठेवले नाही. त्याला वासना दिल्या आहेत, पण
त्याच्या तृप्तीचे साधन देवाने त्याच्या हातात ठेवले नाही. त्याला
जन्ममरण दिले आहे, परंतु तेही त्याच्या स्वाधीन नाही. या व अशा
प्रकारच्या अनेक कारणामुळे मनुष्यासारख्या सर्वश्रेष्ठ प्राण्यासही पार-
तन्याने सोडले नाही.

परंतु ही मनुष्याच्या पारतन्यतेची अंतर्य कारणे झाली. तो
परतंत्र ऊर्फ सबाजशील कां झाला याविषयी प. आगरवाणी म्हणू

विवेचन केले आहे व तेच आपणाम विशेष पटण्यासारखे आहे. ते म्हणतात, “ मनुष्यासारख्या बलहीन प्राण्यास क्रूर पशूच्या व आपल्या जातीतील पशुतुल्य व्यक्तीच्या त्रासांतून सुटण्यास कसा तरी समाज करून राहणे व आपल्याच पैकी एखाद्या बलवताच्या छात्राचा आश्रय करणे, याहून स्वसंरक्षणाचा दुसरा मार्ग नसतो, व्याघ्रसिंहादि जे सामर्थ्याने व क्रूर हिंस्र पशु आहेत, ते एकमेकांच्या सहवासाची मुर्ताच पर्वा करीत नाहीत. किंबहुना एकातत्रासच त्यांना विशेष प्रिय असतो. मूक लागेल तेव्हा एखाद्या मावजावर झडप घालावी, तहान लागली म्हणजे एखाद्या डबक्यांत तोड घालावे, व या दोहो-पाहून पीडा होत नसली म्हणजे एखाद्या घळीत, झाडीत किंवा गुहेत स्वस्थ झोप घेत पडून रहावे, असा त्याचा आयुष्यक्रम असतो ! तत्र दादा, प्रवर नवे, आणि प्रचंड शक्ति, याच्या जिवावर त्यांना आपल्या जातभाईंची किंवा दुसऱ्या कोणत्याही प्राण्याची मैत्री करण्याची इच्छाच होत नाही ! कठम करणे, समाज करणे, शत्रूवर साऱ्यांनी जमून जाणे, किंवा त्याचा हल्ला आला असतां एका जुटीने त्राहून स्वसंरक्षण करणे—ही सारी लचाडे बलहीन किंवा बल असून संरक्षणाचे कोणतेही साधन नाही अशा जनावरांच्या पाठीमागे लागली आहेत. ज्या मानाने स्वसंरक्षणाची माधने अधिक त्या मानाने समाजाचा जास्त तिटकारा व एकातत्रासाठी जास्त आवड जनावरांत दिसून येते. मुगीसारख्या क्षुद्र कीटकापाहून हत्तीसारख्या धिप्पाड पशूपर्यंत हा नियम लागू पडण्यासारखा आहे. मनुष्य तरी संगमनशील होण्याचे कारण हेच. उद्यां जर मनुष्याला एकाएका सिंहाच्या दादा

आणि पजे येऊन त्यांचा उपयोग करण्यासारखे सामर्थ्य हीं प्राप्त होईल तर तो आतां जसा समाजप्रिय आहे तसा मुळीच गहणार नाही. ” अस्तु.

कोणताही काळ आणि कोणताही समाज घनळा तरी त्या काळांतील व त्या समाजांतील लोकांस जशी श्रम करण्याची तशी त्याचा परिहार करण्याची आवश्यकता असणारच. आणि जसे श्रमाचे प्रकार व कारणे अनेक आहेत तसे त्यांचा परिहार करण्याचे मार्ग व साधनेही भिन्न भिन्न आहेत. मजूरवर्गासारख्या शारीरिक श्रमाचें काम करणाऱ्या मनुष्याचा श्रमपरिहार केवळ विश्रांतीने होतो परंतु सुखवस्तु लोकांस त्याच्या करतां श्रवण, निवेदन, गायन वादन, इत्यादि मनोरंजक विषयांचा आश्रय करावा लागतो.

कथाश्रवणही अनादि कालांपासून मनुष्याच्या मनोरंजनाचे व कालहरणाचे एक साधन झाले आहे. या श्रवणयोग्य गोष्टीचे स्वरूप देशकालपरत्वे भिन्न भिन्न असू शकेल. परंतु कोठेही आणि के हांही झाले तरी कथाश्रवण निवेदनाचा हा प्रकार असणारच. प्राचीन काळीं राजे व श्रीमान् लोक गोष्टी सांगण्याकरितां आपल्या पदरीं तसे लोक नोकर ठेवीत व नवीन गोष्टीस बक्षिस देत. इल्लीं ज्याप्रमाणे जगावर असा एकही सुशिक्षित इसम सांपडणार नाही की, ज्याने या नाहीं त्या रूपानें एक सुद्धा कादबरी वाचली नसेल. त्याप्रमाणे अति प्राचीनकाळीं देखील असा एकही इसम दाखवितां

येत नसेल' कीं, ज्याने या नाहीं त्या कारणानें एकही गोष्ट ऐकली नाहो. गोष्टींची श्रवणोत्सुकताही इतर अनेक वृत्तीप्रमाणे मनुष्याच्या अगची एक प्रधानवृत्ति आहे ही उत्सुकता जशी त्याच्यांत जन्मापासून उगम पावते तशी ती त्याच्याबरोबरच लयास जाते. मनुष्य कोऽहं ? हें कळण्यासाठी जन्मास येतो खरा, पण तो जन्म कळल्यावाचूनच मृत्यु पावतो हेच त्याच्या विविध जिज्ञासा कायम व जागृत ठेवण्याचें मुख्य कारण आहे. कारण हे असो अथवा दुसरे, पावल्या वेळी मनोरजनार्थ गोष्टी सांगणे व ऐकणे हा प्रकार अति प्राचीन आहे यात शंका नाही.

बरे, पण या खऱ्या अथवा कल्पित कथोपकथी व त्यांचें श्रवण, मनुष्याचें मनोरजन करण्यास समर्थ का असाव्यात हे आपण पाहू या. कर्मभुर आलाप कानीं पडत असल्यामुळे गायनश्रवणाने अथवा एखादी सुंदर वस्तू नयनास आल्हाद देत असल्यामुळे अशा वस्तूच्या प्रेक्षणाने मनुष्याचे मनोरजन होऊन त्यास आनंद वाटावा हे ठीकच आहे. परंतु गोष्टीत असे काय असणार की ज्याने मनुष्याचें मनोरजन व्हावे ? परंतु या शकेच्या समाधानार्थ आम्हांस येथे एक दुसराच पण साधा दाखला द्यावा लागतो. तो असा की, मनुष्यास आरसा पाहणे कां आवश्यक ? तर आरशांत त्यास आपलें प्रतिबिंब दिसते म्हणून असे उत्तर कांणामही देतां येईल. आणि याच उत्तराच्या अनुरोधाने आम्हांस येथे असे सांगतां येईल की, मनुष्य आपलें शारीरिक प्रतिबिंब नसे आरशांत, तसे आपलें मानसिक प्रतिबिंब

तो कथा कादंबऱ्यांतून पाहतो. मनुष्य हा घटक व लहानमोठ्या गोष्टी ह्या त्याच्या जीवनक्रमविषयक घटना होत. मनुष्य हा बिंब व गोष्ट हे त्याचे प्रतिबिंब होय. अर्थात् घटनेने घटकास व प्रतिबिंबाने बिंबास मोहित करावे यात आश्चर्य नाही. एवच गोष्ट आपणास आवडते याचे कारण तिच्यांत आपणास आपल्या व आपल्यासारख्या इतर लोकांच्या आचाराविचाराचे प्रतिबिंब आपल्या दृष्टोपत्तीम येणे म्हणून, असे जरील शकेचे सरल समाधान झाले.

आतां गोष्टीविषयी इतर विचार बाजूस ठेवून पहिल्याने गोष्ट कशास म्हणावे हे पाहिले पाहिजे. विशेष खोल शिरले नाहीं तर षडंगाच्या अथवा घडलेल्या प्रत्येक घटनेस गोष्ट ही सज्ञा, देतां येईल. प्रत्येक मनुष्याचा सबंध जीवनक्रम ही एक लहानशी गोष्टच आहे. एक पाश्चात्य विद्वान् तर असे म्हणतो कीं, प्रयत्न केल्यास प्रत्येक मनुष्यास एखादी गोष्ट किंवा कादंबरी लिहिता येणे शक्य आहे. आपण अशी कल्पना करू या कीं, प्रत्येकास तसे करता येणें शक्य नाही. परंतु यावरून त्याचा विशिष्ट जीवनक्रम गोष्टीचा विषय होऊ शकत नाही, असे नाही. जितक्या व्यक्ति तितक्या प्रकृति आणि जितक्या प्रकृति तितक्या प्रतिकृति !

परंतु असे जरी आहे तरी माणसाइतक्या गोष्टी नाहीत हें उघड आहे. असे कां ? असे होण्याची कारणे अनेक आहेत. एक तर एखादी गोष्ट ऐकण्यासारखी होण्यास तिच्यांत सांगण्यासारखे कांहीं

असले पाहिजे. तिच्या ठायी ऐकणारांत हर्षशोकादि विकार उत्पन्न करण्याचे सामर्थ्य असले पाहिजे. ऐकणारांच्या मनोवृत्ति तिला उचबळून टाकता आल्या पाहिजेत. आणि असे होण्यास ती थोडी तरी असामान्य ~~असली~~ पाहिजे हे निर्विवाद आहे. निदान तिने एखाद्या धार्मिक, नैतिक, व्यावहारिक, इत्यादि सत्यविशिष्टावर प्रकाश तरी पाडला पाहिजे. एखादे प्रमेय, एखादा सिद्धांत तिने सोड-विला पाहिजे, एखादे कोडे उलगडले पाहिजे. असे कांहींच न होईल तर कोणतीही घटना निरूपणयोग्य व तसेच श्रवणयोग्य ठरणार नाही. असो.

मराठी वाङ्मयांत कथावाङ्मय निर्माण होण्याच्या पुष्कळ आधी लोकांच्या तोंडी अनेक प्रकारच्या गोष्टी व उपदेशाकरितां रचलेल्या कल्पित कथा असत. गाधर्वकथा, प्रहसने, आख्यायिका व गोष्टी या सर्व वाङ्मयांतील गोष्टींचे कांहीं अशी उगम होत, असे म्हणण्यास हरकत नाही. “ भारतीयांच्या बुद्धीतून वाङ्मयेतिहासाच्या दृष्टीने ज्या अतिशय मौल्यवान् गोष्टी निघाल्या त्यामध्ये गधर्वकथा (Fairy tales), कल्पित कथा (Romance) व वृत्तांतपरकथा यांना स्थान द्यावे लागेल. इतर सुधारलेल्या लोकांपेक्षा भारतीयांमध्ये त्यांना फारच लवकर वाङ्मयीन दर्जा प्राप्त झाला. बौद्ध व जैन धर्म-प्रथामध्ये त्यांनी महत्त्वाचे स्थान पटकाविले, एवढेच नव्हे तर भारतीय काव्यकलेतील इतर कोणत्याही शाखेपेक्षा त्यांचे महत्त्व अधिक आहे असे मत प्रो. विंटरनिझ याने आपल्या भारतीय वाङ्मयेतिहासात

व्यक्त केलें आहे. एकस्वरूपी पात्रे घालण्याचा ललितवाङ्मयाच्या इतर शाखातून आढळून येणारी विशेष प्रवृत्ति भारतीयाच्या या वाङ्मयांत आपणास आढळत नाही. ज्याच्या ठिकाणी व्यक्तिशः निरनिराळीं लक्षणे आहेत अशा लोकांशीं कथावाङ्मयात आपली गाठ पडते सद्गुणी राजे, धीरोदात्त पुरुष, सुंदर व सुस्वभावी राजकन्या आणि आदर्शार्हि आचार्य किंवा अशा प्रकारच्या श्रेष्ठ व्यक्तींच महाकाव्य आणि नाट्य या वाङ्मयांत आढळून येतात. कथावाङ्मयात तसे नाही. शेतकरी, कारागीर, व्यापारी, जुगारी, जादूगार, ठक, तसेच आत्म-ज्ञानी ब्राह्मण, दोंगी बैरागी, वेश्या आणि वारागना इत्यादि समाजातील इतर अनेक दर्जाचे लोक आपण या कथावाङ्मयात पाहतो. कोणत्याही भारतीय काव्याच्या शाखेने बाह्यवाङ्मयावर याच्या इतका परिणाम केला नाही किंवा दुसरी कोणतीही शाखा जागतिक वाङ्मयाला याच्या इतकी महत्त्वाची वाटली नाही. भारतीय कथा एका लोकसमूहापासून दुसऱ्या लोकसमूहाकडे इतक्या लवकर भटकत गेल्या की, आपणाला युरोप आणि आशियाखंडांतील बहुतेक सर्व प्रदेशांतून, इतकेच नव्हे तर आफ्रिकन लोकांतही त्या अशरूपाने आढळतात, व याविषयी अतिशय आश्चर्य वाटतें. कांहीं काळ तर असे समजण्यांत येत असे की, सर्व गधर्वकथांचे उत्पत्तिस्थान आपला हिंदुस्थान देश आहे ! ”*

यक्षगधर्वांच्या कथा करमणुकीसाठी असून पुराणकथेचा उद्देश एखादे धार्मिक सत्य पटवून देण्याचा असे. ज्या ठिकाणी शिक्षणाचे कार्य करावयाचे असेल या ठिकाणी यक्षगधर्वकथा प्रामुख्याने पुढे येत. म्हणून नीतिकथा गाधर्वकथेपेक्षा कमी लौकिक कथाश्रयी असतात. मात्र कालांतराने त्या पंचतंत्र किंवा इसापाच्या गोष्टीप्रमाणे लोकाना आवडू लागतात. याच्या उलट गोष्ट गाधर्वकथाची आहे. त्यांचा जन्म प्रत्यक्ष लोकांम्यापासून झाला असल्याने या बहुधा अधिक लोकप्रिय असतात.

पंचतंत्र, हितोपदेश, बृहत्कथा, बृहत्कथामजरी, कथासरित्सागर, वेताळपचविशी, सिंहासनवत्तिशी व शुक्रबहात्तरी हे आपले प्रमुख ममुच्चयकथाग्रंथ होत.

पंचतंत्र—अर्थशास्त्र किंवा नीतिशास्त्र यांत लागणारे शाहणपण व शासनशास्त्राची तत्वे ही कल्पित नीतिकथा व न्यायसूत्रे यांच्या द्वारे शिकविण्याचा पंचतंत्राचा मूळ हेतू असावा. आरमी राजपुत्रांकरितां एक प्रथमालिका तयार करण्याचा कर्त्याचा उद्देश दिसतो; पण पुढे सर्व दर्जाच्या तरुणांकरितां. म्हणून हे पुस्तक प्रचारात आले. मूळ ग्रंथ जरी उपलब्ध नाही, तरी तिच्या पांच जुन्या प्रति सांपडल्या आहेत. या पांच प्रतीपैकी “ तंत्राख्यायिका ” नावाची काश्मिरी हस्तलिखित प्रत मूळ ग्रंथाशी बरीचशी जुळती दिसते. यापैकी एक प्रत इ. स. ५७० च्या सुमाराची पेहलवी भाषेतिल आहे. यानंतरचे भाषा-

तर सिरियन भाषेतील आहे. “ कालील आणि दिम्र ” या नावाचे अरबी भाषांतर ८ व्या शतकांत पुढे आले. १० व्या किंवा ११ व्या शतकात अरबीतून ग्रीक भाषेत, नंतर इटालियन, लॅटिन, जर्मन आणि स्लाव्ह या भाषांतून पचतत्राची भाषांतरे निघाली. १२ व्या शतकाच्या आरंभी हिब्रू भाषांतर व या हिब्रूची इतर भाषांतरे होऊन सन १४८३ पासून जर्मन वाङ्मयावर त्याचा परिणाम होत गेला. जर्मन भाषांतराची डॅनिश व आईसलॅंडिक भाषांतरे निघाली व याप्रमाणे सर्व युरोपभर या भारतीय कथांचा फैलाव झाला.

मराठीतील पहिल्या पद्यग्रंथ जसा ज्ञानेश्वरी तसा पहिला गद्यग्रंथ ‘ पचतत्र ’ हा कथाग्रंथ होय. मराठीत हा १३ व्या शतकाच्या आरंभी आला. पचतत्राचा उपलब्ध भाग जरी छापलेला आहे, तरी तो पुष्कळ वाचक स पहावयास मिळण्यासारखा नाही. यासाठी तत्कालीन मराठी भाषेचा नमुना व गोष्टीचा मासला म्हणून पुढील गोष्ट येथे देतो —

“ पिंगलकु पुसे, दमनकु साधे. म्हणे, कोणे एके नगरी यज्ञदत्त नामे ब्राह्मणु असे. तो दुर्बल. तयाते ब्राम्हणीने म्हणितले, तुम्ही काही उदीम नकरा आम्ही अवघे भुके मरत असो. तव तो चहुकडे हिंडो निघाला. वांटस जातां येके अरण्य पातला. तयासि तृषा लागली. म्हणौनि उदकाकारणे हिंडता. तंव एकु अड देखिला. तणे झांकिला असे. तया अंत पाहे, तव देखिले. व्याघ्र, सर्प, वानर, सोनारू. ऐसे

चौघे तया अडामध्ये पडिले असती, ते तया यज्ञदत्तु ब्राम्हणे देखिले. ऐहि तो ब्राम्हणु देखिला. मग चौघेहि तयाते म्हणनि, 'आमुते या अड-
तुनि बाहेर काढि. ' तव तो विचारी, म्हणे ' यासि बाहिर काढिता
पुण्य होईल ' म्हणौनि तेणे आधि व्याघ्र काढिला. तेणे म्हणितले,
' त माझा प्राणदाता, मि मथुरेचे डोंगरि असे, तेथे त आल्या, मि
तुझे उपकाराचा प्रत्युपकार करीन. परि या सोनारा तु बाहिर काढु
नको. तव तो सर्पु आणि वानरुहि काढिले. तव ते म्हणनि, ' तु
सोनारु बाहिर काढु नको. आणि आमुते अवघड वेळेसि स्मरावे' मग
पाठि तो सोनारुहि काढिला. तव तो सोनारुहि म्हणे, ' मजपासि
तुवा यावे, तुझे मि उत्तीर्ण होईन. ' तव तो ब्राम्हणु हिंडतु हिंडतु
मथुरेसि गेला. तव तेथे वानरु भेटला. तेणे त्या ब्राम्हणासि स्वागत
केले. बरावे फळे दिव्ये आणौनि दिधली. ते डोंगे व्याघ्रहि भेटला.
तेणे त्या ब्राम्हणासि सोनियाचे अलंकार दिधले. ते अलंकार घेउनि
त्याच सोनारापाशी गेला. तव तो तया ब्राम्हणासि नोळखेचि. ब्राम्हणें
खुण सांगितली. मग ओळखिले. ब्राम्हणासि बैसो घातले; आणि पुसे,
काय आज ? तव तया ब्राम्हणे अलंकार दाखविले. तंव ते अलंकार
तयाच नगरीच्या राजकुंवराचे त्याच सोनारे घडिले होते ते समस्त
ओळखिले. मग मनि विचारि, ' व्याघ्रे राजकुंवरु मारिला. अलंकार
ठेविले होते. ते या ब्राम्हणासि प्रत्योपकाराप्रमाणे दिधले. ' तंव तो
सोनारु जाउनि राउळीं साधे, म्हणे, ' जि, राजकुवरु जेणे मारिला,
तो चोरु मि दाखवीन. म्हणौतु तो ब्राम्हणु सोनारे राजदूतापासि

दाखविला. म्हणे, ' एणे राजपुत्र मारिला आणि अल्कार घेउनि आला असे, तो ' ब्राह्मण राजदूती बहुत बडविला, आणि रायापासी नेला. तव राये म्हणितलें, ' यासि उदैक सुळिं द्या. ' म्हणौनि बधन करौनि ठेविला, तंव त्या ब्राह्मणे रात्रि सर्पुं स्मरिला तव तो त.काळ आला म्हणे, ' काय आज्ञा ' ' तव तेया ब्राम्हणे अवघा वृत्तांत, सांगितला तव तो सर्प म्हणे, ' भिं रायाचे राणिस डखोन तुजवाचूनि नुतरे तु हात लावताचि उतरैन. ' ऐसे सांगौनु सर्पे ते राणि डखिनी तथा सर्पांचे विष कांहीं केलिया नुतरे तव तथा ब्राम्हणे म्हणितळे, मि सतरिन. ' मग तो ब्राम्हण राये सोडिला तथाचा हात लागताचि सर्पुं उतरला. मग राये तथा ब्राम्हणासि सुन्मानु केला. मग राये छेगियांचे वृत पुशिळे. ब्राम्हणे अडापामूनि अवघें स गिनलें मग तो सोनारू गांवावाहिरी घातला. आणि तथा ब्राम्हणासि धन—गांव दिवले. मग तेणे आपुले कुटुंब आणविले. सुखें असों लागला. म्हणौनि कोणहाचा विश्वास न करावा "

हितोपदेश-हा कथासमूह अधिक अर्वाचीन असून त्याचा कर्ता जो नारायण याने पचतत्र व दुसरा एक ग्रंथ यावरून तयार केला आहे याचे चार अध्याय असून त्यांत अनुक्रमें मित्रलाभ, सुद्ध-भेद, विग्रह आणि सधि असे चार विषय प्रतिपादिले आहेत यांतोळ लढाई करणारे प्राणी हस व एक मोर आहे. या ग्रंथाचीही युरोपीय अनेक भाष त भाषांतरे झाली आहेत.

बृहत्कथा—हा ग्रंथ इ. स. ३ व्या किंवा कांही काल आधी गुणाढ्य यानें रचिला. हा गुणाढ्य शातवाहन राजाचा मंत्री होता. गुणाढ्याचा हा ग्रंथ पैशाची भाषेत आहे. यांत लोकांची आणि जैनांची रहाणी व शिल्पी वर्गाचें चरित्र हीं अतिशय स्पष्टपणें दाखविली आहेत.

बृहत्कथामजरी—ही इ. स. १०३७ च्या सुमारास क्षेमेंद्राने लिहिली. क्षेमेंद्राचा उद्देश जरी मूळ ग्रंथाचा संक्षेप करण्याचा हातो व कांहीं ठिकाणीं अर्थबोध होणार नाही इतका जरी त्याने संक्षेप केला आहे. तरी शृंगारिक व धार्मिक भाग फार पाल्हाळ करून दिला आहे

कथासरित्सागर—हा ग्रंथ १०६३ व १०८१ या कालांत सोमदेवानें रचिला आहे. हाही ग्रंथ बऱ्याच महत्वाचा आहे. या दोघाही कवींचा आधारग्रंथ एकच; पण सोमदेवाची भाषा बरीच प्रौढ असून, कुशल व जोरदार अशा उत्तमोत्तम भारतीय कवींमध्ये तो गणला जातो. यानें या ग्रंथांत ३५० नवीन गोष्टी घातल्या असून या कथा मुख्य कथाभागाहून जास्त मनोवोधक आहेत. हिंदुस्थान तील धार्मिक परिस्थिति व स्त्रियांचा दर्जा यासंबंधी बरीचशी माहिती करून देणारा हा ग्रंथ आहे.

वेताळपंचविशी—हा भाग बृहत्कथेच्या काश्मिरी प्रतीत आहे, पण सोमदेव आणि क्षेमेंद्र यांचे वेताळपंचविंशतिकेवरचे पाठ आपणा

पुरते आहेत. यांतील गोष्टी सामान्य निवृत्तिपर आहेत जादूविद्या यांत बरीचशी बोकाळलेली दिसते. जादूविद्या हस्तगन करण्याच्या कार्मी विक्रमसेन राजाला मदत देणाऱ्या वेताळाने या गोष्टी सांगितल्या आहेत.

सिंहासनवत्तिशी—हा वेताळपचविशीप्रमाणे पण मागाहून रचलेला असा राजा विक्रमासबधी वत्तास गोष्टीचा समूह आहे.

माधवानल—कामकदला कथा—ही भारतीयाची कथावाङ्मयांतील एक आवडती कथा आहे. भट्ट विद्याधर याच्या आनंद नांवाच्या शिष्याने एक ब्राम्हण व एक नर्तिका यांची ही प्रेमकथा लिहिली आहे. ही गद्यकथा करुणारसपूर्ण आहे

शुक्रबहात्तरी—प्रभावती नांवाच्या एका दुराचारी खीला एका पोपटाने सांगितलेल्या ७२ गोष्टीचे हे पुस्तक अर्वाचीन असून त्यांतलि बहुतेक गोष्टी बायकांविषयी आहेत.

‘भारतद्वात्रिंशिका’ यांत भिक्षा मागणाऱ्या जातीच्या व शिवदासकृत ‘कथार्णव’ यांत चोरांच्या गोष्टी सांगितल्या आहेत. हरिभद्रकृत ‘धूर्ताख्यान’ यांत महाभारत आणि रामायण यातील कथेची टर उडविली आहे.

वृत्तांतप्रथामध्ये ऐतिहासिक पुरुषांच्या आख्यायिका सांगणारे ग्रंथही घेतले पाहिजेत. मेरुतुगाचा ‘प्रबधचिंतामणि,’ राजशेखराचा ‘प्रबधकोश’ व बल्लाळाचा ‘भोजप्रबध’ ही पुस्तके या वर्गात येतील

चंपु—गद्य आणि पद्य भाग एकत्र जोडून एका ग्रंथांत समाविष्ट करण्याच्या या प्रकाराला चंपु म्हणतात येईल. अतीशय सुप्रसिद्ध चंपु

म्हणजे त्रिविक्रमभट्टाचा ' नलचपु ' किंवा दमयतीकथा होय. भोजरा-
जाचा ' रामायणचपु ' व अनताचा ' भारतचपु ' याचें सदांरत
दाखल कैला पाहिजे. अकबराच्या कारकिर्दीत ' पारिजातहरणचपु '
आणि ' मदारमरद ' चपु हे लिहिले गेले. याचें सुमारास नारायण
भट्टाने ' स्वाहासुकारचपु ' व १८ व्या शतकात शकरकवीने ' शक-
रचेतोविलासचपु ' लिहिला. चेतोविलासचंपूत चेतोसिंहराजाचे
परक्रम वर्णिले आहेत.

कथावाङ्मयाचे हे उपलब्ध ग्रंथ होत, सीमाग्रंथ नव्हत. तसेच
हे केवळ शिष्टसमत कथाग्रंथ होत. शिष्टेतरजनसमत नव्हत. त्याच-
प्रमाणें कोणताही काळ घेतला तरी त्यांत फक्त तोडी सांगण्यांत
येणारे कथावाङ्मयही विपुल असते. ते अमुद्रित अथवा पुस्तकरूपाने
उपलब्ध नसले तरी तेवढ्याने त्याचे महत्त्व कमी होत नाही.

परंतु या सर्व कथावाङ्मयाचा हल्लींच्या मराठी किंवा देशी
भाषेतील इतर कथावाङ्मयाशीं जोडणारा दुवा कोठे आहे, हे आपण
पाहू या. आणि पाहूच गेल्यास आमच्या समजुतीप्रमाणें तो आपणास
मुद्रणकलेच्या उदयांत मिळेल. प्रतिभा आहे, कल्पकता आहे, परंतु
त्यांचा उपयोग होण्यासारखी परिस्थिति आणि साधने नाहीत, असा
प्रकार मुद्रणारभापूर्वीं आपणाकडे होता. मुद्रणकलेपूर्वीं ललितवाङ्म-
याच्या इतर शाखाप्रमाणे आमचे कथावाङ्मयही इतस्ततः त्रिखुरलेले
असल्यामुळे त्याचे आडोलन अथवा छाननी करणेही शक्य नव्हते;

मग त्याचे एकीकरण अथवा प्रसिद्धीकरण करण्याची गोष्टच कशाला ? अर्थात् जिने प्राचीन व अर्वाचीन अशा ललितवाङ्मयाच्या इतर शाखांचा दुवा जुळून येण्याची संधि आणून दिली, त्या मुद्रणकलेसच आपल्या प्राचीन कथावाङ्मयाचा अर्वाचीन कथावाङ्मयाशी दुवा जोडण्याचे श्रेय दिले पाहिजे.

तथापि, हा दुवा जुळविण्याचें श्रेय घेण्यात दुसराही एक वाटेकरी आहे आणि तो वाटेकरी म्हणजे व्यापक शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार हा होय. हा वाटेकरी पहिल्या इतकाच, किंबहुना त्यापेक्षाही अधिक उपकारक झाला. पहिल्याने आमच्या हाती साधने दिली तर दुसऱ्याने आम्हांत सामर्थ्य उत्पन्न केले. पाहिल्याने ‘ कसे करावे ’ ’ तर दुसऱ्याने ‘ काय करावे ’ ’ हे आम्हस शिकविले.

या एकापेक्षा एक अधिक उपकारक अशा शक्तीचा आपल्या कथावाङ्मयावर काय परिणाम झाला व त्याची कोणकोणती अथवा कसकशी स्थित्यंतरे होत गेली हे आपण पुढील प्रकरणी पाहू.

प्रकरण २ रें.

प्रतिष्ठान तें पुणें.

प्राचीन काळी ' प्रतिष्ठान ' ऊर्फ पैठण हे महाराष्ट्राच्या विद्येचे व विशेषतः वाङ्मयप्रवर्तनाचे मुख्य केंद्र मानले जात होते . शककर्त्या शालिवाहानाची ही राजधानाची तिचा न्हास होईपर्यंत ' दक्षिणकाशी ' या बहुमानवाचक सन्नेर्ने संबोधिली जात असे. ज्ञानेश्वर, एकनाथ, मुक्तेश्वर, इत्यादि मराठी वाङ्मयाचे आद्य प्रवर्तक पैठण नगरी जन्मले व महाराष्ट्राच्या आवडत्या श्रीधराने आपला देह याच पैठण त ठेविला. नामदेव, तुकाराम, रामदास, इत्यादि दुसरी श्रेणी पैठणाबाहेरची असली तरी त्यांचाही ओढा प्रतिष्ठानाकडे होता सारांश आपल्या भरभराटीच्या काळी पैठण महाराष्ट्रसंस्कृतीचे आगर होते. परंतु काल-महिमा काही विचित्र आहे ! देवगड ऊर्फ दौलताबादेच्या यादवांचें राज्य नष्ट झाल्यावर पैठणास हळू हळू उतरता काळ आला व एके वेळीं वैभवाच्या शिखरावर चढलेले पैठण आतां आपणास धुळीस मिळालेले दिसते ! तेथील प्रासाद गेले, विद्वान पंडित गेले, श्रीमान आश्रित गेले व सुखी नागरिकही नामशेष झाले !

याच्या उलट अवध्या तीनशे वर्षांत एका क्षुद्र खेड्यापासून तों पुढें साम्राज्यपदावर चढलेल्या पुण्याकडे पाहिले म्हणजे आपणास असल्या गोष्टींचा हर्षविषाद मानावयास नको. पुण्याने हे शिखर

गाठण्याचे श्रेय त्यास मिळालेल्या राजकीय वैभवाकडे जाते, हे निर्विवाद आहे, आणि राजकीय वैभव सपल्यावर आपल्या काळी पुण्याचीही पैठणचीच अवस्था व्हावयाची ! परंतु इप्रजांनी तसे होऊ दिले नाही. त्यांनाही पुण्यासच महाराष्ट्राची राजधानी बनविली.

परंतु सवाई माधवरावांच्या पुण्यांत, रावबाजीच्या पुण्यांत व इप्रजांच्या पुण्यांत अंतर आहे. सवाई माधवरावांचें पुणे राजकारण, वैभव, भरभराट, इत्यादि गोष्टींची आठवण करून देते, तर रावबाजीचे पुणे फदफिदारी, ब्राम्हणभोजने, ऐषआराम, नाचतमाशे, याच्यापर्तीकडे दुसऱ्या कोणत्याही चांगल्या गोष्टीची आठवण आपणास करून देत नाही. आणि इप्रजांचे पुणे तर विद्या, उद्योग, आत्मजागृति इत्यादि अनेक चांगल्या गोष्टींची आठवण आपणास एकसमयाच्छेदकरून देते.

बाळाजीचे कारकिर्दीत टिफेन थेलर नांवाचा पहिल्यानेच पुण्यास आलेला व तें पाहून भुळून गेलेला मिशनरी म्हणतो.—
 “ काय ती पुण्याची सुंदर घरे ! काय ते लोक सुखी ! काय ते त्यांच्या अगावरचे अलंकार ! स्त्रिया तरी किती सुंदर ! मला तर त्या सुवर्णानें पिवळ्याधमक झालेल्या दिसत होत्या ! स्वस्ताई तरी किती सागू ? मला पैशाला अंडी सहा मिळाली ! माझे नोकरां रुपयाला २५ शेर गहू आणिले ! भाज्यांची लयळूट तर पुसूच नका ! मला पुणे केवळ स्वर्गतुल्य भासले ! ”*

सवाईमाधवरावांच्या वेळी तर पुणे फारच भरभराटीस आले होते. “ पुण्यात या वेळीं एक लाख उंबरठा होता. ज्या लोकांस पाणी आणण्यासाठी मडकी मिळण्याची पचाईत पडत असे त्या लोकांस आता रुप्याच्या घागरी व हाडे हौदावर आणण्याची वेळ आली होती. कारण पैसा ठेवण्यास जागा नव्हती. सन १७८२ साली पुण्यांत मोठी कचेरी झाली. तशी आजपर्यंत कधीही झाली नव्हती. ही कचेरी होण्याचे कारण माधवराव नारायण यांचा विवाह. या विवाहासाठी हिंदुस्थानातील सर्व राजेरजवाडे यांस आमत्रण दिले होते. या कचेरीत शाहू महाराज मुख्य स्थानी तत्कावर बसले होते. तेथे पन्नास सोन्याच्या काठीचे भालदार उभे होते, व रुप्याच्या काठीच्या भालदाराची तर गणतीच नव्हती. या वेळीं पुण्यांत पंधरा लक्ष मनुष्ये जमली होती. हत्ती पधराशे होते. घोडीं तर असंख्यत होती. देवस्थापना झाल्यापासून पुण्यांत विज्हाडे सुद्धां दहा दिवस लाख घरास पचपन्नानाचे शिबे चाळू झाले आणि सरदारांचे सर्व हत्तीघोडे यांच्या चढीचा खर्च सरकारांतून दिला. ”^४

आतां रावबाजीच्या वेळीं म्हणजे सुमारे सन १८०१ या साली पुणे कोणत्या स्थितीत हे होते आपणास पुढील उताऱ्यावरून कळून येईल. या वेळचा पुण्याचा रहिवाशी बनलेला कर्नल वेल्स म्हणतो की “ सहा लक्ष मनुष्ये व एक लक्ष ऐशी हजार घरे, येणेकरून पुणे अगदीं गजबजून गेले होते. नदीपलीकडे उंच टेकड्यावर साय-

काळी उभे रारिले असतां पर्वतीचे मैदान व रस्ते माणसांनीं कसे फुडून गेलेले दृष्टीस पडत व एकदरींत हा सर्व देखावा मनोहर दिसे. पुण्यातील बडे बडे मुत्सद्दी, कामगार वगैरे जे आपआपल्या अधिकाऱ्यावर सर्व महाराष्ट्र देशात पसरले होते, त्यांचेकडील लग्नकार्यादि मगल समारंभ हमेशा पुण्यात होत असत, त्यामुळे नानाविध वाद्यचा मधुरध्वनि त्रिकाल कानी पडे. सायंकाळचे वेळी सुगंधी पुष्पांचे हार, तुरे, गजरे येणे करून सर्व शहर कसे घमघमून जात असे ! ”*

हे एका विदेशी गृहस्थाने बऱ्याच वर्षांपूर्वी केलेले पुण्याचे वर्णन आहे. आतां एतद्देशीयांनीं केलेल्या वर्णनात बाजीरावकालीन पुणे कसे दिसते ते आपण पाहू या.

रावबाजीकालीन पुण्याचे वर्णन रा. ब. दादोबा पांडुरंग तख्-डकर यांच्या केकावलीच्या प्रस्तावनेत फार चांगले साधले आहे. रामजोशाचा परिचय करून देताना ते म्हणतात “ ही वेळ बाजीराव रघुनाथ पेशवे यांच्या विलासाच्या आरंभीची असावी अशी अटकळ होते. त्याकाळी रावबाजीच्या उत्तेजनाने पुणे शहरांत व त्या शहराचा वारा लागून जेथें तेथें शिमग्याचे चांदणे वाढून चालले होते. दिवसास ब्राम्हणभोजनाचा थाट, आणि दिव्यात वात पडली नाहीं तो मंदिरांत चवघडे, सणया याचा मजळ घोष, श्रीमतांच्या व सरदार लोकांच्या वाड्यांत सरकारी ताफ्याचे मुजरे, रात्रीस रस्त्यांत आणि बाळात फिरणाऱ्या विलासी लोकांचीं मने आपणाकडे ओढून घेणारे

नुकतेच चिमणी, साळू, मैना यांच्या मजूळ कठांत होनाजी बाळाने बातलेले खडे सूर, आणि फौजेकडील शिलेदार, बारगीर, शिपाई, आणि शहरातील सुखवस्तु शिपी, माळी, सराफ, दुकानदार, यांस रिझविण्याकरितां बहिरु, मल्हारी, धोडूबापू सगनभाऊ आणि रामा गोधळी यांना सजविलेले डफतुणतुण्याचे तमाशे, आणि कलगीतुऱ्यांचीं भांडणे, हे सर्व थाट रावबाजीच्या उल्लसित मनोवृत्तीच्या प्रेरणेंने पुणे शहरांत जेथे तेथे गाजून राहिले होते. मग ‘ यथा राजा तथा प्रजा ’ या न्यायाने त्या प्रेरणेचा अमल सर्व पेशवाईत पसरला नसेल असें समवत नाहीं. त्या काळीं सर्व गुणीजनांचे आशेने भरलेले डोळे पुणे शहराकडे लागून, त्या शहराने जो कित्ता घातला होता, त्याची नक्कल जेथे तेथे होऊन कित्येक ठिकाणी त्या नकलेवर ताण करणारे उमेद-वारही निपजू लागले. ”

हे रावबाजीकालीन पुण्याच्या बहिरगासबधाने झाले. परंतु बहिरगावरून, वस्तूची परीक्षा करणे बहुतकरून चुकीचे ठरते. बाजीरावकालीन पुण्याचे बरील चित्रही असेच फसविणारे आहे. रावबाजीच्या पुण्याच्या अतर्गाविषयी पुणेशहर वर्णनकार म्हणतो की, “ बाजीराव येईपर्यंत लोकांत काही तरी शौर्य होते. परंतु बाजीरावाने लोकांस अगदीं नादान करून विषयनिमग्न करून सोडले होते. पराक्रमहीन निर्लज्ज, दुर्गुणी, लैण, मूर्ख, अशक्त, उन्मत्त, कपटी, अविश्वासू, आळशी व पुष्कळ खाणारे असे केले. पराक्रम, विद्या, सावधान या गुणांचें मौल्य अगदी गेले. ऐवआरामाच्या बाबती वाढल्या. साखरभात

खाण्णसास मान व मौल्य आले. या वेळच्या लोकांची स्थिति अशी होती की, सुभ्रास खात्रे आणि रिकामटेकड्या गप्पा मारीत बसावे. माहिती म्हणजे ही की, इग्रज हा कलकत्ता म्हणून एक बेट आहे त्यांतील राहणारा ! सहूज विशेष माहिती म्हटली म्हणजे ब्राह्मण-भोजनास शेकडा किती शेर तप लागते, शेकडा उन्हाळ्यांत किती पायल्याचे पुरण लागते, पावसाळ्यांत किती पायल्यांचे व हिवाळ्यांत किती पायल्यांचे, साग्रमणे कोशिंबिरी भाज्यासुद्धांसारखा वेत उतरण्या-जोगा हिशेब तोंडाने सांगत. यांचे नेहमीचे सभाषण म्हटले म्हणजे विशेषेकरून जेवणाविषयी व ग्रामण्याविषयी असावयाचे. यांची श्रिया दोन प्रकारची होती. एक कारकुजी व दुसरी याज्ञिकी. ”

परंतु राजबाजीचे व त्याच्या कारकिर्दीचे हे पहिलेच उदाहरण नाही. तसे ते शेवटचे असण्याचा संभव नाही. राजबाजीस विलासी-पणाचा हा किता सभाजी आणि दारा या फार दूरच्या नाही अशा राजपुत्रांनी घाळून दिला होता व तो त्यानें यथेच्छ गिरविला ! आणि याचा परिणाम जसा व्हावयाचा तसाच झाला !

एकोणिसाचे शतक अर्धे लौटलें तरी कुण्यांतील व पुर्णे शहर त-र्गत महाराष्ट्र देशांत फारसा फरक झालेला दिसत नाही. कै. लौक-हितवादी यांनी तत्कालीन सरदार लोकांविषयी मोठा मार्मिक अभिप्राय दिल्या आहे. ते म्हणतात “ इतके सरदार आहेत यांपैकी एक जणास आणून पाहिले कीं हा गृहस्थ कोणत्या उपयोगी पडेल ? तर मला काढते कीं या पृथ्वीवर कोणतेही काम त्याचे लाभक सांपडावयाचें

नाहीं. पचवीस वर्षांपासून त्यांच्या वृद्धापकाळास प्रारंभ होतो. किती-
कास चाळिसाव्या वर्षी धरात्रयास दुसरेलोक लागतात. स्वतः लिहिणे
पुसणे तर कोणासही येत नाही. सर्वांस वकील व कारभारी पाहिजेत.
ज्यांस वकील कारभारी नाहीत त्यांनी दरबारांत जाण्याचे दिवशी
एखादा मजूरदार तरी बरोबर वरून नेला पाहिजे. यजमानास बोला-
वयाचे माहीत नाही. कारकुनांनी पिसे लावून, कावळा करतात तसा
करून, एजटास भेटवावा, हे अमके म्हणून सागावे. परंतु खासे पाहिल
म्हणजे नदी किंवा शुद्ध नर्मदेनेले बाण ! उठण्याची वेळ झाली म्हणजे
महाराजास उठा म्हणोन देखील सांगितले पाहिजे. कारकुनाने म्हणावे
' आज साहेब फार खुप होता. आपल्याशी फार बोलला. इतके
कोणापाशी बोलत नाही. ' मग यजमानानी म्हणावे आमचा दिवाणजी
हुशार आहे. घर त व्यवस्था पाहिली तर दरबारापेक्षा अधिक. पण
वाण्याची उचापत व सरकारचे कर्ज ! त्यास व्याज शेकडा पचवीस
रुपये ! सरकारी कामदार व पदरचे कारकून दोघे मिळून याना फस-
वितात. ह्यास उजाडल्या मावळल्याची खबर नाही व योग्यता नाही.
व्यापाराच्या कामात उपयोग नाही, विद्वान नाहीत, चाकरी करण्यास
बळकट नाहीत. सरासरी जिवत मात्र असतात. त्याचे जिणे फार
वाईट व लजेचे आहे. यांनी आता सरजामाची आशा सोडावी व
आपल्या सुधारणुकीस लागावे.

हे सरदार लोकाविषयी झाले. विद्वज्जन व इतर सद्गृहस्थ
यांची स्थितीही विशेष समाधानकारक दिसत नाही. या वेळी शाळा,

लायब्ररी, म्युनिसिपालिटी, दवाखाना, वगैरे लोकोपयोगी सस्था सुरू झाल्या होत्या, तशा काही सभाही भरू लागल्या होत्या. पुण्यास या वेळी ' कल्याणोन्नायक मंडळी ' नावाची एक मंडळा सभा भरवीत असे. सुप्रसिद्ध मोरशास्त्री साठे हे या सभेचे प्रमुख होते. ही सभा दर आदित्यवारी जमे व त्यावेळी शास्त्रीबुवा एखाद्या विषयावर सुश्राव्य भाषण करीत.

या सभेतील विषय व त्याची चर्चा आज आपणास हसूच लोटवील. ' पुण्याचे वर्णन ' कार म्हणतो " ता. १६ डिसेंबर सन १८५६ रोजी ही सभा भरली होती त्या सभेतील विषय ' उष्णाच्या योगाने पाण्याची वाफ आकाशांत जाऊन त्याचे मेघ होऊन पर्जन्य पडतो ' हा असून तो शास्त्रीबुवा वेदशास्त्रपुराणे यावरून सिद्ध करीत असतां मोठमोठाले गृहस्थ व पंडित शका काढीत की, पर्जन्य उष्णापासून पडत नाही. इंद्र देवता आहे व मेघ हे हत्ती आहेत. त्यास इंद्राने आज्ञा केली म्हणजे पाऊस पडतो. अशा शका त्या वेळचे महापंडित काढीत होते. "

आम्हास या कशाचेही आश्चर्य वाटत नाही. आम्हांस आश्चर्य या गोष्टीचे वाटते कीं पुण्यांत बाजीराव व नानाफडणवीस यासारखे राजकारणी पुरुष झाले, बापू गोखले व विठ्ठल शिवदेव यांच्यासारखे समशेरबहादर झाले, रामशास्त्री प्रभुणे यांच्यासारखे निस्पृही न्यायधीश झाले व राघोबा व रावबाजी यांच्यासारखे विलासी राजे झाले परंतु

त्यास आज नामशेष झालेल्या प्रतिष्ठानाचें महत्त्व आणून देणारी व्यक्ति सवध पेशवाईत पुण्यांत कशी निपजली नाही ?

पुणे या गोष्टीची व अशा व्यक्तीची जिज्ञासापूर्वक वाट पहात होते, व कालांतराने त्याची महत्त्वाकांक्षा सफल झालीही. परंतु ती चारपांचशे वर्षांतील दोनचार राज्याक्रांत्यांनंतर. सार्वत्रिक शिक्षणप्रसार व मुद्रणकलेच्या उदयानंतर. कारण ब्रिटिश अमलाचा आरंभ झाला तेव्हा आमच्या देशांत या गोष्टीचा मागमूसहि नव्हता.

स्वार्थी हेतूच्या आरोपांतून जगांत कोणीही सुटत नाही. इंग्रजांनी पेशवाईनंतर महाराष्ट्रांत नव्या पद्धतीचे शिक्षण देण्यास सुरुवात केली ती (१) सरकारला राज्यकारभार चालविण्यास नोकर लोकांची वाण पडूं नये म्हणून, (२) हिंदी लोकांना पाश्चात्य संस्कृतीचे वळण लागून ते परावलंबी बनावे व आपल्या व्यापारी मालाला कायमचे गिऱ्हाईक मिळावे म्हणून (३) अथवा त्यांनी धर्मांतर करून ख्रिस्ती व्हावे म्हणून सुरू केली, असे काही लोक समजतात. हीं कारणे खरीं असोत अथवा कल्पित; आम्हास त्यांच्याशी कर्तव्य नाही. आमचे लक्ष्य परिणामाकडे आहे. ते असे की, याच सार्वत्रिक शिक्षणाच्या प्रभावाने पुण्यास आमच्या काळचे प्रतिष्ठान बनविलें !

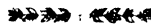
“ विद्या व दक्षिणा हीं परस्पराचे कार्य व कारण दोन्ही होऊ शकतात. कोणत्याही देशांत सुप्रतिष्ठित असलेल्या सरकाराला प्रजेच्या धर्मरक्षणाची म्हणून कांहीं तरी व्यवस्था करावीच लागते. यामुळे

सुधारलेल्या पाश्चात्य देशातूनही सरकारच्या अनेक खात्यांपैकी धर्म-मंडळ हे एक खाते असतेच. मराठी राज्यात धर्ममंडळ म्हणजे खास सरकारी पुरोहित, उपपुरोहित अशा तऱ्हेचा अधिकारी वर्ग म्हणून नेमलेला नव्हता. परंतु दर वर्षी निरनिराळ्या प्रसंगी दक्षिणा वगैरे वाटल्या जात. शिवाय कोठे खिचडी, कोठे सशर्त, कोठे रोजचा बांधून दिलेला धर्मादाय, अशा पद्धतीने धार्मिक व विद्वान् लोकांचा योगक्षेम चालविला जात असे. या द्रव्याश्रयावर उपजीविका करणारे विद्वान् शास्त्रीपंडित घरी शिष्य पढवून विद्येची परंपरा चालवीत. अशाचा परामर्श घेण्याकरिता सरकारातून जो पैसा खर्च होई तोच विद्यावृद्धीवर खर्च झाला असे समजण्यात येत असे. अशा रीतीने पेशवाई अखेरपर्यंत विद्येतून दक्षिणा निर्माण होत असे, परंतु पेशवाई नंतर याच दक्षिणेतून विद्या निर्माण होण्यास मुरुवात झाली ”+

या वेळी आरभी इंग्रजी शिक्षणाबद्दल पुण्यातील लोकांत साधारणपणे पुष्कळ वाईट ग्रह होते. परंतु जे लोक दूरदर्शी व चाणाक्ष होते त्यांच्या लवकरच लक्षांत आले की, दिवसानुदिवस शास्त्राध्ययनाची योग्यता कमी कमीच होत जाऊन, इंग्रजी विद्येची प्रतिष्ठा अधिकाधिक होत जाणार. पुण्याच्या संस्कृत पाठशाळेतील या वेळचे एक अध्यापक सुप्रसिद्ध मोरशास्त्री साठे हे, असे समजणारांपैकीच एक होते. त्यांनी स्वतः उतार वय झाले असताही इंग्रजी विद्येचा अभ्यास आरंभिला होता व ‘ या उपपर खांद्यावर शालजोडी टाकून

हिंउण्यात प्रतिष्ठा राहणार नाही, तू शाहणा असशील तर इग्रजी शीक ' असे यानीच आपले पट्टशिष्य जे कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांना उपदेशिले असल्याचे सर्वप्रसिद्ध आहे. कृष्णशास्त्र्याच्या हातून पुढे मराठी वाङ्मयाची जी बहुमोल कामगिरी झाली तीमुळे ते स्वतः तर मराठी वाङ्मयाच्या आद्यप्रवर्तकाच्या जागी वसून लोकादरास पात्र झाले हे तर खरेच; परंतु असे होण्यात ज्याचा उपदेश व प्रयत्न कारणीभूत झाला ते मोरशास्त्री साठेही स्मरणीय आहेत, यात शका नाही.

प्रकरण ३ रे.

कथावाङ्मयाचा अभ्युदय

सन १८१८ पासून राजकीय उलाढालीपासून मुक्त झालेले पुणे स. १८५० त पूर्ण शांततेचा व सुखसमाधानाचा उपभोग बेऊं लागले होते. सुमारे १८३७ मध्ये इग्रजी शिक्षण सुरू झाल्यानंतर सुधारलेल्या देशांतील विद्यालये, वाचनालये, सभा, मंडळ्या इत्यादि गोष्टी लवकरच या शहरांत अस्तित्वांत आल्या. नवीन राज्यपद्धतीच्या सहवासाने व या नवीन चळवळी उत्पन्न झाल्यापासून पुणे शहराच्या सामाजिक व्यवस्थेतही बरेच स्थित्यंतर होत चालले; व त्यामुळे जुन्या व नव्या लोकांच्या पोषाखांत, रीतरिवाजात व आचार-विचारांत हळू हळू पण स्पष्ट फरक दृष्टोत्पत्तीस पडू लागला.

अशा शततेच्या व सुखसमाधानाच्या काळीं सामान्य लोकांस लागणारी जी करमणुकीचीं निरनिराळीं साधने असतात, त्यांतच कथावाङ्मयाचा समावेश केला जातो. परंतु असले वाङ्मय तयार होण्याचा काळ जसा अद्यापि आला नव्हता, तसा त्याचा कर्ताही अद्यापि निर्माण व्हावयाचा होता. परंतु त्याचा काळ येताच कर्ताही पुढे सरसावला व त्याने एकच काय—शेकडो नवीन व मनोरंजक गोष्टीचे पेंवच वाचकापुढे फोडले ! ह्या कथा म्हणजे ‘ अरबी भाषेतील सुरस गोष्टी ’ अमून त्यांचा कर्ता कै. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर हे होत.

चिपळूणकरांचे घराणे मूळचे पावस या गावचे. हे गाव रत्नागिरी जिल्ह्यात आहे. सतरावे शतकाचे आरंभी या घराण्यांतील एक पुरुष त्रिंबकक्षेत्री गेला. त्यास त्रिंबकेश्वराजवळील श्रीहर्ष किल्ल्याची फडणिशी मिळाली. ती सुटल्यावर त्या वशातले हरिपत हे बाजीराव पेशव्याचे बन्धू चिमाजी आप्पा याचे शागिर्द झाले. इ. स. १८१८ त पेशवाई बुडून बाजीराव व चिमणाजी आप्पा ब्रह्मवर्तस गेले, तेव्हां हरिपत पुण्यासच राहिले व एका अफूचे दुकानावर आपलें पोट भरू लागले.* हेच कृष्णशास्त्र्यांचे वडील होत. कृष्णशास्त्र्यांचा जन्म पुणे येथें स. १८२४ सालीं झाला. ह्यांच्या वडिलांनीं लहानपणीं ह्यांजकडून वेदाभ्यास करविला. १४ वर्षांचे झाल्यावर ह्यांना विश्रामवार्गेतील मराठी शाळेत घातले. तेथें एक पाठशाळाही होती. नामांकित मोरशास्त्री साठे हे तिचे मुख्य अधिकारी

* करमरुत ‘ महाराष्ट्राचे पंचप्राण ’ पृ. ३३.

होते, व तीत अनेक शास्त्रे पढवीत असत. ह्या पाठशाळेत कृष्णशास्त्री यांचा प्रवेश झाल्यावर त्यांच्या हुशारीबद्दल त्यांस विद्यावेतन मिळू लागले. शास्त्रीबुवा उपजत मोठे बुद्धिमान् असत. त्यांनी अल्पकाळात अलंकार, न्याय व तर्क या तीन शास्त्रांचा अभ्यास इतका उत्तम केला कीं, केवळ विनोदार्थ एकेवेळी त्यांचा व मोरशास्त्री साठे ह्याचा पूर्णपक्ष उत्तरपक्ष होऊन कृष्णशास्त्री यशस्वी झाले तेव्हा मोरशास्त्री फार सतुष्ट होऊन त्यांनी आपल्या अगावरची शालजोडी कृष्णशास्त्री ह्याच्या अंगावर घातली, आणि “ इच्छेत्सर्वत्रविजय शिष्यादिच्छेत्पराजयम् ” ह्या वचनांतील समाधानाचा त्यांनी पूर्ण उपभोग घेतला. तेव्हापासून मोरशास्त्री त्यांना ‘ बृहस्पति ’ म्हणू लागले. पुढे विश्रामबागेतील वाड्यांत इंग्रजी शिकवू लागले तेव्हां कृष्णशास्त्री यांनी त्या भाषेचा सुमारे पांच वर्षे अभ्यास केला. नंतर त्यांनी सरकारी नोकरी पतकरिली. ते अनुक्रमे भाषांतरकार, ट्रेनिंग कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल व वर्तमानपत्रे आणि पुस्तके यांचे रिपोर्टर होते. विशेषतः शेवटची कामगिरी त्यांनी इतक्या उत्तम रीतीने बजाविली कीं, त्यांच्या इतके काम साहेब लोक स देखील करतां आले नसतें, असे सरकारने म्हण्टले. वादविवाद तर त्यांच्यापुढें कोणाची मात्रा चालत नसे. मराठी भाषा त्यांच्यापुढे केवळ हात जोडून उभी होती. अर्वाचीन कविमालिकेत हे एक मोठे रसिक व मर्मज्ञ कविरत्न चमकून गेले. कृष्णशास्त्र्यांचा ‘ पद्यरत्नावली ’ हा ग्रंथ सर्वप्रसिद्ध असून तो विद्व-

न्मान्य आहे. हे कवि व ग्रंथकार सन १८७८ च्या मे महिन्याच्या २० व्या तारखेस पुणे मुक्कामी काळजाच्या रोगाने निवर्तले. x

कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यास कथावाङ्मयाचे जनक म्हणण्यापेक्षा कथावाङ्मयाचे जनक म्हणणे अधिक शोभते. कृष्णशास्त्री निबन्धकार होते, उत्कृष्ट कवि होते, विद्वान पंडित होते, तसेच ते कथाकादंबऱ्याचे मार्मिक लेखक होते. असे नसते तर ज्यानी, 'अनेक विद्यामूलनत्वसंग्रह' 'अर्थशास्त्रपारभाषा,' 'पद्मरत्नावलि,' 'सांकेटिसाचे चरित्र' व 'रासेलसचे चरित्र' इत्यादि ग्रंथ लिहिले, ज्यानी आपल्या पूर्ववयात तीन शास्त्रांचे अध्ययन करून आपल्या गुरूकडून आपणास 'बृहस्पति' म्हणवून घेतले, ज्या कृष्णशास्त्र्यास अरबी भाषेतील सुरस गोष्टीचा मोह खात्रीने पडला नसता कृष्णशास्त्र्याच्या या महत्त्वपूर्ण कामगिरीचा पुष्कळ ठोकणी विपर्यास केला आहे. आम्हास तसे कांहीच वाटत नाही. कृष्णशास्त्र्याची ही कृति यथायोग्य होती त्यानी कथावाङ्मयाच्या जीणोद्वाराकरिताच जन्म घेतला होता असे म्हणण्यास हरकत नाही त्यांचे शास्त्रपठण, त्याची विद्वत्ता, त्यांचा मोठेपणा व त्यांचा माममरातव वगैरे एकही बाबत त्यांस आपल्या आवडत्या विषयापासून पराङ्मुख करण्यास समर्थ नव्हती

अरबी भाषेतील सुरस गोष्टीसारख्या मोठ्या ग्रंथाचे सबंध भाषांतर कां होईना—पण ते सुबोध व सरळ मराठी भाषेत

करणे, किती अवघड व कंटाळवाणे असू शकेल याची कल्पना कंवल अशा कामास प्रवृत्त झालेल्या ग्रंथकारासच करतो येण्यासारखी आहे. कृष्णशास्त्र्यांनी हे काम फारच उत्कृष्ट रीतीने तडीस नेले आहे. आणि एवढे काम आपल्या हातून तेव्हाच चांगले होते की, ज्या वळी ते आपणास मनापामून आवडत असते. कर्त्यास आपल्या कार्याशी तद्रूप व्हावे लागते. असे न झालेले अथवा मोलाने केलेले काम कालांतराने कवडीमोलच ठरते ! हाच नियम ग्रंथलेखनास लागू आहे. गोष्टी संगण्याची व लिहिण्याची कल्पकता व पात्रता कृष्णशास्त्र्यांच्या अंगी मूलतः नसती तर या गोष्टी आज ज्या सरुईदार रीतीने लिहिल्या गेल्या आहेत त्या सरुईदार रीतीने लिहिल्या गेल्या नसत्या. कृष्णशास्त्र्यांनी ह्या गोष्टी जरी ईप्रजीरू अनुवादिल्या आहेत तरी वाचोत असत असे वाटते की, त्या जणू काय प्रथम मराठीतच लिहिल्या असाव्या कृष्णशास्त्र्यांनी ह्या गोष्टी ज्या इतक्या उत्तम रीतीने लिहिल्या त्या कांही एकाएकी लिहिल्या नाहीत. या कामी त्यांनी लहानपणापासून आपला हात वळविला होता. कैडीसाहेबांनी सन १८५० साली छापून प्रसिद्ध केलेल्या वाचनपाठमालेतील पहिल्या भागांत कृष्णशास्त्र्यांच्या तीन गोष्टी सापडतात पुढील गोष्ट त्यांपैकीच एक आहे.

दोन रुमायांची योग्यता.

“ पिंपळगावी नारीपंत म्हणून एक गृहस्थ रहात असे. तो खाऊन पिऊन चांगला सुखी होता; व त्याला रामा म्हणून एक मुलगा

होता. रामा तेरा वर्षांचा झाल्यावर नारोपताने, आपला मुलगा मोठा विद्वान् व्हावा या हेतूने त्याचा खाण्यापिण्याचा वगैरे सर्व नीट बंदोबस्त करून, त्यास पुणे शहरी एका मोठ्या शाळेत चांगल्या भल्या विद्वान् पतोजीच्या हाताखाली विद्याभ्यास करावयास ठेविले.

“रामा हा गुणाने फार चांगला होता. त्याचा गुरु त्यास जे जे सांगे ते ते तो जीव लावून शिके. त्यास खेळण्याचे किंवा दुसरे काही दुर्व्यसन अगदी नव्हते. तरी रामा ज्या वर्गांत होता, त्याच वर्गांत कांही मुले होती, त्यांस खाऊस किंवा त्यांस पाहिजे तो खर्च करण्यास घरून दरमहा दोन रुपये मिळत, ते पाहून त्यासारखे आपणासही दरमहा दोन रुपये मिळत असावे असे रामास वाटून त्याने आपल्या बापास एक पत्र लिहिले. त्यात मला दोन रुपये पाहिजेत म्हणून उघड तर लिहिले नाही, परंतु माझ्या वर्गातील सोबत्यास खासगत खर्चास दरमहा दोन रुपये मिळतात, इतका मात्र मजकूर त्याने आणिला होता.

“नारोपत फार चाणाक्ष होता. ते पत्र पाहताच त्यातील अभिप्राय त्यास समजला. तरी त्याने असा विचार केला की, नाही असे साफ म्हणून मुलास खट्टू करणे व त्याचे मन दुखविणे, हे नीट नव्हे तर आतां पोरपणामुळे दोन रुपये म्हणजे काय हे पुरे न समजून, अज्ञानाने तो ते मागत आहे, व त्याकरितां दरमहा दोन रुपयापासून खालू खाण्यापेक्षां दुसरे जे चांगले, थोर थोर उपयोग बहुत घडतात ते त्यास नीट समजून सांगावे, म्हणजे तो शाहाणा

होऊन, आपल्या आपणच दोन रुपये मागेनासा होईल. असा योग्य विचार करून नारोपताने रामास पुढील पत्र लिहिले - ‘अनेक आशिर्वाद विशेष, त्वा पाठविलेले पत्र पाहून आम्हांस मोठा सतोष झाला. तुझ्या पत्राचा सर्व अभिप्राय समजून हे उत्तर लिहिले आहे. त्यास त्वां चांगले लक्ष्य देऊन वाचावें, म्हणजे तुला आमचा सर्व मानस कळेल.

“ पाऊण शेर पीठ व पावशेर दूध असले म्हणजे तेवढ्याने एका बाप्याचे पोट चांगले भरून त्यास प्रकृति न बिघडतां दिवसभर धडा करण्याची शक्ति असते आणि तितक्या पिठास व तितक्या दुधास मिळून रोजचे दोन आणे लागतात, तर ह्याप्रमाणे दोन रुपायांत एका मनुष्याचे पोट सोळा दिवस चांगले भरेल ”

“ आपल्या ह्या देशात मजूरदार गड्यास दोन आणे रोज मिळतात, व लावणी कापणीच्या वगैरे चणचणीच्या दिवसांत त्यास कांहीं जास्ती मिळते. ते सर्व एकत्र धरून वर्षाची सरासरी करून पाहतां त्यास चार रुपये दरमहा पडतात, त्याचीं बायकामुले कांहीं मोलमजूरी करून सुमारे एक रुपाया दरमहा काढतात, एकूण पांच रुपये झाले. तितक्यावर नवराबायको व तीन मुलें अशा पांच मनुष्यांस अन्नवस्त्र व राहण्यास जागा इतक्या गोष्टींची यथास्थित सोय होते आणि ह्याप्रमाणे दोन रुपये दरमहा असले म्हणजे दोन मनुष्यांचा चांगला निर्वाह होईल

“ ज्यांच्या पदरीं लहान लहान मुलेंलेकरे फार व ज्यांच्या घरी दारिद्र्य म्हटले तर अठरा विश्वे, असे लोक ह्या आपल्या गांवांत बहुत

आहेत. आतां आपण जर दोन रुपये खर्चून त्यांतून दोहोस दरमहा आठ आठ आप्याचे दाणे घेऊन दिले, तर ते लोक आपला मोठा उपकार मानतील व तेवढ्या दाण्यांनी त्यांच्या मुलांबाळांस सकाळची भाकरी खायाला मिळेल. ह्याप्रमाणे आपण दोन रुपये खर्चल्यामुळे चार कुटुंबांतील माणसे रात्रदिवस आपणांस दुवा देत जातील.

“ हे प्रकार तुला सांगितले. इतक्या प्रकारांनी दरमहा दोन रुपये परोपकाराकडे लावतां येतात. आतां दरमहा दोन रुपये खर्च करून स्वहित करून घेण्याचे एक दोन प्रकार तुला सांगतो. मला ठाऊक आहे कीं, तुला नकाशे व परदेशांतील पाखरांची व जन्मावराची चित्रे ह्यांचा फार शौक आहे. आणि दरमहा दोन रुपये ह्याप्रमाणे रुपये जमविले, तर वर्षाच्या कांठी तुझेजवळ चोवीस रुपये जमून तुला ते नकाशे व ती चित्रे पुष्कळ व्यावसाय सांपडतील. तसाच तुला प्राचीन संस्कृत कविता वाचण्याचा भारी छंद आहे, व हल्लीं पुण्यांत पाठशाळेतील छापखान्यांत तसली बहुत नाटके व चपू छापित आहेत, तर दरमहाचे दरमहा दोन रुपये पुस्तके घेण्याच्या कामास त्यां लाविले तर किती पुस्तके तुझ्या संग्रहास पडतील बरें ? आणि तसेच ही चित्रे व पुस्तके तुझ्या जिवांत जीव आहे तोंपर्यंत तुझ्या व तुला ईश्वरीकृपेनें जर पुढे मुलेवाळे झाली तर, यांच्या व तुझ्या मित्रांच्या अशा किती लोकांच्या उपयोगी पडतील बरे ? आणि दरमहा जर त्या दोन रुपयांचा खाऊ खाल्ला, तर खाशील तेव्हां मात्र काय एक घटका, अर्धी

घटका, त्या पदार्थाची गोडी तुझ्या गळ्यांत आंहे तेथपर्यंत माझ तुला सुख होईल, आणि ती गेली म्हणजे पुन्हा कांहीं नाही.

“ दोन रुपये दरमहा खर्च करून स्वहित किंवा परहित होण्याचे असे आणखी बहुत रस्ते आहेत. ते सर्व सांगण्यास शभर पत्रे देखील पुरणार नाहीत. तुला दरमहा दोन रुपये देण्यास माझा असतोष आहे असे तू समजू नको, परंतु त्यापामून असे चांगले उपयोग घडत असतां वर्थ खेळ घेण्यास व मेत्रामिठाई खाण्यास ते खर्चणे हे तुजसारख्या समजूनदारास योग्य आहे असे मला दिसत नाही. बहुत काय लिहिणे हे अशिर्वाद. ”

“ ज्यांतील अर्थ फार उघड आणि हृदयंगम व जे त्यास थोर-पणा देऊन, त्याचे मनोहरण होईशा गोड गोड शब्दांनी लिहिलेले, असें हें पत्र पाहून रामास फार आनंद झाला व आपणास दरमहा दोन रुपये खाऊस असावे असे जें त्याच्या डोक्यांत वेड शिरले होते. ते सर्व गेलें. ”

इंद्रजीवरूनच कां होईना, पण अगदी अल्प वयत अशी सरळ, सुंदर व स्वाभाविक गोष्ट लिहितां येणे, हें त्या वेळच्या मानानें पाहाता खरोखरीच आश्चर्यकारक असून, त्यावरून गोष्टी लिहिण्याची पात्रता शास्त्रीबुवाच्या ठिकाणी मूलतः वास करीत असल्याचे स्पष्ट दिसून येतें. आज या गोष्टीविषयी आपण विशेष कांहीं न वाटले तरी, पंचतंत्र व त्याची मराठी भाषा, आणि

शास्त्रीबुवांची बरील गोष्ट व तिची मराठी भाषा, य जकडे पाहिल्यास आपण कोठून कोठे आलो, हे पाहून आपणास निदान आश्चर्य व आनंद वाटल्याखेरीज राहत नाही. बरे झाले की, अरबी भाषेतील गोष्टीचे सुरस भाषांतर करण्यास आपणास मराठीचा बृहस्पतीच लागला, नाही तर इतक्या सुबक भाषांतरासाठी आपणास कदाचित् आपल्या हल्लीच्या गोविंद नारायण दातार चीच वाट पहात बसावे लागले असते अद्याप !

पुण्यानंतर पहिल्याने आपणास मुंबईकडे वळले पाहिजे. कारण पुण्य तील शास्त्रीबुवांचा हा प्रयत्न वास्तविक पाहिले असता केवळ प्रतिध्वनिरूप अमून, याचा ध्वनि पहिल्याने मुंबईस निघाला कारण मुद्रण, शिक्षण वगैरे अर्वाचीनकालीन सुधारणेच्या बाबती पहिल्याने मुंबईस सुरू झाल्यामुळे त्याचा परिणाम पहिल्याने मुंबईवर घडून नंतर तो चोहोकडे फैलावणे, हेच बरोबर होते. पुण्याप्रमाणे मुंबईसही या वेळी एक मनोरंजक गोष्टी लिहिणारा सुविख्यात गृहस्थ उदयास आला. या गृहस्थाचे नाव सदाशिव काशिनाथ ऊर्फ बापू छत्रे हे होय

“ मराठी भाषेचे आद्यकवि जसे ज्ञानेश्वर होते, तसे सदाशिव काशिनाथ छत्रे हे मराठी भाषेचे आद्य गद्य ग्रंथकार होत. कै. दादोबा पांडुरंग यनां (य'स या सन्मान्य जागीं बसविले आहे, त्या पक्षी ते त्यास सर्वस्वी पात्र होते असे म्हणणे भाग आहे

बाबूसाहेबांच्या पूर्वजाविषयी कांही माहिती मिळत नाही. प्रसिद्ध गणितशास्त्रज्ञ कै. केरूनान छत्रे याचे बापूसाहेब हे चुलते

होते अशी माहिती मिळने, त्यावरून नानाचे व त्याचे मूलस्थान एकच, असे मानण्यास प्रत्यवाद दिसत नाही. त्यांच्या बालपणाच्या शिक्षणासंबंधाने काही माहिती मिळत नाही, तथापि त्या काळच्या प्रवाताप्रमाणे त्यास संस्कृताचे बरेच शिक्षण मिळाले असावे, असे मानण्यास हरकत नाही ते इ. स १८०८ च्या सुमारास मुंबईस आले, त्या वेळी त्यास इंग्रजी मुळीच येत नव्हते, व या भाषेचे ज्ञान त्यांना विद्यालयात मुळीच मिळाले नव्हते, असे म्हणतात. या सुमारास इंग्रजी विद्यालयांची मुळी स्थापनाच झाली नव्हती, यावरून वरील गोष्ट खरी ठरते. ते एका मिशनरीपाशी इंग्रजीची चारपच बुके खासगी रीतीने शिकणे होते, अशी लोकवार्ता आहे. त्याचे इंग्रजीचे ज्ञान फार गहन होते, असे दिसत नाही. कारण 'चिल्ड्रन्स फ्रेन्ड' या इंग्रजी पुस्तकाचे मराठी भाषांतर करताना, यास बाळशाखी जांभेकर याची मदत घ्यावी लागली होती, असे सांगतात. मात्र मराठी भाषेचे ते उत्तम मर्मज्ञ होते, असा त्याचा सार्वत्रिक लौकिक आहे.

बापूसाहेबांच्या काली, इंग्रजी त्रिदेसबंधाने लोकांचे फार दुराग्रह होते. अशा स्थितीत कोणी एतद्देशीय आग्लभाषाभिज्ञ वजनदार गृहस्थ मदतीस घेतल्याशिवाय, शिक्षणप्रसाराचे काम तडीस जाणार नाही, असे सरकारी अमलदारांच्या लक्षांत येऊन, ते तशा गृहस्थाच्या शोध त होते. अशा वेळी, ज्या मिशनरीपाशी बापूसाहेब इंग्रजी शिकले होते, याने आपल्या शिष्याचो शिफारस त्या अधिकाऱ्यांकडे केली व त्यांस त्यांकडे नेऊन भेटविले.

त्याचा ग्रह बापूसाहेब सवधाने फार अनुकूल झाला व त्याच्या शिफारशीने त्यास देशी शाळांचे तपासनिहाची मोठ्या मानाची व च गल्या पगाराची जागा मिळाली. हे काम बापूसाहेबांस सन १८१४ च्या सुमारास मिळाले असावे, असा अंदाज आहे; व ते त्यांनी १७ वर्षे केले असे म्हणतात. या अवधीत त्यांनी शिक्षणप्रसाराचे काम फार केले अशी प्रसिद्धी आहे तत्कालीन लोकसमाजांत त्याचे मोठे वजन होते याबद्दल लेखी दाखला आहे. बापूसाहेबांनी लोकस उपदेश करून, इंग्रजी विधेसवधाचे याचे दुराग्रह नाहीसे केले व पुष्कळ गरीब मुलास उत्तेजन देऊन त्यांस शिक्षण लाभ करून दिला. त्यापैकी कित्येक विद्यार्थी पुढे चांगल्या नांवाळौकिकास चढले. प्रसिद्ध बालशास्त्री जाम्भेकर व भाऊ महाजन हे दोन विद्यार्थी पुढे कोणत्या योग्यतेस चढले हे सर्वविश्रुत आहेत.

बापूसाहेबांची वरील कृत्ये चांगलीच होती, परंतु ज्यावरून त्यांचे नाव महाराष्ट्रांत इतकें प्रसिद्ध आहे व पुढेही अनंतकाल प्रसिद्ध राहील असे त्यांचे कृत्य म्हणजे ग्रंथलेखन हे होय. त्यांना केलेले सुप्रसिद्ध असे दोन ग्रंथ आहेत; ते ' बालमित्र ' व ' इसापनीति ' हे होत. ह्या ग्रंथचे मराठी भाषांतर करण्याची सूचना या वेळचे विद्याधिकारी, यांनी बापूसाहेबांस केली होती अशी दंतकथा आहे. या वेळी बापूसाहेबांची मराठी भाषेतील प्राविण्याविषयी मोठी ख्याति होती, वरील पुस्तकाचा मूळ विषय मनोरंजक आणि बोधपर आहे. त्यांत भाषांतरकार पूर्ण रसिक, मार्मिक आणि उत्तम भाषावेत्ते, तेव्हा

‘ परस्परभूषणभूष्यभावः ’ या वाक्याप्रमाणे वापूसाहेबांनी केलला भाषांतरेही सर्वोत्कृष्ट उतरली आहेत, हे काय सांगावयास पाहिजे ? त्यास प्रगट होऊन आज शंभर वर्षे झाली असता, आणि इतक्या अवधीत विद्याप्रसार व भ्रंशरचना ही कामे आजवर वाढत्या प्रमाणांत चालू अमता, त्याच्या तोडीची दुसरी पुस्तके फार क्वचित् दाखविता येतील असे वाटते सुबोध, सरळ आणि रम्य अशा भाषापद्धतीबद्दल तर त्याचे अग्रस्थान आजपर्यंत दळले आहे, असे म्हणण्यास फारसा पुरावा पुढे करता येणार नाही. पुन्हां पुन्हां वाचल्याने या पुस्तकाचे मनोरमत्व कमी होत नाही, किंवा त्याचा कटाळा येत नाही. उलट वाचकांचा उत्साह व उल्लास कायम राहतो. निबन्धमालाकारासारख्या मार्मिक ग्रंथकाराने वापूसाहेबांच्या भाषेची फार तारीफ केली आहे, इतके सांगितले असता या बाबतीत कांही अधिक सांगण्याची आवश्यकता आहे असे वाटत नाही. वापूसाहेब आपल्या वयाच्या ४४ व्या वर्षी म्हणजे इ. स. १८३० या साली वारले.*

वापूसाहेबांच्या भाषेचा व अनुवादकुशळतेचा नमूना त्याच्या बालमित्रांतील पुढील चुटक्यावरून चांगल्या रीतीने कळून येण्यासारखा आहे.

मैना.

मैना ध्या हो मैना. कोणाला मैना पाहिजेत ? अहा ! काय चांगल्या मैना आहेत ! असे बोलत एक मनुष्य यमनीचे दारावरून

* ज. र. आजगावसर याच्या लोकामित्रातील (ऑक्टोबर १९१०) लेखावरून.

चालला होता यमनी ते ऐकून दारी गेली. आणि पहाते तो एक पांखरेविक्या डोईवर मैनाचा पिंजरा घेऊन चालला आहे. त्या आत उड्या मारीत आहेत, या काठीवरून या काठीवर बसताहेत आणि मधुर मधुर शब्द करिताहेत, तेणेकरून यमनी मोहित होऊन, केव्हा त्याजवळ जाईन अशा उत्कटेने धावली, थोडक्यात चुकले, नाही तर ती ओटीच्या कांठावरून पडलीच असती. ' मुली तुला मैना पाहिजेत ? ' असे पाखरेविक्याने तिला पुसले ती म्हणाला ' पाहिजेत, पण थांब अमळ, मी आतून बावाला पुसून येते. ' त्याने बरे म्हणून पिंजरा ओसरीवर ठेविला. यमनी धांवत धावत बापाकडे जाऊन म्हणते, ' बाबा ! बाबा ! लवकर ये ! '

व्यवकशेट—एवढी घाई कसची आहे यमने '

यमनी—बाबा, ओटीवर एक पांखरेविक्या आला आहे त्याजवळ मैना पुष्कळ आहेत, आणि त्या फार चांगल्या आहेत.

व्यवकशेट मग, याचा तुला इतका हर्ष कसचा झाला '

यमनी—बाबा, जर तू सागशील तर मी त्यांतली एक मैना विकत घेईन.

व्यवकशेट—विकत घ्यायला तुझ्याजवळ पैसे आहेत काय ?

यमनी—हो, आहेत हे माझ्या पिंशवीत.

व्यवकशेट—पण त्या पाखराला चारा कोण घालील ?

यमनी—मी बाबा मी तिला आपल्या हाताने चारीन.

व्यवकशेट-होय, पण मला तुझे भय वाटते

यमनी-कसूचे बावा ?

व्यवकशेट-की तू तिला उपाशी किंवा तान्हेली एकादे दिवशी मारशील.

यमनी मी तिला उपाशी किंवा तहानेने मारीन ? ते मी कधी होऊ देणार नाही. पहिल्याने तिला खाऊ घातल्याशिवाय मी अन्नाला शिवणार नाही.

व्यवकशेट-मुष्टी तूं विसराळू आहेस, एकादे दिवशीं तरी तुला विसर पडेल, इत्यादि

गोष्ट मनोहर आहे परंतु विस्तारभयास्तव ती पूर्ण करता येत नाही. तथापि मैना घेतल्यावर काही दिवसांनी यमनीस तिचा खरोखरच कसा विसर पडला व यामुळे शेवटी एके दिवशी ती विचारी आपल्या पिजऱ्यात चोच वासून व पख पसरून कशी मरून पडली याचे इदयद्रावक वर्णन ज्यांनी वाचले नसेल त्यांनी ते बाळमित्रांत अवश्य पहावे अस्तु

अशा प्रकारे प्राचीनतेचे पटल दूर फेकून नवीन युगांत प्रवेश केल्यास आमच्या कथावाङ्मयास आज सुमारे शभर वर्षे झाली, व अशा प्रकारे आमच्या कथावाङ्मयाचे धूरीणत्व छत्रे-चिपळूणकरांकडे जाते.

रा. ब. गोपाळराव हरि देशमुख व रा. ब. दादोबा पांडुरंग तर्खडकर यांची कामगिरीही मराठी कथावाङ्मयास पोषकच होती, पण ती निराळ्या स्वरूपाने. लोकहितवादीच्या ' ऐतिहासिक गोष्टी ' वाखाखण्यासारख्या आहेत व दादोबा पांडुरंगांना आपले लेखन कसे चित्ताकर्षक करता येत असे हे आपण पाहिलेच आहे.

प्रकरण २ थें.

गोष्टीची कादंबरी.

बाबत कोणतीही असो; तिची सुरुवात पायाशुद्ध पाहिजे आमच्या कथावाङ्मयास हे सुदैव लाभल्याचे होते नवयुगांतील त्याचा उपक्रम पुण्यांत एका ' बृहस्पति ' कडून आणि मुंबईस तितक्याच योग्यतेच्या दुसऱ्या एका गृहस्थाकडून सुरू केला जाणे, त्याच्या भावी उत्कर्षाचे स्पष्ट चिन्ह होते. यावेळीं त्यास दुसरेही अनेक शुभशकून होत होते. इंग्रजांचे राज्य सुस्थार होऊ लागून त्यांच्यासारख्या भिन्न संस्कृतीच्या लोकांशी आमचा परिचय अधिकाधिक दृढ होत चालला होता. लोकांत साक्षरता वाढू लागली होती. मुद्रणकला आपली कला प्रकट करू लागली होती. सुर्दार्व कालानंतर अखिल महाराष्ट्रास व विशेषतः पुण्यास शांततेचे दिवस पाहि

ल्यानेच प्राप्त झाले होते. लोक सुखी अमून बहुजनसमाज अज्ञानत होता. व्यवसायराहित्यामुळे लोकांस फुरसतही तितकीच होती.

नवयुगाच्या सुप्रभाती अशा अनुकूल समयी कृष्णशास्त्रासारखे व्युत्पन्न व बाप्सहेब छव्यासारखे प्रतिष्ठित गृहस्थ कथावाङ्मयाच्या जीर्णोद्धारार्थ निघालेले पाहून यावेळीं दुसरीही कित्येक शास्त्री व गृहस्थ मडळी या कामी उद्युक्त झाली. या श्रेणीत महादेवशास्त्री कोल्हटकर, लक्ष्म-शास्त्री हळवे, वामनशास्त्री इस्लामपूरकर, पांडुरंगशास्त्री पारखी, शंकरशास्त्री पदे, गोविंदशास्त्री बापट वगैरे शास्त्रिमडळीचा व बाबा गोखले, विनायक कोडदेव ओक, रामचंद्र भिकाजी गुजीकर, आनंदराव सखाराम बर्वे, नारायण सदाशिव रिजबुड, इत्यादि गृहस्थ मडळीचा समावेश होतो आणि अशा मडळींनी कबरा बांधल्यावर रामजी गणोजी, बाळकृष्ण दिनकर वैद्य, गो. मो. कार्ळेकर, हरि बाबाजी, वगैरे लोक का स्वस्थ बसणार आहेत ? वरील मडळींनी प्रतिष्ठित समाजा-करिता प्रतिष्ठित कथावाङ्मयास प्रारंभ करताच यांनीही अप्रतिष्ठित लोकांसाठी अप्रतिष्ठित कथावाङ्मयास हात घातला.

आणि असे व्हावयास पाहिजेच होते बहुजनसमाज हा निरनिराळ्या पायऱ्यांच्या लोकानी बनलेला असून, प्रत्येक पायरीच्या लोकांच्या जशा गरजा तशा आवडीही विशिष्ट असतात. अशा स्थितीत ज्या त्या वर्गासाठी ज्या त्या वर्गाचे विशिष्ट कथावाङ्मय निर्माण होणे अपरिहार्य असते. प्रत्येक व्यक्तीचीही हीच गोष्ट आहे, मग

अनेक पायऱ्यांच्या लोकांनी वनलेल्या बहुजनसमाजाविषयी ती तशी असेल, यांत नवल नाही. अप्रगल्भ वयात प्रगल्भ वेप घेतल्याने मनुष्याचे जसे हभू येते तसे ते त्याच्या इतर कृयांनीही येते. म्हणूनच तो साहसा असं करीत नाही

आमच्या कथावाङ्मयाने एकदम उच्च उडी घेणे त्यास शक्य नव्हते आणि इष्टही नव्हते किंबहुना त्याच्या पहिल्या पुरस्कार्याम नवीन कथावाङ्मय निर्माण करण्यापेक्षा लोकांच्या तोडी इतस्तत विखुरलेले कथावाङ्मय सगोवित व सकलित करण्याचे महत्वाचे काम करावयाचे होते व ते त्यांनी योग्य रीतीने बजावले. यांनी अभ्दुताविषयी यक्षगधर्वाच्या आणि भुतासमधा या, शौर्याविषयी दरोडे व त्यांच्या निवारणाच्या, चातुर्याविषयी भोजराज कालिदासाच्या आणि वीरवल बादशहाच्या, मुत्सदेगिरीविषयी नानाफडणवीसप्रभृति साडेतीन शहाण्याच्या, विनोदाविषयी कथेकथांच्या व मूर्खत्वप्रदर्शनामाठी जावईबुवाच्या, लोकांच्या तोडा असलेल्या विविध गोष्टी एकत्र व उपलब्ध केल्या व कथावाङ्मयाचा पाया मजवूत केला. याच कथावाङ्मयातून पुढे कियेक कादवऱ्या तयार झाल्या असतील ही गोष्ट निराळी, परंतु यापेक्षा श्रेष्ठ वाचनाची गोडी व पात्रता आम्हांत तेव्हा होनीच कोठे ?

रामचंद्र अनंत तुगलकृत ' जागती ज्योत ' ही गोष्ट कालानुक्रमांत पहिले स्थान पटकावते. ही सन १८३८ त प्रसिद्ध झाली

यानंतर सोळा वर्षे अगदी सामसूम दिसते. सोळा वर्षांनंतर म्हणजे सन १८५४ साली ' वाटसराच्या गोष्टी ' प्रसिद्ध झाल्या, व रामजी गणोजीचे ' स्त्रीचरित्र 'ही याच वर्षी पुढे आले. सन १८५६ त ' वैठळ चावडी ' तयार झाली आणि बस्स-बर्थोल्डचे भापातर व रे बावा पद्मनजी यांची ' यमुनापर्यटन-कादंबरी ' धरून सन १८५७ पर्यंत सुमारे पाच पुस्तके आमचे कथावाङ्मयाचे सदर सुशोभित करतात पुढेही बरीच वर्षे कथावाङ्मयाचे पाऊळ असेच मद दिसते आणि आपल्या इतिहासाच्या पहिल्या पाव शतकात ते अजूनही नसण्यातच गणण्यात येते, असे म्हटल्यास हरकत नाही.

परंतु काय असेल ते असो, सन १८५७ सालानंतर हे मान बदलले आपणात जी कहीं सार्वत्रिक जागृति दिवू लागली ती सारी सन १८५७ नंतर आणि आमच्या गोष्टीची कादंबरी होते तीही सन १८५७ नंतरच. तथापि यात बुचकळ्यत पडण्यासारखे कहीं नाही सन १८५७ चा सेनाविद्रोह हे जसे एक विघ्न होते, तसाच ते एक चमत्कार होता. असे विघ्न आणि असा चमत्कार एकाएकी घडून आल्यावर त्याचा प्रभाव निरनिराळ्या विषयावर निरनिराळ्या प्रकाराने घडून येणे साहजिक आहे. कथावाङ्मयावर याचा कांही अशी प्रतिकूल तर बव्हंशी अनुकूल असा परिणाम झाला. प्रतिकूल परिणाम हा झाला का, त्याची पैदास दिरगाईवर पडली आणि अनुकूल परिणामाविषयी दुसरे कांही जरी सांगतां आले नाही तरी एवढे

आम्हांस खात्रीने म्हणता येईल की, शांततास्थापनेनंतर असले प्रसंग कथावाङ्मय निष्पत्तीस पहिल्याने कारणाभूत होतात मराठीतच काय, पण हिंदी, बंगाली, इंग्रजी इत्यादि भाषातही या घटनेवर कथावाङ्मय निर्माण झाले आहे. किंबहुना या विषयावरील दुसऱ्या भाषेतोळ पुस्तके मराठीपेक्षा अधिक सुरस आहेत. 'झीनात-महाल' सोडून मराठीत या घटनेवर 'हबोररात्र आणि पुतळाबाई' ही एकच काय ती गोष्ट आहे. परंतु हल्लींच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्यांच्या कसोट्याला ती उतरत नाही. म्हणजे तिच्या वाचनाने हल्लींच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्यांच्या वाचकांची या विषयावरील कादंबरी-वाचनाची तहान भागत नाही अशा स्थितीत मराठी कादंबरीकार या घटनेवर उत्कृष्ट कादंबरी लिहिण्याच्या ऋणांतून मुक्त झाले आहेत असे जरी म्हणत येणार नाही, तरी आपले नाही आपल्या पूर्वीच्या लोकांचे लक्ष या विषयाकडे गेले होते, एवढीच समाधान मानावयास जागा आहे असो.

आमच्या गोष्टीची कादंबरी सन १८५६ त झाली, परंतु ती स. १८५७ सालच्या बंडाच्या वणव्यात जळून गेली ! रे. बाबा पदमनजी यांचे 'यमुना पर्यटन' हे कादंबरीच्या धर्तीवर लिहिलेले एक कल्पित कथानक आहे. तरी यातला विषय त्यावेळी लोकत मरोखरी चाललेल्या सामाजिक सुधारणेसंबंधाचा आहे यांत विधवा विवाहाच्या बंदीमुळे विधवांची कशी वाईट स्थिति होते आणि या योगाने समाजांत भयंकर अयाचार होऊन समाज कसा विघडत

आहे हे दाखविले आहे. विषयप्रतिपादन शांतपणे पण वाचकांच्या मनात ठसेल असे जोराने केले आहे, पण पर्यवसान खिस्ती धर्मावर होत असल्यामुळे की काय न कळे—लेखक महाराष्ट्रीय असूनही त्यास ती मराठी वाचकास लोकप्रिय करण्याच्या कामी हार खावी लागली. अर्थात रेव्ह. बाबाची स. १८५६ तली ही कादबरी, सन १८५७ तल्या वणव्यांत ती जडून गेल्याप्रमाणेच आहे. याच्या उलट 'घाशीराम—कोतवाल' ची गोष्ट ध्या. कै. रा. व. मो. का. विजयकरकृत, या ऐतिहासिक कल्पिलेल्या कादबरीचा विषय यमुना-पर्यटन इतका जिह्वाळ्याचा नसतां व उलट त्यांत आमच्या लोकांची ठिकाठिकाणीं टर उडविली असतांहीं 'यमुनापर्यटन' प्रमाणे सनातन धर्मावर प्रत्यक्ष हल्ला नसल्याकारणाने घाशीराम कोतवाल जरी सपशेल वांचला असे म्हणता येणार नाही, तरी कांही काळ त्याने निःसंशय टिकाव धरला. ज्या कादबरीच्या प्रत्यक्ष नायकाला दगड-वृष्टीने मृत्यु येतो, त्याच्या गोष्टीला थोडीबहुत दुखापत होणे आश्चर्यकारक नाही !

आतां कालमानानुरूप केवळ मनोरंजन करण्यापलीकडे विशेष उडीन घेतल्यामुळे याच काळांतील दुसऱ्याएक दोन कादंबऱ्या किती महत्त्व पावल्या आहेत त्या पहा. त्यापैकीं एकीचा तर मुळीच पत्ता नाही, पण हल्ली दहावी आवृत्ति पाहिली आहे ! त्या कादंबऱ्या म्हणजे बाबा गोखलेकृत 'राजा मदन' व लक्ष्मणशास्त्री हळबेकृत 'मुक्तामाला' ह्या होत. कै. म. गो. रानडे यांनी सरकारी आज्ञेनें

इ. स. १८६४ पर्यंतच्या मुंबई इलाख्यांत प्रसिद्ध झालेल्या मराठी वाङ्मयाची पाहणी केली, तिच्यांत रेव्ह. बाबांच्या यमुनेस रावबहादूर सपशेल विसरले असून, वरील तीन्ही पुस्तकांचा मात्र त्यांनी गौरव-पूर्वक उल्लेख केला आहे *

मुक्तमाला, लोकादरास पात्र झालेली पाहताच 'रत्नप्रभा' (१८६६), 'मजुघोषा' (१८६८), 'वसंतमाला' (१८६८), 'विश्वासराव' (१८७०), 'विचित्रपुरी' (१८७०), 'पुष्पमाला' (१८७२), 'विदग्धस्त्रीचरित्र' (१८७२), 'मधुसूदन व रूप-सुंदरी' (१८७२), 'कस्तूरिका व दीपसेन' (१८७६), व 'मित्रचंद्र' (१८८०) इत्यादि अद्भुतलीला दर्शविणाऱ्या सुमारे पांचपचवीस बहिणींची जोड तिला अवघ्या पंधरावीस वर्षांत मिळाली आणि सन १९१६ अखेर तिच्या बहिणींची ती सख्या ११३ वर गेली.

* Under novels, three works deserve mention Ghashnam Kotwal by late Rao Bah dur Moroba Kanoba, Muktamala by Laxman Shastri Halve and Raja Madan by Baba Gokgale Of the original Muktamala and Raja madan are the best

"Growth of Marathi literature" in Miscellaneous Writings by M G Ranade page 17.

बाबा गोखले यांचा ' राजा मदन ' कोठे गडप झाला हें समजत नाही, परंतु तो आपल्या जनकाच्या लौकिकाप्रमाणे आणि नावाप्रमाणेही मोठा विलासी असला पाहिजे हे खास.

यापैकी मुक्तामालेसंबंधाने कै. रानड्याप्रमाणे निबधमालाकारा-नीही फार चांगला अभिप्राय दिला आहे. बाकीच्या कादंबऱ्याही कमी मनोरंजक होत्या असे नाही. परंतु हल्लेशास्त्र्याची वर्णनशैली व सार्धी पण प्रौढ शब्दरचना वगैरे बाबतींमुळे मुक्तामाला अधिक वाखाणली गेली. मुक्तामालेप्रमाणे ज्या अद्भुत कादंबऱ्या मराठी वाचकांस विशेष आवडतात त्या रिसबुडकृत ' मजुघोषा ' व ' विश्वासराव ', जोरवेकरकृत ' त्रिचित्रपुरी ' व पारखीकृत ' मित्रचंद्र ' ह्या होत. ह्या कादंबऱ्या अजूनही तितक्याच लोकप्रिय आहेत. अशिक्षितात, अल्पशिक्षितात व खीसमाजांत या पुस्तकाची चहा आहे. ही व अशीं पुस्तके पैदा होण्याचा काल जरी मागे पडला, तरी त्यांचे वाचन मागे पडले असे म्हणतां येणार नाही. ही पुस्तके आजही लोकप्रिय आहेत व दीर्घकालपर्यंत तीं तशीं राहतील असे निदान हल्लींच्या अनुभवावरून तरी आम्हास वाटते.

मजुघोषा, मित्रचंद्र व त्याच प्रकारच्या इतर कादंबऱ्या बहुतेक एका ठरावच्या आहेत. त्यांचीं सविधानके कल्पनासृष्टींतून घेतलेली आहेत. आपल्यासारख्या आजकालच्या जगांत वागणाऱ्या माणसांना त्यांतल्या गोष्ठीचा अनुभव कधीच येणे शक्य नाही कथानकांतील

नायक, नायिका व त्यांचा परिवार यांच्या वागण्यासवरण्याची तज्ज्ञा, त्यांच्यावर आलेले प्रसंग इत्यादिकाकडे लक्ष दिले म्हणजे असे वाटते की, रहात असतील ही माणसे अरबी भाषेतील गोष्टीतल्या मनुष्यांच्या प्रदेशाजवळ कोठेतरी. परंतु त्यांची बुद्धिमत्ता व तसेच त्यांचे कलाकौशल्य, त्यांची काचेची हड्ड्याझुबरे, मूनलाइट इत्यादिकांची त्यांच्या बगल्यात रेलचेल पाहून, हे प्राणी एकोणिसाव्या शतकातलेच असावेत असेही पण एवढा वाटते अशी असद्वृत्ता जवरी या सर्व पुस्तकांतून दिसून येते तरी ज्यावेळी ती लिहिली गेली त्यावेळी सात्त्विक करमणुकीला दुसरें साधन नसल्यामुळे त्यांनाच त्याकाळी फार महत्त्व आले होते आणि याच कारणामुळे तीं अद्यापीही टिकाव धरून राहिली आहेत.

दुसरी श्रेणी सात्त्विक करमणुकीची. ही पुस्तके प्रसिद्ध करीत असतां आमची तिसरी श्रेणी यावेळीं काय करीत होती हे आपणांस पाहिले पाहिजे. रामजो गणोजीचे खीचरित्र प्रसिद्ध झाल्यावर कल्याणकर, चिंचणकर, गोधळेकर, कानिटकर, गोडबोले, वगैरे गोष्टी लिहिणारे फडें लेखक कांहीं स्वस्थ बसणारे नव्हते आणि त्यांच्या चाहत्यांनीं त्यांस स्वस्थ बसूही दिले नसते. त्यांनींही मराठी भाषेतील बोधपर, मनोरंजक, अद्भुत, विलक्षण, सुरस, चमत्कारिक, लुचेगिरी आणि ठकवाजीच्या वगैरे अनेक प्रकारच्या शेकडो गोष्टी उजेडात आणल्या. त्यांची नावे, त्यांचे विषय, त्यांचे विवेचन वगैरे पहावें तो सर्वच कांही नमुनेदार दृष्टीस पडते. 'अरे, पण मांच

गुलजार चद्री', 'गोमा गणेश पितळी दरवाजा', 'चमेली कुत्रीचे कौतुक अथवा सुवर्णाचा लोटा' टिमाजी माकडाचे चातुर्य अथवा माझी बहीण तुझी बायको', 'भिजेन पण नाटक पाहीन', 'लाडाव-लेली रंगी', 'विद्वान् पोपट, पोपट पण पोपट, मौल्यावान् पोपट', 'विलासी मोहना अथवा वाई आली पणांत बुवा बसले कोनांत' वगैरे नुस्तीं नावे वाचून जर आपणास हसू येते तर प्रत्यक्ष पुस्तकांचे वाचन किती मनोरंजक असू शकेल हे कल्पनेनेच ताडावे. तथापि नमुन्यासाठी म्हणून पुढील एकच गोष्ट येथे देतो—

गळतें काय ? मुद्दरस !

“कांही वर्षांमागे नारायणराव म्हणून कोणी एक गृहस्थ साताऱ्यास रहात असे. तो मोठ्या उदार मनाचा असे. परंतु गरीबीमुळे त्याला ज्याप्रमाणे वाटे त्याप्रमाणे वर्तणूक त्याला हातून होत नसे. म्हणूक तो रात्रदिवस तळमळे. तरी त्याचा कांहीं एक इलाज चालत नसे. तथापि तो आपलेकडून होईल तितके करून आपल्या शक्तीप्रमाणे आल्यागेल्याचा समाचार घेत असे.

संसारांत स्त्री मनाप्रमाणे वागणारी असली पाहिजे; म्हणजे कसेही बरेवाईट दिवस आले तरी अब्रूने राहण्यास सहसा पचार्हित पडत नाही. नारायणरावाची स्त्री यमुनाबाई हीही आपले पती माणेच त्याला जे आवडेल त्या रीतीने वागून आनदाने आपला काळ घालवीत असे. म्हणून त्या उभयतांमध्ये कधीही तटा बखेडा न होता

सदोदित ती मिळूनमिसळून वागत असे. कोणी कसाही प्रवासी असो, गांव'त आलेला आहे असे एकदा समजले म्हणजे नारायणराव हस्तेपरहस्ते होईल तितके करून त्याचा समाचार घेत असे

सखारामपत म्हणून कोणी एक भिक्षुक राजापूरचा राहणारा भिक्षुकीच्या सबधाने साताऱ्यास गेला होता. आल्यागेल्याचा समावेश नारायणरावाकडे ही गोष्ट सखारामभटास ठाऊक होती म्हणून याने नारायणरावाचा शोध करून तो त्याच्या घरी उतरला तो तेथे गेला या समयी अगदी तिसरा प्रहर झाला होता, यामुळे तो क्षुधेने आणि तृषेने अगदी व्याकुळ झालेला होता.

तो ओटीवर येऊन बसला हे यमुनाबाईने पाहिल्यानंतर ती वरांतून बाहेर आली. नारायणराव त्या समयी कहीं कामाकरिता बाहेर गेला होता यमुनाबाई ओटीवर आल्याबरोबर सखारामभटाने तिला म्हटले की, ' बाई, मी काळपासून उपाशी आहे, आपलें नाव ऐकून येथे आलो आहे. माझेजवळ तांदूळ आहेत, तितके आपण शिजवून घालाल तर पहा, मजवर आपले मोठे उपकार होतील.

सखारामभटाचे हे भाषण ऐकून यमुनाबाईस वाटले की, ब्राह्मण भिडस्त आहे असा प्रसंग याला कधी आलेला नसेल म्हणून हा असे बोलतो आहे. मग ती त्याला म्हणाली, भटजी ! मला तुमचे तांदूळ नकोत. तुमची स्नानसध्या होते आहे तोपर्यंत मी तयार करिते. तुम्ही उठा आतां. जा, ती तिकडे विहीर आहे, चला आ

घोळ करा, असे सांगून त्याला स्नानाकरिता विहिरीवर पाठवून आपण घरांत गेली.

नारायणरावाची एक म्हैस होती, तिची शिंगे अतिशयित लांब लांब असून ती जशी आपण वांव करितो, त्या वांवेप्रमाणे पसरलेली होती. सखारामभट स्नान करून आल्यानंतर सध्या करीत बसला असतां त्याची नजर त्या म्हैशीच्या शिंगावर गेली. मग त्याला मोठे नवल वाटून तो यमुनाबाईस म्हणाला की 'बाई, तुम्हांस एक गोष्ट विचारणार आहे, पण आपण जर मला सतोषाने विचारण्याकरिता परवानगी द्याल तर विचारीन. '

त्यावेळी यमुनाबाईस वाटले की, हा या समयी दुसरे ते काय विचारणार आहे ? तोडी लावण्याची, कालवणाची वगैरे कशी काय तजवीज केली आहे म्हणून विचारील, अशी तिची समजूत होऊन तिने त्याला म्हटले की, 'भटजी तुमच्या मनांत जे काय विचारावयाचे असेल ते मनांत कांही एक 'अदेशा न आणतां विचारा बरें.

सखाराम—दुसरे कांही नाही. विचारायचे म्हणून इतकेच की, म्हैस घरीं बाळगली आहे वाटते ?

यमुना—होय. कोणी येतो जातो अशा वेळेस तुमच्यासारखा 'साक तरी येथे फुकट देतो आहे कोण ? वस्ती पडली शहरची तशांतून कोणाकडे गेलच कोडग्यासारखे वागायला एखादे दिवशी, तर नवल परीच कदाचित् कोण देईल वाटीभर म्हणा; पण तशान काय

आमचा निभाव लागतो. आल्यागेल्याचे घर म्हणा घटकाभर तुम्ही पाहुण्य वाचून एक देखील दिवस जातो आहे अस नाही. एक दोन आहेतच.

सखाराम—घेतलीत तरी केवढ्याला ही ?

यमुना बीस की एकवीस रुपायाना घेतली आहे असे वाटत. कोणी आठवण धरून ठेवली आहे ! आज म्हटल म्हणजे सात आठ वर्ष झाली या गोष्टीला.

सखाराम—दूध तरी देते काय वेळेस मग आदमण ? इकडल्या म्हशी म्हटल्या म्हणजे फारच दुधाळ असतात म्हणून ऐकतो.

यमुना—मग आदमण दूध देणारी म्हैस जर तशीच गुजराथी घेतली तर या सातान्यामध्ये तिला रुपये दोनशे पडतात. एवढी महाग घेवते का वर आमच्यासारख्या गरिवाला.

सखाराम—ही किती देते तर मग ? ही गांवठी घेतली असे दिसते यावरून.

यमुना—गांवठी तर हो ! आमची गरीबाची म्हटली म्हणजे उडी किती ! फार म्हटल तर पंचवीस, तीस म्हणजे पराकाष्ठा झाली. त्यांतून शेर दोन शेर देतेही वेळेला. अगदीच म्हणजे थोडक देते अस नाही. इकडून तिकडून गुजारा होतो आमचा.

सखाराम—मग ही अशी कां घेतलीत ? इतके दूध देणारी दुसरी लहान शिंगाची मिळाली असती, जर तशीच नीट परीक्षा

करून घेतली अमती तर. ही तरी कांही वाईट आहे असे मी झणत नाहीं; परंतु विचारावयाचे म्हणून इतकेच की, जर ही आहे याच ठिकाणी सदोदित बांधीत नसल्यास तर मग माझे विशेष बोलणे नाही. परंतु आहे याच ठिकाणी जर बांधीत असल्यास तर मग मात्र मोठा विचार केला पाहिजे. कारण न जाणो ! ही आहे अशी याच ठिकाणी जर मेली तर हिची ही पसरलेली लाव लाव शिंगे तुमच्या या व्हान दरवाज्यातून जातील तरी कशी ? याच विचारांत मी मघापासून पडलो आहे. कारण दरवाजा पडला अरुद् आणि ठेगणा आणि तुमच्या या म्हशीची शिंगे पडली अफाट तेव्हा कसे होईल म्हणून विचारतो.

सखारामभटाच्या मुखांतून याप्रमाणे अक्षरें निघाली मात्र. मग काय विचारता ? तिच्या पायांचा जाळ मस्तकीं गेला तिने त्या रागाच्या झपाट्यामध्ये त्याला म्हटले की, ‘ अरे मेल्या चाडाळा ! शिजवून घालते त्याचा उपकार फेडतोस काय हा ! हे वे तांदूळ, घाल बोडक्यावर आपल्या ! आणि हो चालता येथून. बसू नकोस एथे. विघ्नसतोषी कोठला. मेलाला आहे तरी कोठून कोण जाणे. दाडगा गुलाम ! ’

याप्रमाणे बोलून तिने ते कडास आलेले तांदूळ तसेच त्याच्या पदरांत घातले. बाईस राग आलेला पाहून सखारामभट अगदीं ओशाळून गेला. त्याने आपल्या धोत्राची झोळी करून, त्यांत ते तांदूळ घेतले, आणि तसाच उपाशी जाऊ लागला. तेव्हां त्यांतील पाणी

खालीं गळू लागले. त्या समयी ते पाहून रस्त्यांत त्याला एकाने विचारले की ' महाराज, गळते काय ? ' त्यावर ' मुखरस ' असे सखारामाने उत्तर दिले.

हे त्याचे भाषण ऐकून त्या गृहस्थास मोठेच नवल वाटले. त्याने भटजीस पुन्हा विचारले की ' महाराज आपले बोलण्याचा भावार्थ मी समजलो नाही. तेव्हा त्याने त्याला झालेली सर्व हकीकत सांगितली. ते ऐकून त्या गृहस्थास वाटले की, हा उपाशी आहे. मग तो त्यास म्हणाला की तुम्ही आता आमच्या घरी चलावे, आणि भोजन करून मग जेथे जावयाचे असेल तेथे जावे. बरे आहे म्हणून तो त्याचे घरी गेला. पुढे भोजन झाल्यानंतर तो त्यास विचारू लागला, तेव्हा तो गृहस्थ भटजीस म्हणाला की मुखरस विसरू नका; नाही तर पुन्हा असले प्रसंग येतील *

* गो. वि. कानिडकर कृत ' अद्भुत चमत्कार सग्रह ' (१८७८)

प्रकरण ५ वें.

एक पाऊल पुढें.

सन १८७५ ते सन १८८५ पर्यंतचा काल म्हणजे कांहीं फार नाही अवघी दहा वर्षे. परंतु मराठी विदग्ध वाङ्मयाच्या इतिहासात हीच दहा वर्षे विलक्षण क्रांतिकारक व म्हणूनच विशेष स्मरणीय होत. हा अल्प काल महाराष्ट्र व महाराष्ट्रीयानांच्या प्रत्येक बाबतीसंबंधाने महत्त्वाचा आहे, तसा तो मराठी विदग्ध वाङ्मयासंबंधानेही आहे. या वेळी बडाळी मोडून देशांत सर्वत्र शांतता नांदत होती विश्वविद्यालये स्थापन झाल्यास दोन तपे होऊन गेली होती व शेषनास महाराष्ट्रीय पदवीधर म्हणून चमकू लागले होते. वृत्तपत्रे व मासिक पुस्तके याचा प्रचार वाढत्या प्रमाणावर होऊ लागला होता. शिक्षण, पुनर्विवाह, परदेशगमन, अत्यजोद्धार वगैरे गोष्टींचा पाया पडून गेला होता. प्रार्थनासमाज, सत्यशोधक समाज, शारदासदन वगैरे मतविशिष्ट व कार्यविशिष्ट संस्था अस्तित्वांत आल्या होत्या; एवच महाराष्ट्र या वेळी सक्रमणावस्थेच्या पाहिल्या प्रसंगाशी तोंड देत असून, वेळ फार आणीबाणीची होती.

नूतन संस्कारामुळे आणि नव्या शिक्षणामुळे महाराष्ट्रातील रीतिरिवाज सहजच पण नकळत बदलत होते ता. १८ सप्टेंबर सन १८७१ च्या ज्ञानप्रकाशांत एका गहस्थानें खालीलप्रमाणे पन्नास

वर्षांत पुण्यातील रीतरिवाजांत पडलेल्या फरकाचे वर्णन केले आहे.

धर्मश्रद्धेस पख फुटून ती उडू लागली आहे अगरखे जाऊन अवडू, पाटलोणी, कोट निघाले इष्टकन्या, बुटे, पायात चढविल्या-वांचून आता मनुष्य शोभतच नाही. जुनीं पागोटी जाऊन गोडेदार लोकरीच्या खळाशी टोप्या घातलेले लोक चहूकडे दिसतात. पूर्वी कर्चिस्त थंडीच्या दिवसात कोणी डोईम रुमाल बांधीत: आतां कफ्टर बांधू लागले आहेत. वनातीच्या मगजीच्या गोडे लावलेल्या बांड्या जाऊन शर्टे निघाली. मखमली किनखापी खोगिरे रद्द होऊन दुगणापुरते कातडे तडावर घाडून कित्येक लोक वसतात. पूर्वी उन्हाळ्यांत-पाण्यांत वाळा घाडून गार करून पीत. आता मोडावाटर लेप्पनेटच्या बुचांचे फटफट आवाज जिकडेतिकडे ऐकू येतात. पूर्वी शंकराचार्य एरुच होते, आता घरोघर झाले आहेत ! पूर्वी देवडीवर पाहण्याला माणसे ठेंवीत, हल्ली बांड्या शेपटीची कुत्रीच कोठें कोठें आढळतात ! हल्लीं कळाल श्रीमंत होत चालल आहेत ! धर्मपंथही निराळे स्थापन होत आहेत. ' इ. परंतु अशा आणीबाणीच्या वेळीं जी गोष्ट घडून यावयास पाहिजे होती, तीही सुदैवाने घडून आली. ती गोष्ट म्हणजे कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या निबधमालेचा अवतार ही होय. ज्या विविध कार्याकरितां निबधमालेने अवतार धारण केला होता, त्या सर्व कार्यांत विचारजागृतीचें व मराठी गद्यवाङ्मयासवधाने तिचे कार्य परमश्रेष्ठ आहे.

वडिलप्रमाणे त्यांनीं प्रत्यक्ष कथावाङ्मयास जरी हात घातला नाही, तरी त्यास पोषक अशी पुष्कळ व महत्वाची कामगिरी विष्णु-

शास्त्राच्या हातून झाली आहे. निबंधमालेन भाषादूषण, भाषापद्धति, भाषांतर, लेखनशुद्धि, वाचन, विद्वत्त्व आणि कवित्व, प्रथावर टीका, वगैरे विषयावर त्याचे बहुश्रुत व भारदस्त असे स्वतंत्र लेख तर येतच, परंतु याशिवाय 'विनोद व मंडाख्यायिका' न वाचे एक सुंदर सदर निबंधमालेत येत असे. या सदरात त्यांनी कित्येक मौजेच्या आख्यायिका व विनोदपूर्ण दंतकथा निवेदल्या आहेत, ज्यात त्याचे एतद्विषयक कौशल्य उच्छ्रयाने दिसून येते.

परंतु या सत्रगोष्टी यांनी केलेल्या विचारजागृतीपुढे काहीच नव्हत. या आत्मजागृतीचा परिणाम पुढील पिढ्यांवर तर निसर्गसह्य आलाच, परंतु त्याच्या समकालीनांसही तिने आपला प्रभाव दाखविल्याशिवाय सोडले नाही. त्याचा चरित्रकार म्हणतो "ज्याप्रमाणे पवित्र शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणे ईश्वराने प्रचंड आकाश उत्पन्न केल्यानंतर सृष्टि-निर्माणाचे चौथे दिवशी सध्याकाळी लहान लहान अगण्य ताऱ्याचे समुद्राच्या प्रथमच द्वितीयेचे अत्यंत लहान परंतु रमणीय चंद्रकेला एकाएकी उत्पन्न केले, त्या वेळी तो प्रसन्न जसा अति रम्य व आनंदमय वाटला असे त्याप्रमाणे आपला देश, आपला धर्म, आपला इतिहास, आपल्या जुन्या विद्या, आपले कलाकौशल्य वगैरे गोष्टीविषयी ज्या अनेक भ्रान्तिमूळक व अहितकारक अशा कल्पना आपले लोकांत पसरल्या होत्या, त्यांचे निरसन करण्याकरितां निबंधमालेचा नूतन उदय झालेला पाहून तो दिवस मराठी रसज्ञ वाचकांस अत्यंत रमणीय व आल्हादकारक वाटला असेल, यांत नवल नाही ! *

सन १८७५ ते सन १८८५ पर्यंत निबधमालेप्रमाणे कथा-वाङ्मयास पोषक अशी जी दुसरी महत्वाची गोष्ट झाली ती अर्वा चीन नाट्यकलेचा उदय ही होय. नाट्यवाङ्मय व कथावाङ्मय अन्योन्याऽऽयी नसले तरी ते एकमेकांस पोषक तरी खास होतें. मराठी वाङ्मयांत दोघांची पाऊले बरोबरच पुढे पडली आहेत. कारण या कालातील कित्येक एकाएका विद्वानास दोहोची कामगिरी पत्करावी लागली आहे व ही कामगिरी त्यांनीं मासिक पुस्तके काढून अथवा स्वतंत्र ग्रंथ प्रसिद्ध करून पार पाडावयास सुरवात केली.

उदाहरणार्थ, शंकर मोरो रानडे आणि आनंदराव सखाराम बर्वे हे जसे नाटककारांत तसेंच कादंबरीकारांतही मोडतात. बर्व्यांचा 'हिमनवह्वातर' जितका उत्तम आहे, तितकीच त्यांची 'ठगाची जवानी' सुबक आहे. शंकर मोरो रानडे यांनी जितकी नाट्यवाङ्मयाची तितकीच कथावाङ्मयाची सेवा केली आहे. डाक्टर वैद्य प्रहसनासारख्या फार्सापासून तो उत्तमोत्तम नाटकावर त्यांनी जशी मेहनत घेतली तशी ती 'मथुरा', 'शीलादित्य' इत्याहि कादंबऱ्यावरही घेतली. स. बा. मुजुमदार म्हणतात 'मथुरा' ही कादंबरी ज्या वेळीं प्रसिद्ध होत होती त्यावेळी ती वाचण्याविषयी लोक ची उत्तुक्ता ज्या मानाने अधिक, त्या मानाने नाट्यकथारणाव वेळच्या वेळ प्रसिद्ध होण्याचे लांबणीवर अधिक पडत असे, त्यामुळे रानडे कित आळशी आहेत, म्हणून लोकांची त्यांच्याबद्दल नाखुशी अधिक वाढ असे इतका त्या कादंबरीने लोकांस चटक लावून दिला होता x'

आनदराव बर्व्यांनाही मराठी भाषा फार उत्तम रितीने सज-
वितां येत असे. ' ठगाची जवानी ' हा ग्रंथ वाचीत असतां तो
इंग्रजी ग्रंथाचे भाषांतर आहे, या गोष्टीची वारवार विस्मृति पडते
असे त्यांचे चरित्रकार रा. देव हे त्या पुस्तकाविषयी अगदीं बरोबर
म्हणतात.

कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, बापूसाहेब छत्रे, हरि कृष्ण दामले
वगैरे आद्य मराठी कथालेखकांनी घातलेला अर्वाचीन मराठी कथा-
वाङ्मयाचा पाया मजबूत व पद्धतशीर करण्याचे काम दुसऱ्या पिढी-
तील ज्या लोकांनी उत्तम रितीने वजाविलें, त्यांत अनेक श्रेणीचे
लोक आहेत. आणि प्रत्येक श्रेणींत पदवीधर व पदवीधरेतर असे
दोन्ही प्रकारचे लोक आहेत. रानडे-बर्वे प्रभृति पदवीधर झाले. परंतु
कथावाङ्मयाची या मंडळी इतकीच भरीव कामगिरी करणारे अनेक
लेखक या वेळी मराठी कथावाङ्मय समृद्ध करित होते. किंबहुना
या वेळीही कथा वाङ्मयाची पहिली हाक जर कोणास स्पष्ट ऐकू
गेली असेल तर ती पदवीधरेतरासच आणि तिला हुकार दिला असेल
तर तो पदवीधरेतरांनींच.

याच हुकारांतून नाट्यकथारणवानंतर 'ऐतिहासिक नाटकमाला'
(१८८०), ' ऐतिहासिक नाट्यकथावर्ली ' (१८८४),
' कादंबरीकलाप ' (१८८४) इत्यादि केवळ कथावाङ्मयाचा
परिपोष करणारी मासिक पुस्तके जन्मास आली आणि त्यांतून अनेक
उत्तमोत्तम गोष्टी कादंबऱ्या व नाटके प्रसिद्ध होऊ लागली.

विनायक कोडदेव ओक, लामेश विनायक बापट, विष्णु जनार्दन पटवर्धन, महादेव व्याटेश स्तालकर, गोविंद शकर बापट, धर्नुर्धी, इत्यादिकांच्या कादंबऱ्या पुस्तकरूपाने एकदम पुढे येऊ लागल्या तर रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर, यांची पुस्तके विविधज्ञानविस्तारांतून, वजावा रामचंद्र प्रधान व विष्णु सेरेश्वर महाजनी यांची मार्जि ज्ञान-मग्न्यातून, गोविंद बल्लाळ देवळ व श्रीनिवास भिकाजी सरदेसाई यांची कादंबरीकलापना व बळवतरावजी पाटील यांची

‘पुण्यग्रामरहस्य’ इत्यादि पुस्तके ऐतिहासिक नाट्यकथावलीतून प्रसिद्ध होऊ लागली अनेक वामन बर्वे आणि कृष्णाजी नारायण आठल्ये यांचे प्रयत्नही याच वेळेपामून सुरुवात झालेले त्याच्या अनुक्रमे रचना व ‘पुण्यगुच्छ’ या मासिकावरून दिसून येते.

कसेही असो, या कालात आमच्या कथावाङ्मयाने एक पाऊल पुढे टाकले होते हे खास. या वेळी गोविंद शकर बापट यांची हरि त्रिवकाची जोडी बालवाचकांत, श्रीनिवास भिकाजी सरदेसाई यांची ‘कुवलयभूरचीराणी कुमुद्वती’ही मित्रचंद्र-मञ्जुघोषेच्या वाचकांत, बर्वेकृत ‘ठगाची जवानी’ उद्दीपक कथावाङ्मयाच्या वाचकांत आणि बापटकृत ‘पानिपतची मोहीम’ शिष्टवाचकांत अग्रेसर होती. बापटाची पानिपतची मोहीम, व श्रीमंत बाजीराव बल्लाळ विष्णु जनार्दन पटवर्धन यांचा ‘जुना वाडा’ व ‘हंबिरराव आणि पुतळाबाई’, आणि गुंजीकरकृत ‘माचनगड’ ही पुस्तके आपणांत ऐतिहासिक कादंबऱ्यांची आवड उत्पन्न करीत होती तर ओकांचा

‘ शिरस्तेदार ’, पाटीलाचे ‘ पुण्यग्रामरहस्य ’ व रहाळकरांची ‘ नारायणराव आणि गोदावरी ’ ही पुस्तके वस्तुस्थितिनिर्दर्शक ऊर्फ सामाजिक कादंबऱ्याची मशागत करित होत्या.

या सर्व पुस्तकांची आमच्या या छोटेखानी पुस्तकात यथोचित माहिती देणे शक्य नाही. तथापि तसे कहींच न केल्यास कथावाङ्मयानें आपले पाऊल पुढे कसे टाकले होते, हे आम्हांस दाखविता येणार नाही.

ऐतिहासिक कादंबऱ्याविषयीं पहिल्याने गुजीकरांची ‘ मोचनगड ’ ही कादंबरी घेऊ या. हिच्यांतील पुढील एका छोट्या अवतारणातच या कादंबरीचा आपणास परिचय होऊन, तिच्या कर्त्याच्या यथोचित भाषासरणीच व वर्णनशैलीचा प्रभाव दृष्टोत्पत्तीस आल्यावाचूत रहात नाही श्रीछत्रपतींनी ‘ मोचनगड ’ सर केल्या वेळचे गुजीकरांनी केलेले वर्णन खरोखरीच मनोवोधक आहे. ते लिहितात:—

“ इकडे ही गडबड चालली आहे, तो दुसरी शेंदोनश मनुष्ये दोरीच्या शिडीवरून गडावर चढली आणि त्याच संधीस आधी आलेल्या लोकानी दरवाजा उघडून टाकला. झाल. मग या लोकात काहीं पाणी राहिले नाही. सर्वजण निराश होऊन जेथच्या तेथे पडून राहिले. पहाटेची सुमारे दोन घटका रात्र राहिली आहे, अशा वेळेस किछ्यांतील सर्व चौक्या, पहाऱे शत्रूला स्वाधान झाडे. ठाणेदार, रांगडे आणि दुसरे जिवत राहिलेले

अधिकारी हस्तगत झाले. त्या वेळी किल्ल्यावर मराठ्यांचा राजा शिवाजी महाराज याचा विजयध्वज फरारलेला दिभू लागला. हजिरीचा कर्णी झाला, आणि जयमूचक पाच तोफा उडाल्या. असे होताच जिकडून तिकडून लोक जमू लागले इतका वेळपर्यंत शत्रु कोण हे किल्लेदारास स्पष्ट समजठे नव्हते. सूर्योदयाचे सुमाराला, शिवाजी महाराजांची स्वारी खाटून वर चढू लागली. पुढे करणा, शिंग वगैरे वाद्ये वाजताहेत, त्या मागे माडचोळपणा घाटून, काचा भिडविलेले आणि पागोटें आणि अर्धा अगरखा घातलेले, ढाल, तरवार, बटुक आणि कचिर् तिरकामटा घेतलेले. असे तीन चारशे मावळे आणि हेटकरी लोक चालले आहेत, त्यामागून, चोळणा घाटून, कबरबद बाधून, रूठार अगरखा घातलेले व पागोट्यांचे वेढे डोकीवरून हनुवटीखाटून घेऊन कानावरून मोठ्या बंदोबस्ताने गुडाळलेले आणि ढाल, तरवार, बटुक आणि भाला घेतलेले, शेदीडशे मोठमोठ्या मिशाचे शिलेदार व बारगीर, छानदार दक्षिणी घोड्यावरून चालले आहेत, त्याचे बरोबर त्याचे सुभेदार, जुमलेदार चालले आहेत. त्यामागे नेतार्जा पालकर आणि काही पठाणासहित राघो बल्लाळ, त्यामागे शिवाजी महाराज सुंदर सफेत घोड्यावर बसले आहेत, चेहरा सुरेख, मध्यम गौरवर्ण, अग सडपातळ, बांधा मध्यम उंच, नाक सरळ, मिशा मध्यम मोठ्या आणि लहानशी दाढी, कपाळ विशाल, नेत्र तीव्र सतेज, मुद्रा प्रफुल्लित अमून गर्भार, मस्तकावर लहानच पण मौल्यवान् मदील बांधला

आहे, व त्यावर पाठीमागे मोत्याचा तुरा लटकत आहे, पायामध्ये रेशमी पिजार, मराठी तऱ्हेचे छानदार जोडे गोडेदार रेशमी कब्र-
बद, अगात रूदार बडी, वर चिलखत आणि त्यावर दुसरी बडी
आणि त्या सर्वावर उची मलमलीचा कशीदेदार पायघोळ अगरखा,
कबरेला लाल शेला, त्यामध्ये एक कट्यार, पाठीवर सुंदर टाल,
डाव्या हातात घोड्याची लगाम, उजव्या हातात भवानी तलवार,
महाराजांच्या डाव्या बाजूला आपल्या घोड्यावर मोरोपत पिंगळे,
त्यामागे पुन्हा दुसरे स्वार, त्यामागे वुणगे लोक याप्रमाणे स्वारी
मोक्या थाटाने खाडखाड, खाडखाड चालली असता वाद्य सुरू
झाले आणि वाद्य बदल होताच घोड्याच्या खिकाळण्याने आकाश
क्षणभर गजवजून गेले. स्वारी आल्याबरोबर बदोबस्ताकरिता नेमलेले
शिवाय करून बाकीचे सर्व सैन्य बाजीराव फसलकर सामोरे घेऊन
आला आणि जयजयकार होऊन सलामीची तोफ झाली. नंतर स्वारी
बदोबस्त पाहत पाहत वाड्यामध्ये गेली. तेथे मोठी बिछायत माडून,
महाराजाना वर नेऊन बसविले आणि पुन्हा जयजयकार केला, महा-
राजाने सर्व बदोबस्ताची पुन्हा हकीकत विचारली, आणि यापुढे
एकंदर व्यवस्था मराठे सरकारच्या हुकमाने होत जावी म्हणून पर-
गण्यानिहाय लागलीच ताकीदपत्रे होऊन जिकडे तिकडे स्वाना झाल्या
त्यामध्ये लिहिले की 'परमेश्वराचे कृपेने यवना या ताव्यातून हा
मुद्दख मराठे सरकारच्या स्वाधीन झाला. या उपर जिकडे तिकडे
उत्तम व्यवस्था राहून प्रजेच्या कल्याणाकडे लक्ष दिले जाईल, धर्मोर्च

रक्षण होईल, कोणच्याही प्रकारे 'जेवर जुद्धम होणार नाहीं. याकरिता हे आज्ञापत्र मान्य करून, पुरातन काळापासून चालत आले असतील ते सगळ्यांचे हक्क वेळच्यावेळी पोचते करावे.' इत्यादि.

आता आपण सामाजिक कादंबऱ्याकडे वळू या. आपल्या वस्तु-स्थितिनिर्दर्शक कादंबऱ्याचा उगम अशा प्रकारच्या लहान लहान गोष्टींपासूनच झाला आहे तथापि अर्थाचीनकाळीन सभ्य समाजास रुचेळशी स्वतंत्र व स्वाभाविक गोष्ट पहिल्याने विनायक कोडदेव ओक यांनी लिहिली 'शिरस्तेदार' हे या गोष्टीचे नाव असून लच ग्वाल्ल्याने होणाऱ्या दृप्परिणामाचे सुंदर शब्दचित्र एका शिरस्तेदाराच्या तोडून परिणामकारक रीतीनें बंदविले आहे. ओकाचा 'शिरस्तेदार' आपल्या दिनचर्येचे पुढीलप्रमाणे मौजेचे वर्णन करतो. तो म्हणतो.

‘ ह्या वेळीं मी जरी शिरस्तेदार नव्हतो, तरी मला कांही कमी नव्हते. प्रातःकाळी आठ वाजतां उठावे, नऊ वाजत तोपर्यंत शौचमुखमार्जन आटोपून, त्या दिवसाचीं जीं गिऱ्हाईके हातात गळ्या घऊन तयार असतील, त्याच्या गांठी ध्याव्या, त्याच्याशीं कानगोष्टी करून वसूलबाकी करून टाकावी, दहा वाजता स्नान करावे, आणि अकरा वाजता कवेरीस जाऊन कामास लागावे. तेथे खऱ्याखोऱ्या गोष्टी सुनावून, आपणास ज्या कडावर खटला न्यावयाचा असेल, त्या कडाचा भरपूर पुरावा साहेबास दाखवून आपले कार्य साधावे, खिसे भरून घरी यावे, इतक्यांत साडेचार वाजत; तेव्हा

कसल्या तरी उची लाडवाचा फराळ करावा, नंतर पुन्हा गरजू लोकांस दर्जने यात्री, त्यांनी आणलेले भेटीचे पदार्थ घ्यावे, उद्या काय काय पापे कशा कशी करावयाची ती ठरवून ठेवावी, इष्टमित्राच्या भेटीस जावे, तिकडून येऊन जेवावे, तो गात्रीचे अकरा वाजत. त्यानंतर छामडून ! त्यापुढे धामधूम ! आणि त्या उपरांत निद्रा ! ! ! म्हणजे इतक्या कृत्यास बारावर दोन वाजत. हा आमचा नित्यक्रम. अशी सुमारे दोन वर्षे लोटल्यावर, आमच्या शिरस्तेदार साहेब स साहेबाच्या शिफारशीवरून दुसऱ्या जिल्ह्यात चिटणिशीची जागा मिळाली. ते निकडे गेले. तेव्हा याचे जागेवर माझी नेमणूक झाली. अशा प्रकारे मी एकदा शिरस्तेदारी पावलो. तेव्हा मी कृतकृत्य झालो असे मला वाटले.

शिरस्तेदारी कशी गाजवावी आणि साहेबाची मेहरबानी कशी संपादवावी, ही विद्या मी आपल्या शिरस्तेदार गुरूजीपाशी उत्तम रीतीने पढलो होतो. तेजेकरून ते काम चालविण्यास व स्वहित साधून घेण्यास मला तिळभर देखील अडचण पडली नाही. हे काम मिळण्यापूर्वी मला नावापुढे नुस्ते ' राव ' जोडून हाक मारीत असत. परंतु शिरस्तेदार झाल्याबरोबर मी ' रावसाहेब ' बनलो. मला पूर्वी म्हणजे कारकून असता, पाचचार कोस पायी जाण्यास कही वाटत नसे, पण ही दिवाणगिरी मिळताच दोन पावले कचेरीस जाण्यास-सुद्धा मला घोड्याची गाडी लागू लागली पूर्वी भातभाकर वरण चाले, पण मग तूपसाखरेशिवाय घास जाईना साधी धोतरे नेसाव-

यास आवडेनात, म्हणून नागपुरी रेशमी धोतरजोडे फाडू लागलो कोणी नमस्कार केला तर हात उचळेना. शत्रू तोळामासा विकू लागला. असा मी एक वगळा चमकारिक प्राणी बनून राहिलो खरोखर, पैशाच्या योगाने मनुष्याच्या स्वभावात हा एवढा जो फरक होतो, तो अत्यंत उपहासास्पद होय परंतु तो बहुतेकरून कोणा-लाही चुकविता येत नाही जसे दीप आणि प्रकाश हे एकमेकांपासून कवी वेगळे व्हावयाचे नाहीत. तसा वन आणि मदाधयणा ह्यांचा काही अशी सवय आहे, अमे एका चतुर कवीने म्हटले आहे. अक्रूधे मेवने केल्यावर तिचा अमल न येऊ देणे, हे मनुष्यास दुष्कार नव्हे काय ' ' इ

आता गाष्ट न म्हणता जिला सामाजिक कादंबरी म्हणता येईल अशा एखाद्या पुस्तकाकडे आपण वळू या. रहाळकराची ' नारायणराव आणि गोदावरी ' आणि पाटिलाचे ' पुण्यग्रामरहस्य ' ही दोन्ही पुस्तके सामाजिक कादंबऱ्यांच्या कसोटीवर उतरण्यासारखी आहेत रहाळकराचे पुस्तक सर्वसाधारण स्वरूपाचे आहे तर पाटिलाचे पुस्तक केवळ तत्कार्थीन ' पुण्यग्रामरहस्य ' आहे कत्याने या पुस्तकास ऐतिहासिक कादंबरी म्हटले आहे परंतु ऐतिहासिक कादंबऱ्यात टाकण्यासारखे त्यात काही नाही. जे आहे ते केवळ तत्कार्थीन वस्तुस्थितिनिदर्शक आहे. आणि पुण्यग्रामाचे रहस्यच ते ' ते अगदीं रुक्ष कसे असेल ' दहा प्रकरणंच्या या पुस्तकातलि प्रत्येक प्रकरण रहस्यमय व मनोरंजक आहे. यातील थोडासा मासला पुढे दिला आहे. त्यावरून इतर रहस्याचा उलगडा होईल

‘ बुधवार पेठेतील एका लहानशा देवाल्यांत एक गृहस्थ बसला होता हे देवालय एका घरात एके बाजूस असल्यारुणाने तेथे दर्शनाकरिता गर्दी होण्याचा सभव मुळीच नव्हता त्या गृहस्थापुढे एक खल होता, जवळ काही पुड्या होत्या, त्यांतून हा एके हाताने थोडे थोडे चूर्ण टाकी व दुसऱ्या हातात एक बत्ता घेऊन ते सर्व कुटीत बसला होता; त्याचे एके बाजूस पांच चार जुन्या व फाटक्या तुटक्या पोथ्या पडल्या होत्या मितीवर दहा वीस लग्नकुंडल्या व पाच सात बडेवांकडे संस्कृत श्लोक लिहिलेले कागद चौफेर खाली वर डकविले होते.

वरील गृहस्थ औषधे कुटीत बसले आहेत, इतक्यात त्याचा एक शिष्य आला व अत डोकावून म्हणतो.

“ शास्त्रीबुवा, येऊ का ! ”

शास्त्री—कोण रामा ?

रामा—होय, मी.

शास्त्री—तू आलास का—(भरभर आटपू लागतात) तू—बरे—ये—दम धर (एके बाजूस उचलून ठेवतात) येईनास का—नाही तर मीच येतो—बाहेर सभामंडपात बस.

रामा सभामंडपांत आसनमांडी घालून बसला व आपला पाठ काढून घोकीत बसला. रामे, रामयो, रामेषु, सप्तमी रामे.

शास्त्री—रामयो, हो !

रामा—रामयो हो, रामेष्टु—

शास्त्री—अस, आतां कसे आले ? असे ठांभून म्हणावे, आता पुरे कर. रुपावळी आपल्या घरीं पाठ करावी. आता श्लोक म्हण.

रामा—(आपल्या दस्तरांतून पोथी काढतो व म्हणतो)

स्थित स्थितामुच्चलित प्रयाता । निपेदुषी मानसवधधीर ॥

शास्त्री—पुरे झाले, आर्धा श्लोक आज घे; उद्या आर्धा सांगू

रामा—पदे पाडू का ?

शास्त्री—हा मूर्खा ! इतक्या लवकर पदे पाडून तुला कुठे पळून तर जावयाचे नाही ना ? हेच तर वाईट. अरे हे वध, आज मी तुला ह्या श्लोकाचा अर्थ समजावून देतो. म्हणजे मग उद्यां तुला आपोआपच पदे पाडता येतील. तू गुरात्याच्या गायी पाहिल्या आहेस की नाही ?

रामा—हो, पुष्कळ.

शास्त्री—त्यात काही चागल्या असतात, काही वाईट असतात व कांही ओढाळ असतात. ह्या श्लोकात ओढाळ गायीचे वर्णन आहे

रामा—ओढाळ गायीचा आणि दिलीपाचा काय सबध शास्त्री-बुवा ?

शास्त्री—हा वेड्या ! दिलीप कोण समजतोस तू ?

रामा—दिलीप कोण होता ?

शास्त्री—कोण म्हणजे ? गुराखो !

रामा—काय तो राजा नव्हता काय ?

शास्त्री—अरे राजा मग झाला. आपल्या इकडे नाहीं का गुरा-
ल्याला धरून नेऊन राजा करीत ? तसाच दिलीपास धरून नेऊन
राजा केला होता आता समजलास ?

रामा—अमे काय ? तरीच म्हणले राजाला गाय काय कराव-
याची होती.

शास्त्री—आता ऐक अर्थ. ह्या दिलीपाने एक गाय विकत घेतली.
आणि ती घेऊन तो घरी यावयाला निघायला गाय होती ओढाळ, तेव्हा
ती स्थित स्थिताम् म्हणजे ठिकठिकाणी थवके, ती थवकून उभी
'राहि' यी म्हणजे दिलीप तिच्या उच्चलि, म्हणजे उचली ! पण मग त
म्हणजे ती, प्रयाता म्हणजे धूम ठोकी, पळावयास लागे ! फिरून
दिलीपाने तिला धरून आणले की ती निपेदुपी—म्हणजे तेथेच बसे,
द्याने धीर धरून कितीही तिच्या आसनावरून म्हणजे ती जेथे
बसली तेथून तिच्या उठविण्याचा प्रयत्न केला तथापि तिने जागे
वरून हावूच नये ! आहे की नाही मौज ? ”

शास्त्रीबुवांच्या या नमुनेदार अध्यापनपद्धतीवरहुकूम रामाचे
पाऊल वेदाध्ययनांत कितपत पुढे पडले असेल हे समजण्यास जरी
आमच्याजवळ आज साधन नाही तरी आमच्या गोष्टीची कादबरी
होऊन याच कालात तिने आपले एक पाऊल पुढे टाकले होते
हे खास

प्रकरण ६ वे.

मनोज्ञ मन्त्रतगाचा पाा

सन १८७५ वर्षाच्या महाराष्ट्राकडे पाहून, नंतर याच महाराष्ट्राकडे आपण म १८८५ नंतर पाहिजे तर आपणास त्याच्य त महत्वाचे अतर दिमून येते महाराष्ट्र सर्वतोपरी खडबडून जागा झालेला आपणास सन १८८५ नंतरच दिसतो. पूर्वीची ती अध श्रद्धा, ते गतानुगतिक व तो दुरभिमान ल्यास जाऊन त्याच्या जागी आ मविश्वास, जीवितकर्तव्य, स्वार्थत्याग, इत्यादि कल्याणप्रद गुण चा विकास महाराष्ट्र त झालेला आपणास सन १८८५ नंतरच उत्तम रीताने दिमून येतो या वेळा महाराष्ट्रात एकच गोष्ट प्राधान्येकरून दिमून येते आणि ती गोष्ट म्हणजे देशस्थितीविषयी व लोकस्थिती विषयीचा विचार ही होय. या विचारात कित्येक तो शिकविणारे होते तर कित्येक तो अमल त आणणारे होते ते कसे जरी असले तरी त्यांच्या प्रयत्नाचा परिणाम महाराष्ट्रावर मंगलकारक झाला हे खास

महाराष्ट्राच्या जागृतीच्या या सुभातकाली म्हणजे विष्णु-शास्त्र्या या समयी, महाराष्ट्राच्या नशीबाचे योग असेच कांही व उच्चतर आले होते. “ ज्या वातावरणांत वाढल्याने शास्त्रीबोवांच्या मन त स्वातंत्र्याची स्फूर्ति झाली, त्याच वातावरणांत त्याच्या खालो-खालच्या पिढीतील तरुण मुले वाढत होती, मग त्यांच्याही अर्गी

स्वातंत्र्याची स्फूर्ति झाली असल्यास नवल काय ? व खरोखरच या सुमारास डेकन कॉलेजात वास्तव्य करून राहणाऱ्या काही विद्यार्थ्यांच्या मनांत हीच स्फूर्ति उत्पन्न झाली होती असे प्रत्ययासही आले. कारण या सुमारास टिळक, आगरकर, वगेरे विद्यार्थिदशेत असत च, जगात आपण पुढे काय करावे याविषयी मोठ्या उत्सुकतेने व गभीरपणे विचार करीत होते +

आपल्या तुरुंगवासवर्णनाच्या पुस्तकात आगरकर लिहतात-
मी एम् ए करिता व टिळक एल एल. बी. करिता अभ्यास करण्यासाठी कॉलेजात राहिलो असता सरकारी नोकरी न पत्करिता देशसेवेत आयुष्य घालविण्याचा ज्या दिवशी निश्चय केला, त्या दिवसा पामून आम्ही जे जे बोललो चाललो याची तरुणांत पुन पुन आठवण होऊन अनेक वेळा पुनरावृत्ति होत असे. अस्तु.

अनुकुल काल येतांच केसरीने आपल्या गभीर गर्जनेस सुरुवात केली व तिचा ध्वनि महाराष्ट्राच्या कोन्याकोपऱ्यापर्यंत जाऊन आदळू लागला. थोडक्याच कालात महाराष्ट्राच्या दशदिशा तिने घुमघुमून सोडल्या आणि या एका ध्वनीचा प्रतिध्वनि महाराष्ट्रांतर्गत सर्व प्रदेशात उमटू लागल्यासारखे दिसू लागले

केसरीची ही गर्जना एकच होती पण मौज ही की, या एका गर्जनेत तीन निरनिराळ्या ध्वनीचा सुंदर मिलाफ झाला होता

तसेच या एका गर्जनेतील प्रत्येक ध्वनि पृथक्पणे स्पष्ट ऐकावयास येत अमताही आपल्या सर्कीर्ण घोषणास तो बाधक झालेला दिसत नाही. चिपळूणकर—आगरकर—टिळक या त्रिमूर्तिनिर्मित केसरीची ही गर्जना निरनिराळ्या मनोवृत्तीच्या माणसावर निरनिराळ्या रीतीने परिणाम करू लागली. कोणास तिच्यातून विष्णुशास्त्राचा, कोणाम आगरकराचा, तर कोणास टिळकाचा ध्वनि विशेष स्पष्टपणे ऐकावयास येऊ लागला. विष्णुशास्त्राचा ध्वनि कित्येकास आपल्या प्राचीन गौरवाचे स्मरण करून देत होता, आगरकराचा ध्वनि कित्येकापुढे आपल्या समाजस्थितीचे भेगूर चित्र आखीत होता व टिळकाचा ध्वनि देशस्थितीच्या विपन्नावस्थेचे स्वरूप कित्येकाच्या नजरेस विशेष ठळकपणे आणीत होता.

ज्या कित्येक कर्तृत्ववान् विशेष माणस वर या परिस्थितीचे व या आघाताचे परिणाम झाले त्यात अनेक प्रकारचे लोक आहेत कोणी धर्मसुधारक आहेत, कोणी समाजसुधारक आहेत काणी शिक्षणसुधारक आहेत तर कोणी दे स्थिति सुधारक आहेत ज्यास जो मार्ग इष्ट वाटला तो त्या मार्गाने ह्या सुधारणांचा लाभ करून देण्याचा प्रयत्न करू लागला.

देशहिताच्या प्रत्येक बाबतीस या वेळी वरीलप्रमाणे निराळे वळण लागत चालले असता आमच्या कथावाङ्मयाची मजल यावेळी कोठपर्यंत आली होती हे आपण पाहिलेच पाहिजे आणि खरेच पाहू गेल्यास त्याचे पाऊल पुण्यात या वेळी फार मदगतीने पडत

असताना दिमते. शकर मोरो रानडे बडोद्याम व बळवन रावजा पाटील हे हैद्राबादेस निवून गेले होते. त्रानुदेव बालकृष्ण केळकर देवल. अनंत वामन बर्वे, खवेशाजी, धनुर्वारी, किरान बंगेरे नामा-
 कित व कुशल लेखक विशेषेकरून नाट्यवाङ्मयाची सेवा करू लागले होते आणि 'कंसरी' व 'सुवारक' लोकांच्या अज्ञानावर फटक्यावर फटके उडवीत होते. वि को ओक, ना वि वापट आ. स बर्वे, इत्यादि मडळी मांगे पडली होती व सामान्य ग्रंथ काराचे अप्रतिष्ठित कथावाङ्मय लोकांम आबडेनासे झाले होते एवच कथावाङ्मयाच्या पुनरुज्जीवनाची वेळ पुन्हा एकदा येऊन ठेपली होती. नाही म्हणावयास महाभारत 'वैपधारीपजात्रा' (१८८६) लिमयेकृत 'वैष्णू' (१८८६), पंडितकृत 'सुशील यमुना' (१८८७), रेव्ह. टिळककृत 'तान विधवा' (१८८८, कुळकुर्णीकृत 'पाडव्याला भेट' (१८८८), सोमणकृत 'मजुळा' (१८८९) इत्यादि पाच सात वस्तुस्थितिनिदर्शक चांगल्या कादंबऱ्या या दोन तीन वर्षांत पुढे आल्या हो या व शकर बापूजी मुजुमदार यांचे 'कादंबरी कलाप' (१८८७), 'नाट्यकथागर्व' व ऐति-
 हासिक नाट्यकथावली' या मासिकाची जागा काही अंशाने भरून काढण्याचा प्रयत्न करीत होते. परंतु मागणीप्रमाणे पाहू गेल्यास कथावाङ्मयाचा हा पुरवठा फारच तुटपुजा होता. एवढ्याने महाराष्ट्राच्या वाढत्या आकाक्षा पूर्ण होण्यासारख्या नव्हत्या तसेच कथावाङ्मयाची लागलेली गोडीही विमरून जाणे त्यास शक्य नव्हते.

बुद्धिवान् व मर्मज्ञ कादवरीकारास पुढें सरसावण्यास ही सधि फार नामी होती व ही उर्णाव भरून काढण्यास कोण पुढे येतो, या गोष्टीची अखि महाराष्ट्र जणू उत्कठापूर्वक वाट पहात होतें. अशाच प्रतिभावान् कादवरीकारास जन्म देण्याचा महाराष्ट्राचा नवस कोण फेडतो, याचा सर्वासच अचंबा वाटून राहिला होता कारण समाजाच्या गरजा सूक्ष्म रीतीने अवलोकून व तसेच महाराष्ट्राची परंपरा ध्यानात ठेवून घाव मर्मा पडावयास पाहिजे होता परंतु कथावाङ्मयाचे नशीब खरोखरीच बलवत्तर कीं कै. हरि नारायण आपटे यांच्या हस्ते त्याचा पुनरुद्धार होऊन त्यास या कुचबळणीतून मुक्त होण्याचा योग लवकरच यावयाचा होता. व तुटू पाहणारा हा दुवा अकल्पित रीतीने जोडला जावयाचा होता

सुमारे पंधरा वर्षांपूर्वी कै. ज. वि. ओक यांच्या 'लोकशिक्षण' मासिक त सुप्रसिद्ध इतिहास सशोधक रा. रा. वि. का. राजवाडे यांनी महाराष्ट्रातील बुद्धिमान्, प्रतिभावान् व कर्मा लोकांची मोजदाद केली त्यावेळीं त्यांना 'बुद्धिमान् कादवरीकार' ही पदवी एकट्या हरिभाऊसच बहाल करता आली. हरिभाऊ आपटे यचे चरित्र व त्यांच्या आठवणी अनुक्रमे आवेकर व देशपांडे या दोघा विद्वानांनी लिहून मराठी वाङ्मयाची बहुमोल कामगिरी केली आहे त्याच्या विषयीचे वाङ्मय अज्ञानही बाहेर पडत आहे व अज्ञानही त्यांचे एखाददुसरे लहानमोठे चरित्र प्रसिद्ध होण्याचा सभव आहे अशा स्थितीत हरिभाऊविषयीची विशेष माहिती मिळवू इच्छिणांंस

वरील उत्कृष्ट पुस्तकाच्या वाचनाची शिफारस करून, आमच्या-
पुरती याच्याविषयी पुढीलप्रमाणे माहिती देतो. ही माहिती रा
भ्रंवेकराच्या चरित्रावरूनच, पण संक्षेपाने दिली आहे हे सांगणे
अवश्य आहे

हा नारायण प्रापट —

“ या बुद्धिमान् कादंबरीकाराचा जन्म वऱ्हाडात त्यांच्या
आजोळी ता. ८ मार्च सन १८६४ रोजी झाला. हरिभाऊचे वडील
नारायण चिमणाजी हे तरुणपणीच नोकरीत शिरून लवकरच च.गल्या
हुद्याच्या जागो चढले हरिभाऊचे चुलते महादेव चिमणाजी आपटे
यांचे नाव नामांकित वकील म्हणून सुप्रसिद्धच आहे. हरिभाऊना
चवथे वर्ष लागते न लागते तोच त्याच्या मातुश्री इहलोक सोडून
गेल्यामुळे त्याचा सांभाळ करण्याचा बोजा त्याच्या चुलताचुलतीनें
घेतल्यास नवल काय ? परंतु पुढे हरिभाऊच्या काकी सौ. पार्वती-
बाई या हरिभाऊवर अपठनिर्विशेष प्रेम करीत हे न पाहवल्यामुळेचें
की काय, दुष्ट काळाने या बाईला इहलोकांतून ओढून नेलें. महादेव
चिमणाजींचे कुटुंब निवर्तल्यानंतर त्यांनी आपल्या वडील भावाप्रमाणे
यथाक्रम नवीन ससार थाटावयाच्या तजविजीस लागावयाचे; पण
पुनर्विवाहपथाचे ते एक प्रमुख पुरस्कर्ते असल्यामुळे तसे करणे त्यांना
उचित वाटले नाही. आण्णासाहेबांनी दुसरे लग्न केले नाही इतकेच,
पण त्यांना आपला आयुष्यक्रम शुचिर्भूत रीतीने घालवितां अला नाही.
‘मधली स्थिति’ या कादंबरीत ज्या दोन दुष्परिणामी दुर्व्यसनांचे वर्णन

हरिभाऊनी दिले आहे, त्यांचा घाला आण्णामाहेवावर याच वेळी पडला आणि थोडक्याच दिवसात त्याच घर कुटुंबास राहण्याला सर्वस्वी नालायक बनले अर्थात् आपला सर्वा परिवार मुवईडून हालवून पुण्यास विऱ्हाड थाटाचे अमा विचार हरिभाऊच्या वटिअना ठरवावा लागला.

हरिभाऊ पुण्यास आले तेव्हा त्याचे वय १४ वर्षांचे होते पुण्यास आल्यावर ते हायस्कूलमध्ये इंग्रजी ४ व्या इयत्तेत शिकू लागले. याच वेळेला हरिभाऊची लेखनप्रवृत्ति हळूहळू वाढत जाऊन ती किरकोळ कवने व लेख या स्वरूपात प्रगट होऊ लागली. घरातील किरकोळ प्रसंगावर कविता कराव्या, भाडणाचा वेगरे हकीकत लिहावी, इंग्रजी कवितेतील वारिक चुटक्याचे कविताबद्ध भाषांतर करावे, हा त्याचा क्रम वृद्धिंगतच होत चालला होता पुढे जी आपल्या कादंबऱ्यात त्यांनी अनेक प्रकारच्या स्त्रभाषांची, मनोव्यापाराची मनोज्ञ चित्रे रेखाटली आहेत, त्यापैकी काही निवडक नमुने ते या वेळी आपल्या मित्रमंडळीस साविर्भाव करून दाखवीत.

हरिभाऊ पुण्यास आल्यावर सुमारे दोन वर्षांनी 'न्यू इंग्लिश स्कूल' स्थापन झाले. या झालेतील अगदी आरंभीच्या विद्यार्थ्यांपैकी ते एक होते. हरिभाऊ व त्याचे मित्र हायस्कूल सोडून न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये गेले ते त्या सर्वांना विष्णुशाशास्त्र्याबद्दल अत्यंत आदर वाटत होता म्हणूनच गेले, हे उघड आहे. न्यू इंग्लिश स्कूल निघण्यापूर्वी शास्त्री-बुत्रा हायस्कूलमध्ये शिक्षक होते. त्यामुळे त्याच्याशी या विद्यार्थ्यांचा

आधीच परिचय जडयेय होता शिवाय त्यावेळी शास्त्रीबुवाच्या निवधमालेने सर्व समाजात खळबळ उडवून सोडली होती. मराठी लेखनक्षेत्रात एक प्रकारची जावळ्यता व तेजस्विता आणण्याचे काम प्रथम शास्त्रीबुवांनीच केले होते. अशा गृहस्थाचा हरिभाऊसारख्या बुद्धिमान व प्रतिभासंपन्न तरुणावर विशेष परिणाम व्हावा व आपल्यापुढे विष्णुशास्त्र्याचा आदर्श ठेवण्याची त्याच्या ठिकाणी इच्छा व्हावी हे स्वाभाविक होते. विचारामुळे योगी प्रगल्भता आल्यावर हरिभाऊ ग मा रानडे यांचे कडे अनुयायी बनले पण आरंभी त्याच्या मनावर जर कोणाची विशेष छाप बसली असेल तर ती विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचीच होय.

हरिभाऊची प्रदेशपरीक्षा सन १८८३ साली पास झाली व त्यांच्या आयुष्यातील परीक्षा पास झाल्याचा हा एवढाच प्रसंग होय. हरिभाऊंनी एल. एल बी. व्हावे, निदान वकीलीची परीक्षा तरी द्यावी अशी त्याच्या चुलत्याची व इतर आतेष्टांची फार इच्छा होती पण जे कधीच घडावयाचे नव्हते ते कसे घडून येणार ? अण्णासाहेबांच्या इच्छेप्रमाणे हरिभाऊंना वकील होता आले नाही, पण पुढे त्यांनी जी समाजाची वकीली करून त्यात स्थित्यंतर घडवून आणण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला, तो पाहतां ते केवळ पैशाकरिता भाडोत्री वकील झाले नाहीत, हे सुदैवच समजले पाहिजे.

हरिभाऊंच्या हातून जे सर्व प्रयत्न विशी एकविशीत झाले त्यांत सर्वांत श्रेष्ठ व त्याच्या अकालपरिणामाचे स्पष्ट जाणीव करून देणारा

त्यांचा प्रयत्न म्हटला म्हणजे त्यांची ' मधली स्थिति ' (१८८८) ही कादंबरी होय. रेनाल्डसची ' ओल्ड लडन ' या नावाची एक कादंबरी आहे. तिलाच मराठी पेहराव चढवून ती महाराष्ट्र वाचकापुढे ठेवावी असा हरिभाऊचा प्रथम मनोदय होता. त्याप्रमाणे या पुस्तकाचे पहिले प्रकरण भाषांतरमय आहे. पण परक्याच्या कल्पनाशक्तीवर चरितार्थ चालविणे भूषणावह नाही असे वाटूनच की काय, हरिभाऊनी तो नाद सोडून दिला व या पुस्तकाच्या दुसऱ्याच प्रकरणावामून त्यांनी स्वतंत्र रीतीने ग्रंथरचना करण्यास सुरुवात केली. ग्रंथाची काही प्रकरणे तयार झाल्यावर त्यांनी ती आपल्या कांही मित्रांना दाखविली ती पाहून त्यांचे स्नेही चकित होऊन गेले. मराठी भाषेतील एका नवीन पण, मनोज्ञ मन्वतराचा हा पायाच होय, असे त्यांना वाटले. पण हे पुस्तक छापून कसे निघावे ही विवचना सर्वांपुढे येऊन उभी राहिली. शेवटी त्याच्या एका स्नेह्याने पुणे वैभवाचे मालक प. वा. शंकरराव केळकर याना त्याबद्दल विचारले. रा. केळकर हे जुन्या मताचे कट्टे अभिमानी होते. या पुस्तकाचा प्रतिपाद्य विषय सुधारकी मताचा आहे हे समजूनही त्यांनी हे पुस्तक पुणे वैभव त छापण्याचे कबूल केले, ही एकच गोष्ट हरिभाऊच्या रचनासौष्ट्याची साक्ष पटविते.

आपल्या हातून नियमित रीतीने काम होऊन, आपला लेखन व्यवसाय अव्याहत चालावा, यासाठी आपले एक स्वतंत्र पत्र असणे जरूर आहे, असे वयाच्या पचविशीनंतर हरिभाऊना वाटू लागले व

सन १८९० आक्टोबर अखेर त्यांनी ' करमणूक ' पत्र सुरू केले. ' करमणूक ' सुरू होतांच त्यावर वाचकांच्या उड्या पडू लागल्या. व त्यात प्रसिद्ध होणाऱ्या गोष्टी, चुटके, कादंबऱ्या यांनी महाराष्ट्रातील स्त्रीपुरुष वाचकांना चटका लावून सोडला. करमणुकीने वाचनाकडे ज्याची प्रवृत्ति झाली अशा शेकडो स्त्रिया आज महाराष्ट्रात मापडतील. शेकडो शाळांनी जे कार्य कदाचित् झाले नसते ते करमणुकीने वर्षानुर्पे विनवोभाट कसे केले हे सर्वविश्रुत आहे. करमणुकीने स्त्रीवाचकच काय पण, स्त्रीलेखकही निर्माण केले. ही तिची कामगिरी महाराष्ट्रवाङ्मयाच्या व स्त्रीशिक्षणाच्या इतिहासात नि सशय मस्मरणीय होऊन राहिल

‘ करमणूक ’ काढण्याचा जो उद्देश हरिभाऊंनी पहिल्याच अंकांत प्रदर्शित केला आहे, तो पाहिला म्हणजे या उद्देशांत दर्शविलेल्या प्रतिज्ञेची त्यांनी आपल्या पुस्तकात कशी पूर्ती केली हे समजून येईल. हरिभाऊ आपल्या या उद्देशांत म्हणतात —“ केसरीसुधारक एखाद्या कठोर पित्याप्रमाणे कठोर शब्दाने सांगणार व समाजाचे अप्रशस्त वर्तन झाल्यास वेळी वाक्प्रतोदाचे तडाखे लगावणार. तीच गोष्ट हे पत्र प्रेमळ मातेप्रमाणे गोडगोड शब्दांनी व चांगल्या चांगल्या गोष्टींनी अप्रशस्त वर्तनावद्दल मायेचे शासन करणार. एवढे मात्र लक्षांत ठेवावे की, हे पत्र आचरट आईप्रमाणे फाजिल लाड करणार नाही. ज्यास पुढल्या माडीपासून चुलीपर्यंत व दिवाणखान्यातील टेबलापासून फणीकरड्याच्या पेटीपर्यंत कोणाच्याही हाती पडले तरी

हवे त्याने त्याच्या दंगत निःशकपणे वाचण्याम हरकत नाही असे पत्र पाहिजे असेल तर त्यानी अवश्य करमणुर्काचे वर्गणीदार व्हावे "

हरिभाऊच्या आयुष्याच्या शेवटच्या तीस वर्षांचे म्हणजे करमणुकीच्या जन्मापामून तो अखेरपर्यंतच्या काळाचे दहा दहा वर्षांचे तीन भाग पाडले तर त्यात प्रत्येक भागात त्यानी खालीलप्रमाणे प्रयत्न केलेली आढळते —

सन १८९० पासून सन १९०० पर्यंत

पण लक्षात कोण घेतो ! (१८९०—९३), सगुणाबाईची व गोविंदरावाची पत्रे (१८९१—९४), यज्ञवतगाव खरे (१८९२—९५), मी (१८९३—९५), जग हे असे आहे (१८९७—९९), काळ तर मोठा कटिण आला (गोष्ट) (१८९९), म्हैसूरचा वाघ (अपूर्ण) (१८९०—९१), उप काळ (१८९५—९७) व केवळ स्वराज्यासाठी (१८९८—९९).

सन १९०० पासून सन १९१० पर्यंत,

भयकर दिव्य (१९०१—०३), आजच (अपूर्ण) १९०४ - ०६), रूपनगरची राजकन्या (१९००—०२), चंद्रगुप्त (१९०२—०४) गड आला पण सिंह गेला (१९०३), सूर्योदय (१९०५—०६), मयान्ह (अपूर्ण) (१९०६—०८) व सूर्यग्रहण (अपूर्ण) (१९०८—०९).

सन १९१० पासून सन १९१९ पर्यंत

मायेचा बाजार (१९.१०-१२), कर्मयोग (अपूर्ण) (१९.१३-१७), कालकूट (अपूर्ण) (१९.०९-११), व वज्रघात (१९.१३-१५).

‘मधली स्थिति’, पण लक्षात कोण घेतो ! व हरिभाऊंच्या इतर सामाजिक कादंबऱ्या यातील पात्रे अगदी रोजच्या व्यवहारातील आहेत. स्त्रीशिक्षण, सासुरवासा, बालविवाहनिषेध, शरीराची पूर्ण वाढ होण्यापूर्वी यौवनसुखानुभवाचा प्रतिबंध इत्यादि सर्व अपेक्षित सुधारणांचे बी रुजविण्याचा उपक्रम हरिभाऊंनी आपल्या सामाजिक कादंबऱ्यात केला आहे. ‘मी’ या कादंबरीत या सर्व आपत्ती दूर करण्याकरिता एका खऱ्या समाजसुधारकाकरवी उपाय सुचविण्यात आला आहे. ‘कर्मयोग’ हा ‘मी’ या कादंबरीत प्रथित झालेल्या तत्त्वाचाच पुढचा विकास होय. ‘यशवतराव खरे’ व ‘आजच’ या दोन कादंबऱ्या समाजसुधारणेस प्रतिकूल असलेल्या व राजकीय सुधारणेवरच सर्वस्वी भार ठेवणाऱ्या अशा आहेत. पण त्यांच्या कथानकास कोठेच पूर्णता आलेली नाही. ‘जग हे असे आहे’ या कादंबरीत सापत्नसंबंधामुळे होणारे दुष्परिणाम वर्णिले आहेत. ‘भयंकर दिव्य’ यांत सोनेरी टोळीचीं दुष्ट कृत्ये वर्णन केलेली आहेत. ‘मायेचा बाजार’ या कादंबरीत दुष्ट पतीमुळे स्त्रियांच्या होणाऱ्या दुःस्थितीचे कटु चित्र रेखाटले आहे.

या सर्व कादंबऱ्यांत एकंदर तीन पिढ्यांचा इतिहास आहे. गणपतरावाचा मुलगा चंद्रशेखर हा कर्मयोगाचा नायक आहे. 'मी' या कादंबरीत ताईचा मठ "भयकर दिव्यांत," "आजच" मध्ये व "कर्मयोगांत"ही अधिष्ठित झालेल्या दिसतो. 'यशवतरावा'तील व 'भयकर दिव्या'तील पात्रे 'आजच' मध्ये व 'कर्मयोगात' ही आलेली आहेत. वर दिलेल्या कादंबऱ्यांपैकी 'गणपतराव,' 'आजच' व 'कर्मयोग' या अपूर्ण आहेत.

हरिभाऊच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्या पुढे दिल्याप्रमाणे आहेत:—१ 'म्हैसूरचा वाघ' (आधारचित), २ 'उपःकाल' यात शिवाजीचा उदयकाळ वर्णन केला आहे ३ 'सूर्योदय' यात अफजुलखानाच्या वधाचे कथानक वर्णन केले आहे ४ 'सूर्यग्रहण' या कादंबरीत शिवाजी अवरगजेबाच्या कैदेत पडला आहे, त्या काळची स्थिति आलेली आहे. ५ 'गड आला पण सिंह गेला' यांत तानाजी मालुसरे याने सिंहगड सर केल्याची हर्काकत आहे. ६ 'मध्यान्ह' ही मवाई माधवरावाच्या काळजी आहे. ७ 'चंद्रगुप्त' व ८ 'कालकूट' या कादंबरीत पृथ्वीराज चव्हाणाची कथा आहे. ९ 'वज्रघात' यात विजयनगरच्या विनाशकाळाची परिस्थिति वर्णन केली आहे व १० 'रूपनगरची राजकन्या' ही होय. या कादंबऱ्यांपैकी 'सूर्यग्रहण,' 'मध्यान्ह' व 'कालकूट' या अपूर्ण स्थितीतच आहेत.

कथानकाचे सविधानक ठरवून त्याची सुसंगत रीतीने रचना करणे, त्यांतील पात्रांचा कथानकांतील प्रसंगानुरूप उठाव करणे,

स्थलवर्णनाची हुबेहुब माडणी करणे, पात्राच्या स्वभावांचे यथार्थ दिग्दर्शन करणे, कथानकांतील निरनिराळ्या घटकाचा परिपोष यथा-क्रम व यथाप्रमाण होईल अशी तरतूद करणे वगैरे सबवांत हरिभाऊचा हातखंडा असे. कल्पनेने निर्मित अशा कृत्रिम सृष्टीची स्वाभाविक सृष्टीप्रमाणे बेमालुम बनावट करणे हा जो उत्कृष्ट कादंबरीकाराचा गुण तो हरिभाऊना सहजसाध्य होता. त्याच्या कादंबऱ्या वाचणाराला, कादंबऱ्यात वर्णन केलेले प्रसंग प्रत्यक्ष आपल्या डोळ्यापुढे घडत आहेत, असा भास झाल्याशिवाय रहात नाही.

‘ मायेचा बाजार ’ या कादंबरीत पन्नेबर त्यानी जे सकटाचे एकामागून एक भयंकर प्रसंग आणून त्यातच तिची अखेर केली, तो प्रकार वाचून एका वाचकाने त्याना एक पत्र पाठवून त्याची चांगलीच खरडपट्टी काढली होती.

‘ या स्त्रीचा तू इतका छळ केलास तेव्हां तू असा पाषण-हृदयी आहेस तरी कोण ? तिला थोडा तरी सुखाचा अनुभव येऊ दिला असतास तर त्यात तुझ्या बापाचे कांही गेले असते का ! ’ असे या गृहस्थाने हरिभाऊना पाठविलेल्या पत्रांत म्हटले होते. आपण निर्माण केलेली ही कल्पनासृष्टि आहे याचाही या वाचकाला विसर पडला, हे पाहून हरिभाऊना आपल्या लेखन-कलेचे कौतुक वाटल असल्यास त्यात कांही आश्चर्य नाही. ‘ भयंकर दिव्य ’ या कादंबरीत ‘ वार्धक्यकुठार ’ नांवाची औषधाची जाहिरात कथानकाच्या सदर्याने त्यांनी आणली आहे. ती पाहून एक दोन

माणसाकडून त्यांना हे औपध पाठविण्याविषयी पत्रेही आली ।
 ‘ पण लक्षात कोण घेतो । ’ ही कादवरी पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध
 होईपर्यंत ती खरोखरच यमुना नावाच्या एका स्त्रीने लिहिली असे
 समजणारे कित्येक वाचक होते. आणि त्याप्रमाणे हरिभाऊकडे
 कित्येक पत्रेही आली. नाशिकच्या एका विद्वान् शास्त्र्याने हरिभाऊर्चा
 ‘ चंद्रगुप्त ’ ही कादवरी वाचली व हरिभाऊना लिहिले की,
 ‘ मुद्राराक्षस नाटक ’ मी कित्येक वेळा वाचले व विद्यार्थ्यांनाही
 शिकविले, पण आर्यचाणक्याच्या भूमिकेचे खरे रहस्य आपली कादवरी
 वाचून माझ्या लक्षात आले । ’

हरिभाऊच्या लेखनव्यवसायाचा काल म्हणजे पन्नाम वर्षापूर्वीचा
 महाराष्ट्राचा काल होय. हा एका दृष्टीने विशेष नाजूक होता इंग्रजी
 राज्याच्या वैभवाने आपल्या लोकांच्या डोळ्यावर जो धूर आला होता
 तो अद्यापि अवशिष्ट होता. एवढा थोरला प्रचंड देश एकलत्री करून
 त्यात इंग्रजांनी अखंड शातता स्थापन केली, या विचाराने लोकांची
 मने वेडावून गेल्यासारखी झाली होती त्याच्यामधील आत्मविश्वास
 पूर्णपणे नष्ट झाला होता. त्याचे पुनरुज्जीवन करून आपणही उद्योग
 केला तर आपला भविष्यकाल आपणाम उज्वल करतां येईल, अशी
 लोकांमध्ये जाणीव उत्पन्न करणे या वेळी जरूर होते. ही जाणीव
 उत्पन्न करण्यास निरनिराळ्या प्रकारांनी पात्र असलेले जे अनेक नर-
 रत्न या वेळी जन्मास आले त्यातच हरिभाऊची गणना करणे कसे
 जरूर आहे, हे त्याच्या ग्रंथाचे ज्यांनी परिशीलन केले आहे त्यांना
 वेगळे सांगायचा नको.

हरिभाऊचा दाडगा विद्याव्यासग, त्यांची उज्वल प्रतिभाशक्ति व मोठमोठे उदात्त विचारही अगदी सोप्या भाषेत व्यक्त करण्याची त्याची हातोटी या गुणत्रयीमुळे त्याची पुस्तके इतकी लोकप्रिय झाली. लोकजागृति करण्याच्या इतर शाखात एकाला दोन किंवा दोहोला तीन अशी थोर माणसे सापडतील, पण हरिभाऊंनी लोकजागृतीची जी विविक्षित शाखा अगदी अल्प वयापामून स्वीकारली व जिची कायावाचामनेकरून त्यांनी आजन्म जोपासना केली त्या शाखेत मात्र त्यांना एकही जोडीदार मिळाय नाही. या शाखेत ते ' एकमेवा-द्वितीयच ' होऊन गेले.

आता हरिभाऊंच्या कादंबऱ्याचा आपण प्रत्यक्ष थोडासा मासला पाहू. " पुष्कळदां असे होते की जी गोष्ट नित्य डोळ्यापुढे घडत असून ती आपल्या विशेष लक्षांत येत नाही, तीच ती सभोवतालच्या परिस्थितीतून वेगळी निवडून काढून एकटी ' विरलगत ' अशी करून स्वतंत्र रीतीने पुढे माडली असतां तिच्याकडे समाजाचे अधिक लक्ष वेधते. कारण रोजच्या व्यवहारांत चोहोकोडे सारखी प्रसृत झालेली दृष्टि, अशा रीतीने एकच प्रसंग पुढे माडला म्हणजे त्या एका गोष्टीवर केद्रीभूत होऊन त्या गोष्टीचे महत्त्व आपल्या लक्षांत येते. विदग्ध वाङ्मयाचें खरें कार्य हेच आहे. विनायकराव व अनंतराव या हरिभाऊंच्या ' मधल्या स्थितीतील ' प्रमुख पात्रा-सारखे शेकडो नराधम आपल्या सुशील पत्नीचा त्याग करून, हलकट व नीच स्त्रियांच्या मागे लागत असतील, अशा नीच पुरुषांशी आपला

व्यवहारात कदाचित् नित्य सबंधही येत असेल, त्यांनी क्रूरपणे आपल्या गृहिणीचा छळ केल्याच्याही गोष्टी एखादे वेळी आपल्या कानावर येत असतील, पण ससाराच्या दगदगीत चित्त मग व्यापृत असल्यामुळे असल्या गोष्टीचा मनावर परिणाम होण्यास वेळ मिळत नाही. परंतु असे चित्र एकाद्या कादवरीत पुढे मांडले म्हणजे चित्त आश्चर्यचकित होऊन खरोखरीच असे होत असेल काय ?—असा प्रश्न मनांत उभा राहतो. या कादवरीचा असा परिणाम तत्कालीन समाजावर नि मग्य झाला. त्या वेळची ही समाजस्थिति हरिभाऊंनी या कादवरीत इतकी कळकळीने व परिणामकारक रीतीने मांडली आहे की ही कादवरी प्रसिद्ध होताच समाजात चोहोकडे मोठी खळबळ उडाली, व हा इतका प्रतिभावान् लेखक तरी कोण, हे जाणण्याची प्रत्येकास उकठा लागला ”x

अनंतराच आपल्या वेश्यांची आर्जवे व मनवरणी करीत आहे, ती त्याला शिडकारीत आहे, असा प्रसंग वर्णन करून हरिभाऊंनी जे उद्गार काढले आहेत ते इतके हृदयद्रावक आहेत व त्यामध्ये तत्कालीन समाजस्थितीचे हुबेहुब चित्र आहे की तो सबंध भाग येथे उतरून घेतल्याशिवाय आमच्याने राहवत नाही.

“ उहारे निर्लेजा, धन्य आहे तुझी ! पहा हिरकणीला टाकून ग्वापरखुटीला आलिंगन देण्याचा प्रकार. पहा घराची चंगळी

x ना. ना. देशपांडेकृत ‘ हरिभाऊ आपटे यांच्या आठवणी व काव्य-व्याप्त्या पृ. ५०.

सोन्यासारखी बायको टाकून या दीडदमडीच्या कैकाटणीच्या लक्षा
खाण्यासाठी कसा वडपडतो आहे या ठिकाणी हा गरीब मन-
मिळाऊ व प्रेमळ दिमंगारा गृहस्थ आपल्या घरी म्हणजे अगदी
नु-ता 'रावणमहाराज' असे, व या बटकीच्या पायीच त्याने तिची
ब्रूळधाण उडवून दिली होती या अवदसेच्या पाया पडणारा
हा गृहस्थ आपल्या अतिशय सुभ्रूवरूप अशा अग्रात्या साक्षी ठेवून
सर्व लोकांसमक्ष ठरलेल्या बायकोला नानातऱ्हेचे शब्द बोलून मार-
हाणही करीत असे आणि ही तर जगातली अगदी नेहर्माचा एक
गीतच पडली आहे की, खऱ्या बायकोने एक शब्द काढला तरी तो
विषाप्रमाणे झोवतो, परंतु अशा बटकीनी लक्षाप्रहार केल्या तरी तो
सोसावासा वाटतो खऱ्या बायकोने एक पेसा मागितला, तरी तो
देणे अगदी जिवावर येते. परंतु अशा वेळ्यानी घरादाराचा अपहार
केल्या तरी काही वाटत नाही. शिव ! शिव ! नारायणा, तू पुरुषाच्या
मनात अशी प्रेरणा तरी कशी करतोस ' ज्या वेळी पुरुष आपल्या
खऱ्या पत्नीला सोडून दुसरीकडे पाहणार नाहीत अशी कधीही
या जगावर वेळ येणार नाही काय ' पुरुष आपल्या बायकोला योग्य
मान व स्वातंत्र्य देईल, तिच्यावर खरी खरी मक्ती ठेवील तिच्या
संवेत नेहमी दक्ष असेल, तिला दास्यातून तो मोकळी करील, अशी
वेळ या जगावर येऊन, जिकडे तिकडे ममता व नीति याचा पगडा
व्हावा असा तुझ्या घरचा नेमानेमच नाही काय ' घरी एक
कवडीही इकडे तिकडे गेली तर अकडतडव करणारा गृहस्थ
वेष्ट्याच्या पायी लाखो रुपये उधळतो, पण घरची दादही घेत नाही,

अशा गोष्टी आपण थोड्या ऐकतो काय ' बायकोचे ऐकले तर आपणास बाईलबुद्ध्या म्हणतील, अशी ज्याला भीति वाटते, तोच वेष्टेच्या घरी जाऊन, तिच्या सांगण्याप्रमाणे ऐकून, आपल्या घरादाराची माती करून टाकतो वर सांगितलेल्या गृहस्थाची पत्नी म्हणजे स्वरूपाने काय किंवा गुणाने काय, पांच हजारांत सापडावयाची नाही, अशी होती. अहाहा ! तिची आपल्या पतीवरची जी काय निस्सीम भक्ती होती तिला तर नोडच नव्हती या अवदसेचें मन वळविण्याकरितां जी खटपट हा करीत होता व जितकी प्रीति दाखवीत होता, त्याच्या एकशताश जरी त्याने आपल्या धर्मपत्नीम दाखविली असती, तर तिने अतिरय आनंद मानला असता हा नेहमीं सुरापान करीत असे व त्याच्या धुर्दीत तिच्या अगावर हात टाकीत असे, तरी देखील तिने “ ह्यांत ते मेल काय जास्ती आहे ! ” किंवा ‘ हे काय अस ’ उगीच मारायला मी ते काय केल आहे ’ ” एवढेच म्हणावे, परंतु एवढ्यावरूनच सता न जाऊन हे तिरसिंगराव नित्या आणखी मारीत असत. एखाद्या दिवशी याने जर कुठे हसतमुखाने तिच्याकडे पाहिले तर तिला किती बरे धन्य होत असे ! . . वाचकहो, आम्ही सांगतो ही एकच गोष्ट असेल असे तुम्हीं समजू नका. अशा गोष्टी आज आमच्या या पुण्यात काय, किंवा कुठेही काय शेकडो सांपडतील व तुमच्याही दृष्टीस पडल्या असतील, आम्हीं म्हणजे जास्त सांगावयास पाहिजे असे नाही. आणखी मजा ही की अशा गोष्टी अशि-

क्षित लोक च्या हातून होतात असे नाही, चांगल्या सुशिक्षित लोकांत देखील होतात ”*

प्रकरण ७ वें.

पायाचें दृष्टीकरण

आपल्या मराठी कथावाङ्मयात इष्ट अशा नूतन व मनोज्ञ मन्वतराचा पाया एकदा पडावयासच पाहिजे होता तो पडल्यावर आणि तोही ह. ना. आपटे याच्यासारख्यानी पाडल्यावर त्याच्या दृष्टीकरणाच्या कामी हातभार लावणारे दूर नव्हते. त्यापैकी बऱ्याच जण नी या पूर्वीच हात वळविण्यास सुरुवात केली होती व बरेच जण हात वळवीत होते बरेच जण अनुकूल स्थितीत होते, तर बरेच जण प्रतिकूल परिस्थितीशी झगडत होते. काही लोक योग्य दिशेने मार्ग आक्रमीत होते तर काहीं जणांची काहीं काळ दिशाभूल झाली होती. काहीं जण आपल्या पुढील कार्याविषयी निःसशय होते तर काही जण तोपर्यंत सभ्रम चांचपडत होते. काही जणांची तयारी पूर्ण होती तर काहीं जण अपूर्ण तयारीने कामास हात घालीत होते. आणि काही जण दीर्घायु होते तर काहीं जण मराठी कथावाङ्मयाच्या दृढेवाने अल्पायु होते !

असें जरी होणे तरी ललितग्राडमयाच्या इतर शाखाप्रमाणे मराठी कथावाङ्मयक्षितिजावर कित्येक दृढिष्यमानतारे खात्रीने चमकून गेले व त्याचे अल्पस्वरूप व कळत न कळत झालेले प्रयत्नही कथावाङ्मयास कल्याणकारक झाल्यावाचून राहिले नाहीत ही गोष्ट सन १८९० नंतर आपण जो जो पुढे यावे तो तो आपणाम स्पष्टपणे दिसून येते

सार्वत्रिक पचनी पडणाऱ्या सार्विक कथावाङ्मयाची हरिभाऊनी लावून दिलेली ही गोडी अग्विल महाराष्ट्रात थोडक्यच दिवसत इतकी पसरली की, तिचा पुरवठा करण्यास एकटे हरिभाऊ—मग त्याचा लेखनव्ययसाय कितीही दाडगा असो—खात्रीने पुरे पडले नसते तो करण्यास निरनिराळ्या श्रेणीचे अनेक लेखक पुढे यावयास पाहिजे होते व ते तसे आल्यामुळेच हरिभाऊनी सुरू केलेल्या मन्वतराचा पाया कालेकरून दृढ झाला ज्या परिस्थितीने ह ना. आपटे याच्या सारख्या कादवरीकारास जन्म दिला तिने दुसऱ्याही किंयेक कादवरीकारास जन्म दिला नसेल हे संभवत नाही. यांच्या काळी ‘आपटे’ उपनामधारी कादवरीकारात ते एकटेच काय ते चमकत होते, पण आमच्या काळी दुसरे दोन ‘आपटे’ पुढे येऊन आम्हास आपट्याची ‘कादवरी कोणी मागितली असना कोणत्या आपट्याची ? ‘हरि नारायण’, ‘नारायण हरि,’ की ‘वासुदेव गोविंद’ असा प्रश्न ती मागणारास विचारावा लागतो आणि ज्याअर्थी एका ‘आपटे’ उपनामध्यात या काळी एकाचे तीन आपटे झालेले आपण पाहतो

त्याअर्थी मराठी कथावाङ्मयाच्या इतिहासाच्या शतकार्धांशतक्या अव-
धीत कादंबरीकर्तृत्वाचा मक्ता एकट्या आपट्याकडे सदैव चिकटून
राहणे केव्हाही ममत्रत नाही

ह. ना आपटे कादंबरीलेखनात आपल्या समकालीनाविर-
हित नव्हते. शोधू घेल्यास त्याची बरोबरी करू शकणारे कांही
जण आपणास खात्रीने मिळतील. परंतु सर्वांसच हरिभाऊची अनु-
कूलता कोटून असणार ' अथवा मराठी कथावाङ्मयाच्या सुदैवाने
सर्वांचेच लक्ष त्याच्याकडे हरिभाऊ इतकेच वेधलेले कोटून असणार '
असे नसते तर बाळकृष्ण सतुराम गडकरी व त्रिनायक त्रिंबक
मोडक या यासारखे लेखक हरिभाऊ इतकेच पुढे आल्यावाचून
राहिले नसते, शिवराम महादेव पराजपे यांनी ' गोविदाची गोष्ट, '
चिंतामण त्रिनायक वैद्य यांनी ' दुदैवी रंगू ', श्रीपाद कृष्ण कोल्ह-
टकर यांनी ' दुष्टपी की दुहेरी, चिंतामण गगाधर भानु यांनी
' शृंगेरीची लक्ष्मी ' व गोविंद चिमणाजी भाटे यांनी ' प्रेम की लौकिक '
ही कादंबरी या पूर्वीच आपल्या हाती दिली असती, आणि सीताराम
केतव दामले यांनी आपल्या हात कादंबरीलेखनापासून इतक्या लवकर
आखडला नसता.

असे जरी झाले नाही तरी देखील मराठी कथावाङ्मयाचे
पाऊल पुढे पडल्यावाचून रहावयाचे नव्हते. किंबहुना हरिभाऊकडून
पडलेल्या या नवीन मन्वतराचा पाया त्यांच्याच हयार्तीत कसा दृढ

झाला होता, ही गोष्ट खुद्द हरिभाऊंच्या दृष्टोत्पत्तीस आल्याखेरीज राहिली नसेल. मात्र इतके खरे की, हरिभाऊंनीं गोवून काढलेला कथात्राड्मयाचा हा राजमार्ग तज्ज्ञांम इतका रमणीय वाटला की पुढे तत्संबंधीचे जुने बोल ओस पडत जाऊन जो तो याच रस्त्यावर गर्दी करू लागला.

हरिभाऊंचे प्रयत्न फार सुवेळीं होते सांस्कृतिक दृष्ट्या विचार केल्यास महाराष्ट्रियांनी या वेळी आपले पाऊल प्रत्येक बाबतीत ज्ञपाख्याने उचलावयास सुरुवात केलेली दिसते इतर बाबतीत महत्वाच्या अमणाच्या प्रत्येक मराठी नगराने या वेळी साक्षरतेच्या बाबतीतही पुष्कळच अघाडी मारली होती. नगर मोठे असून तेथे एखादा छापखाना, एखादे वर्तमानपत्र अथवा मासिक पुस्तक नाही, असे बहुधा होईनासे झाले होते. यावेळी जेथे 'केसरी' तेथे 'सुधारक' व जेथे 'सुधारक' तेथे 'करमणूक' व जेथे 'करमणूक' तेथे 'करमणूक'काठीन कथावाङ्मय प्रचलित असलेले दिसून येऊ लागले.

मराठी वाङ्मयाभिवृद्धीच्या दृष्टीने मुंबई, बडोदे, कोल्हापूर, वाई, सातारा, नागपूर व उमरावती इत्यादि शहरे पुणे शहराइतकीच महत्वाचा आहेत. या प्रत्येक शहरात यावेळी एक एक दोन दोन नेते तेथील कथावाङ्मयाची कामगिरी करीत होते. पुण्यास नाईट क्लब, 'मुंबईस मनोरजनप्रथमाला,' वाईस 'कादंबरीकल्पद्रुम' व 'मकरंद,' बडोद्यास 'प्रथमपादक आणि प्रसारक मंडळी' इत्यादि मासिके व प्रथमाला मराठी कथावाङ्मयाचा पाया मजबूत

करीत असताना दिखून येतात. कृष्णाजी नारायण आठव्ये याचे ' केरळकाकिळ ' ही याच मध्यकालातील एक महत्त्वाचें मासिक अनून त्यात येणाऱ्या कविता, चुटके, लोकोत्तर चमत्कार इत्यादि गोष्टी कथावाङ्मयामच पोषक होत होत्या. त्रिशेषतः त्याच्या पुस्तक-परीक्षगाने तर कांही काळ अखिळ महाराष्ट्रास चटका लावून सोडणारा वेळगाव जिन्हाताळ एवढेसे खाना र. पण तेथील ' लोकमित्रा'ने सन १८९१ पासून बऱ्याच कथावाङ्मय वाचकाची मैत्री संपादन केली होती.

मराठी कथावाङ्मयाचे पुण्याचे पुरस्कर्ते जसे हरिभाऊ तसे मुंबईचे या वेळचे पुरस्कर्ते श्रीयुत नाथमाधव व प. वा. काशिनाथ रघुनाथ मित्र हे होत. ' करमणूक ' काढून जी कामगिरी हरिभाऊंनी केली तीच ' मनोरजन ' काढून श्रीयुत मित्रांनी केली. मासिक मनोरजनापूर्वी मराठी भाषेत मनोरजक मासिक पुस्तक मुळांच नव्हते असे नाही. ' मनोरजन आणि निबन्धचंद्रिका ' हे प्रसिद्ध मासिक तर हरिभाऊ आपल्यामारख्या पहिल्या प्रतीच्या लेखकांच्या संपादकत्वाखाली चाललेले होते. परंतु याचकांच्या मनास चटका लावून सोडणारे व पुढील अक हाती कधी येतो अशी उत्कृष्ट वाटाण्यास लावणारे महाराष्ट्रांतले पहिले मासिक मनोरजनच होय, हे नाकबूल करण्यात अर्थ नाही. सुंदर छपाई, उत्कृष्ट चित्रे, कुशल लेखकांचे साहाय्य आणि विषयांची निवड करण्याचे संपादकीय चातुर्य इत्यादि गोष्टीमुळे मनोरजनाची लोकप्रियता इतकी वाढली

कीं, जेथें हरिभाऊचें ' करमणूक ' तेथें मित्रांचे ' मनोरजन ' पहावयास मिळाल्याखेरीज राहीनासे झाले आणि खपाच्या बाबतीत तर त्याने करमणुकीस मार्गें टाकले.

काशिनाथपताची घरची स्थिति अत्यंत गरीबीची होती, पण आपल्या मनोरजनावर त्यानी द्रव्य आणि कीर्ति ही इतक्या मोठ्या प्रमाणांत संपादन केली कीं, एखाद्यानें जर गेल्या पन्नास वर्षांत होऊन गेलेल्या मराठी कथावाङ्मयाच्या पुरस्कर्त्यांची एक यादी तयार केली तर तिच्यात मित्राचे नाव पहिल्याच दोनचार नावात मापडल्याखेरीज रहावयाचे नाहीं.

अभिजात कादंबरीकर्तृत्वाचा कित्ता जसा हरिभाऊनीं करमणुकीच्या द्वारे घाटून दिला, तसा अभिजात गोष्टी लिहिण्यासब-
 भाचा कित्ता श्रीयुत मित्रानीं आपल्या मनोरजनाकरवीं घडविला कादंबरीची लेखनशैली व लहान गोष्टींची लेखनशैली यात बरेंच अंतर आहे. हें मराठीत जर कोणी लोकांच्यापुढें प्रथम मांडलें असेल तर तें मनोरजनाने. लहान गोष्टीत कादंबरीचा पाल्हाळ वर्ज कराव-
 याचा असतो व लेखकाने स्वतः होऊन हकीकत सांगण्यापेक्षा पात्रांच्या तोंडून ती निवेदावयाची असते तसेच भाषायोजनेसबभाचेंही आहे कादंबरीची भाषा लांबलचक, सयुक्त वाक्यमिश्रित, तर गोष्टी लिहिणाऱ्या लेखकाची भाषा आटपसर व त्रोटक वाक्यांनीं युक्त अशी असावी लागते मनोरजनातील गोष्टीत गोष्टी लिहिण्याचा हा कायदा यशस्वी रीतीने पाळला जात असे. काशिनाथपताच्या मृत्यूनंतर

त्यांच्याविषयीच्या मित्राकांत सोडलेल्या तिलाजलीत त्यांचे रसिक ग्रामबधु रा. रा ज. र. आजगावकर यांनी मित्राविषयी पुढीलप्रमाणे अन्वर्थक उद्गार काढले आहेत. ते म्हणतात, “ व्यक्तिशः मला मासिक मनोरजनाचे सामाजिक धोरण कित्येक वेळा जरी थोडेसे आक्षेपास्पद वाटले, तरी त्या मासिकाने महाराष्ट्रातील सर्व दर्जाच्या लोकांस जी वाचनाभिरुचि लावली व विदग्धवाङ्मयात जी श्रेष्ठ प्रतीची भर टाकली त्याबद्दल त्याची (मित्राची) मी केव्हाही मुक्तकठाने स्तुतीच करीन व माझ्या एका ग्रामबधूच्या या स्तुत्य कामगिरीविषयी निरंतर अभिमानच बाळगीन. ”

परंतु मासिक पुस्तक काढून स्वस्थ बसणारे अथवा ते चालविण्यापलीकडे ही अधिक न करणारांपैकी मित्र नव्हते. मासिकाबरोबरच ‘ मनोरंजक ग्रंथप्रसारक मंडळी ’ नामक एक कथाग्रंथमाला सुरू करून, तिच्यातून दुसऱ्या अनेक लायक व योग्य उत्तेजनाची वाट पाहणाऱ्या विद्वानाची पुस्तके त्यांनी भराभर पुढे आणण्यास सुरवात केली. या मालेत त्यांनी आपल्या ‘ धाकट्या सूनवाई, ’ ‘ प्रियवदा, ’ ‘ मृणालिनी ’* ‘ रमा आणि माधव, ’ (कनेबऊ) ‘ लीला ’ व ‘ ही रामाची अयोध्या ’ इत्यादि कादंबऱ्या प्रसिद्ध केल्याच; पण त्याशिवाय वासुदेव गोविंद आपटेकृत ‘ दुःखा अतीं सुख, ’ ‘ नवयुग ’ (युगांतर), ‘ माणिक

* फुलां असलेल्या पुस्तकांस डे. व्ह. ट्रा. सोसायटीकडून बक्षिष मित्राले आहे

बाग ' * ' मूर्तिमत् देशाभिमान ' व ' विलक्षण भोळेपणा ' ; विठ्ठल सीताराम गुर्जरकृत ' जीवन सव्या ' र रजपुत जीवन सव्या , ' जलिया-दलिया , ' ' ललिता , ' ' संसार असार ' व ' सोलिया-वेगम , ' कृष्णाजी केशव गोखलेकृत ' आजपासून पन्नास वर्षांनी , ' शंकर रामचंद्र हातवळणेकृत ' गृहशिक्षण ' व सुशिक्षित स्त्री ; ' बाळकृष्ण रामचंद्र कुळकर्णीकृत ' परिणामी हेच ' व ' सरस्वति , ' विठ्ठल जिवाजी नाडकर्णीकृत ' नरेद्रनाथ , ' विनायक रामचंद्र जोशी कृत ' केवळ सार्थापार्थी , ' * शारदारामकृत ' राजा तोरमल ' ; शारदाराम रघुनाथ नाडककृत ' बकुलमाला ' , सहस्रबुद्धेकृत ' अमृत पुलीन ' , शारदाश्रमवासीकृत ' सुधा , ' गणेश विष्णु साठ्येकृत ' नानाची परीक्षा ' * व सौ. काशीबाई हेल्लेकरकृत ' ससार तल्या गोष्टी ' इत्यादि पांचपचवीस लोकप्रिय कादंबऱ्या व गोष्टी प्रसिद्ध करून मित्रांनी कथावाङ्मयाची दुहेरी सेवा केली. याशिवाय मालेची बापूराव करदीकरकृत ' भद्रभद्र ; ' श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरकृत ' सुदाम्याचे पोहे , ' भालचंद्रकृत ' वेड्याचे इस्त्रिळ ' इत्यादि विनोदी पुस्तके व हरिश्चंद्र आनंदराव तालचेकरकृत ' रावबहादूरपर्वत्या ' * यासारखी हास्यरसप्रधान नाटके निराळीच. एवढ्या काळातील मराठी कथावाङ्मयाचा पाया दृढ करणाऱ्या पहिल्या ट्रेणीच्या मंडळीत एक स्थान प वा काशिनाथ रघुनाथ मित्र यांना अवश्य द्यावे लागते.

* फुल असलेल्या पुस्तकास डे. गृह. ट्रा. सोसायटीकडून बहिष्कारित केले आहे

आत, व्यासगाच्या दृष्टीने पाहू गेल्यास ज्याची तुलना हरिभाऊ आपटे याच्याबरोबरच वरणे योग्य होईल, असा या कालातील दुमरा महत्वाचा कथात्राश्रयप्रवर्तक म्हणजे नाथमाधव हे होत. श्रीयुत नाथ-माधव नी आपले सर्व आयुय जणू काय दयादाक्योद्वारार्थच खर्च करण्याचे ठरविण्यासारखे दिसते. मुंबईस गात्रेळी एकीकडे मित्र व त्याच्या मटर्जाचे, तर दुसरीकडे श्रीयुत नाथमाधवाचे प्रयत्न चालले होते. त्याची ' मायकाळची करमणूक ' सन १९०५ साली पुढे आलेली दिसते व यानंतर ' प्रेम आणि चूड, ' ' जग हे असेच ' ' ग्रहदशेचा फेरा, ' ' रायकूब अथवा सोनेरी टोळा, ' ' विहगवृद्ध ' ' वीरधवल ' व ' सावळ्या त.डेल ' * हेम-चंद्र-रोहिणी, ' ' दैवाचे खेळ, ' देशमुखवाडी ' विमलेची ग्रहदशा ' ' रुहासिनी, ' ' सापत्नभाव ' व ' डॉक्टर कादबरी ' इत्यादि निर-निराळ्या प्रकारच्या कादंबऱ्या त्याच्याकडून पाहिल्याच धडाक्यात तयार झालेल्या दिसतात. त्यानंतर मध्यतरी काही काल त्यांनी थोडीशी विश्रांति घेतल्यासारखे दिसते, पण ती पुन्हा उत्तमोत्तम ऐतिहासिक कादंबऱ्याचा ' श्रीगणेश ' करण्याकरिताच की काय, जसे वाटते.

कसेही असो, मराठी कथात्राश्रमयाच्या विविध सदरांत श्रीयुत नाथमाधव हे उत्कृष्ट भर घालीत आहेत, यात सशय नाही. मुंबईची

* फुली असेल्ल्या ' पुस्तकास डे. २६. ' या सोसायटीकडून वक्षिप्त मिळाले आहे.

कथानकें रेंखाटण्यात त्यांची बरोबरी दुसरे एक दोन प्रथकारच करू शकतील त्याच्या 'रायकृब'च्या वाचनाची गोडी महाराष्ट्रियेतरातही पाहून आम्हास कौतुक वाटले. त्याच्या अलीकडील स्वराज्याविषयक कादंबऱ्या तर त्यांना ऐतिहासिक कादंबरीकाराच्या पहिल्या श्रेणीत वसवितात 'नटसम्राट' व 'स्वयंसेवक' याहो अगदी अलीकडच्या कादंबऱ्या आहेत.

राहण्याचें ठिकाण मुंबई नसेल, तरी ज्याचे प्रयत्न मुंबईसच फलद्रुप झाले असा या वेळचा तिसरा महत्वाचा कथावाङ्मयप्रवर्तक म्हणजे तो रत्नागिरीचे श्रीयुत गोविंद नारायण दातार हे होत. श्रीयुत दाताराच्या हातून मराठी वाङ्मयविषयक जी विविध कामगिरी झाली आहे, तिच्यात त्याच्या कादंबरीलेखनास अग्रस्थान द्यावे लागते. 'रगनार्थी योगवासिष्ठ', 'मुहूर्तमातंड', 'शिवछत्रपति' (१९०५), 'मनश्चंद्रबोध कथारस' (१९०५), 'पद्मपुराण' इत्यादि विविध प्रकारची ग्रंथरचना त्याचे नाव मराठी वाङ्मयांत अखंड चालवील यात तिलप्राय सशय नाही. परंतु ज्याच्या योगाने त्याचे नाव सामान्य वाचकांसही परिचित झाले आहे असे त्यांचे प्रथम म्हणजे ते 'अध.पतन' 'इंद्रभुवनगुहा',* 'कालिकामूर्ति', 'बधुद्वेष' 'मानसिक यातना' व 'विलासमंदीर', 'रहस्यभेद', 'शापविमोचन', 'शालिवाहनशक' व 'प्रवालद्वीप' हे होत

* फुली असलेल्या पुस्तकास डे. व्हा ट्रा सोसायटीकडून बक्षिस मिळाले आहे

निवड बरोबर न केल्यामुळे म्हणा किंवा भाषांतरदोषामुळे दाताराच्या प्रयत्नापूर्वी महाराष्ट्रियास रेनाल्डच्या कादंबऱ्याचा परिचय च.गलासा झाला नव्हता. या व अशा कादंबऱ्याचा परिचय कादंबरीकलापाच्या द्वारे करून देण्याचा प्रयत्न श. बा. मुजुमदार व श्री. मि. सरदेसाई यांनी केला होता. परंतु याचा 'त्रिवेणीप्रमाथ' पुढे येतच महाराष्ट्रियास रेनाल्डच्या कादंबऱ्याचा बाऊ वाटावयास लागला व फार तर रेनाल्डच्या कादंबऱ्याच्या आधारे लिहिलेली किरकोळ कथानके विकृत स्वरूपात कोठे कोठे दिमून येऊ लागली. रेनाल्डच्या कादंबऱ्याचीं भाषातरे व रूपातरे पुष्कळांनी केलीं; परंतु दाताराची सफाई कोणासही साधली नाही. दाताराचीं पुस्तके रूपांतरित असूनही तीं मुळाइतकीच गोड लागतात. श्रीमत अथवा सुखवस्तु कुटुंबातील तरुण स्त्रीपुरुषांत दाताराच्या या कादंबऱ्याची फार चहा आहे अशा पुस्तकाच्या अभावी या वर्गाच्या कादंबरी वाचनाची होणारी हडसाळ उत्कृष्ट रीतीने दूर केल्याबद्दल श्रीयुत दाताराची तारीफ करावी तितकी थोडीच आहे,

*

*

*

*

आता इतरत्र काय चाललें आहे, इतर ठिकाणच्या कथावाङ्मयाची मजल कोठपर्यंत आली आहे हे थोडेसे पाहू व नंतर मग पुन्हां पुण्यामुबईकडे वळू. पुण्यामुबईनंतर खरें पाहू गेल्यास आमच्या या गोष्टीच्या कादंबरींत वाईसाताराकराचाच अनुक्रम येतो. वाईकरांच्या दलाचे प्रमुख अनंत केवव चितले व नरहर नारायण पटव.

बधर्न हे होत. यांनी अनुक्रमे 'कादवरीकल्पद्रुम' (सम १९००) व 'मकरद' (१९११) ही केवळ कथावाङ्मयास वाहिलेली मासिके काढून मराठी कथावाङ्मयाची दीर्घकाल व एकनिष्ठ सेवा केली आहे.

दत्तात्रय गणेश आगाशेकृत 'तेजचंद्र' व 'स मारिक गूढ'; नारायण हरि आपटेकृत 'पिशाचसाधन', दासकृत 'मालती' व 'तप्तमुद्रा', केशवकृत 'महामाया', कृ. गो. केळकरकृत 'शाता', नारायण रामचंद्र गोखलेकृत 'इंदिरा', चितळेकृत 'रामेश्वराचे भक्तन', राधाराणी' व 'वीरेंद्रसिंह', दामोदर रामचंद्र चिपळणकरकृत 'दर्पदर्पण', श्री ना ताडपत्रीकरकृत 'कालाची वक्र गति' व 'प्रणयपत्रिका', केशव कृष्ण दांडेकरकृत 'दिवाळ खोरची पेढी' व 'महाराणा जयदेव पद्मार', दामोदरकृत 'कार्य-कारणभाव', 'कुर्मपरिपाक', 'लीलावती', 'मायात्रिनी' व 'रक्त आणि रात्र', समर्थशिष्यकृत 'कर्मयोगीप्रमदा', 'श्वेतकेतू', 'कुलोद्धार' व 'प्रासादिक चिदानंद', हर्षेकृत 'मोहिनी' व 'ब्रह्मपुरीतील एक महिना', भगवानदासकृत 'मयाची माया'; पटवर्धनकृत, 'जीवितयात्रा' 'राणी चंद्रावती' व 'इलासुदरी'; ब्रम्हानंद सरस्वतिकृत 'विलासिनी'; वासुदेवकृत 'गणेश मिल' व 'सन्यासी', आणि बापू नरसिंह भावेकृत 'प्रतिज्ञापूर्ति' व 'संसार'

इत्यादि सुमारे ४० कादंबऱ्या या वाईकर मडळींनी पुढे आणिल्या आहेत आणि त्याही अवघ्या पंधरावीस वर्षांत. यापैकी बरीच पुस्तके लोकप्रिय अमून. काही कादंबऱ्या तर त्यांचे समग्र वाचन झाल्यावाचून खाली ठेवत नाहीत, इतक्या उत्तम आहेत. चितळे-कृत ' वीरेद्रासिंह अथवा कटोराभर रक्त ' ही छोटी कादंबरी तरुण मडळींम इतकी आवडते की, ती लहानपणी एकदा आमच्या मित्र-मडळीत एका बैठकीत सवध वाचून टाकल्याची आम्हांस चांगले आठवते

वाईडून सातारा शहर लाव नाही. अवघ्या वीस मैलांच्या अंतरावर. परंतु यालाही वाईइतकेच महत्त्व आले आहे. कथावाङ्मयाचे येथील ठाणे एकाच पण बलवान् ठाणेदाराने असे सभाळले आहे की, त्यास तोड नाही. श्रीयुत नारायण हरि आपटे हे वाई सातारकराचे प्रमुख होत. नानासाहेबाचा बाणेदार स्वभाव, त्यांचे उच्च ध्येय, त्यांची पराकाष्ठेची निस्पृहता, इत्यादि गोष्टींचा परिचय आम्हांस प्रत्यक्ष असल्याकारणाने त्यांच्याविषयी येथे कमी अधिक लिहिलेले त्यांस खपणार नाही, हे आम्हांस माहीत आहे. परंतु आवश्यकतेनुसार त्यांच्या कामगिरीचा निर्देश करणे हेही आम्हांस आमचे एक पवित्र कर्तव्यच वाटते.

नानासाहेबांच्या लेखनास सुमारे सन १९०५ नंतर सुरुवात झालेली दिसते व त्यांचा ' अजिंक्य तारा ' (१९०५) कथावाङ्मयांत त्यांच्या अजिंक्यपणाविषयीचे प्रमाणपत्रच घेऊन निघाल्यासारखा

दिसतो. कारण तेव्हा उचललेली लेखणी यानी आनंदमादिर',
 आफ्रिकेच्या जंगलात', 'कपटजाल', 'कर्मगति', 'कल्पनाचित्र',
 'भुरळ', 'पिशाचमाधन', 'दुरगी दुनिया', 'मानवी आशा—
 विरुद्ध—देवाची इच्छा', 'लच्छित चंद्रमा', 'लोकमित्र', 'रजपु
 ताचा भीष्म', 'वटावे की निंदावे', 'समर्थशिष्य', 'सुखाचा मूल-
 मंत्र', 'हृदयाची श्रीमती', 'वैभवाच्या कोंदणांत', 'सविकाल'
 व 'न पटणारी गोष्ट' इत्यादि अठरा बीम उत्तमोत्तम पुस्तके लिहू-
 नही अद्यापि खाली ठेवली नाही आणि तीही 'लोकमित्र' व
 'किलोस्करखबर' यासारख्या मासिकाचे सहकारी संपादकत्व मभाळून.

नानामाहेबाच्या कादंबऱ्यांचे विषय किती विविध अभूत त्याचे
 प्रतिपादन किती जोराचे व यथातथ्य असते ही गोष्ट वरील
 पुस्तकांपैकी दोन चार पुस्तके वाचली असता सहज कळून येण्या
 सारखी आहे नानामाहेबाचा कादंबऱ्यांच्य^१ व त्याच्या कामगिरीचा
 यथायोग परिचय करून देण्यास लवकरच एखादा लेखक पुढे येईल
 अशी आपेक्षा बाळगणे केवळ ही गैरवाजवी होणार नाही. परंतु
 तोपर्यंत आमच्या या कादंबरीच्या गोष्टीत आम्हांस श्रीयुत नारायण
 हरि आपटे यांना 'झाले बहु होतिल बहु आहेतचि बहु परंतु या
 मम हा' या श्रेष्ठ कोटीतील कादंबरीकारांपैकी एक स्थान खात्रीने
 द्यावे लागते.

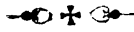
साताप्यानंतर मध्यतरी कोठेही न थांबता आपणास एकदम
 गुजराथेत जावे लागते कारण कोणताही कॅटलॉग चाळून पहा,

मराठी ग्रंथप्रकाशनाचे कामी मुंबई, पुणे, वाई व बडोदे या चार शहरांनीच विशेष हातभार लावल्यामारगवा दिगंतो मधून मधून कोठे धुळे, कोठे कोल्हापूर, तर कोठे खानापूर चमकते परंतु या-शिवाय जिकडे तिकडे शुक्लशुकाट आहे धुळ्याचे मराठीसाहित्य एकमार्गी आहे तर कोल्हापूरच्या ग्रंथप्रकाशनास अडीकडे पुष्कळच ओहोटी लागलेली दिसते खानापूर मात्र आपली जागा धरून आहे व याबद्दल तेथील लोकमित्राचे संपादक दत्तात्रय गोविंद सडेकर हे महाराष्ट्रीय त्या सहानुभूतीस ग्वात्रीने लायक आहेत. ही जाग त्यांनी बळकट धरून टेंवण्याचे श्रेय याच्या 'लोकमित्र' व तद्वारे प्रसिद्ध होणाऱ्या कथावाङ्मयास दिले पाहिजे, हे सांगणे नकोच.

परंतु महाराष्ट्राबाहेर अमून त्यातील प्रमुख शहराच्या बरोबरीने त्याम प्रयादेश देणारे असे जर दुसरे एकादे शहर असेल तर ते बडोदे हे होय. बडोद्याने केलेली मराठी वाङ्मयाची सेवा विपुल व वाखाणण्यासारखी आहे. त्याचे विस्तृत विवेचन, याच पुस्तकाच्या कर्त्याने आपल्या बडोद्याचे मराठी साहित्य व साहित्यभक्त' या पुस्तकात केलेले, जिज्ञासू पहावयास मिळेल. येथे आपणास बडोद्याच्या कथावाङ्मयाशी कर्तव्य आहे, आणि या सदरातही त्याने आजपर्यंत सुमारे पंचवीस पुस्तकांची भर घातलेली दिसते विष्णु धोडदेव यांची 'सती राणकदेवी,' विष्णु सतिाराम देव यांची 'विपवृक्ष,' धनुर्धारी यांची 'वाईकर भटजी', माटेकृत 'माधवी कंकण', शंकर विष्णु पुराणिककृत 'देवी सत्यभामा', शिवराम गोविंद फाळके-

कृत ' दुर्गेशनदिनी ' ; नागेश विनायक बापट याची पानपतची मोहीम ' , धोडू जगन्नाथ भागळे याची ' आनंदाश्रम ' व रामचंद्र अब्राजी राजे याची ' विलासिनी ' इत्यादि ' सहविचारिणी सभा ' व ग्रंथसंपादक व प्रसारक मडलीच्या द्वारे प्रसिद्ध झालेल्या बडोदे वराच्या कादंबऱ्या लोकप्रिय आहेत, परंतु तेथेही कै श्री चिंतामण नारायण मुजुमदार यांच्याशिवाय अलीकडे कादंबरीलेखनात कोणी विशेषसे लक्ष घातल्यासारखे दिसत नाही श्री. मुजुमदारांनी मात्र ' गुजराथचा समशेर बहादुर ' व ' राणा हमीर ' इत्यादि दोन तीन ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. येथील ' सहविचार ' द्वै-मासिकाचे संपादकद्वय चटकदार गोष्टी लिहिण्यात कुशल आहेत. परंतु ते कादंबरीलेखनात लक्ष घालतील तेव्हा रा वि स वाकसकर याचे काही दिवसांपूर्वी मुंबईच्या प्रफुल्लित ' श्रीमत्केटियर्म ' चे रूपांतर येत असे, परंतु ते पुस्तरूपाने उपलब्ध असल्याचे आम्हें स माहीत नाही.

प्रकरण ८ वें.

नंतरची मज्जागत.

काय कारण असेल तें असो, आमच्या वाङ्मयविषयक चळ-वळीस सन १९१५ सालीं जशी भरती आली होती तशी तत्पूर्वी व तदनंतर केव्हाही आलेली दिसून येत नाही या भरतीची तशी चिन्हे तर सन १९१०-११ पासूनच दिभून येत होती, पण स. १९१५ सालीं तर तिची हद्द झाली. वर्षा दोन वर्षांतच हिला ओहोटी लागली व हल्लीं तर तिचा मागमूसही दिसत नाही, परंतु या सालीं ती आली होती हें खास वाङ्मयाच्या इतर शाखांचा विचार जरी वाजूस ठेवला, तरी मराठी कथावाङ्मयाची या सालातील चलती ध्यानात ठेवण्यास रखी आहे. या सालीं कथावाङ्मय-विषयक साप्ताहिकांत 'आल्हाद' व 'करमणूक' आणि मासिकांत 'उद्यान', 'चित्रमयजगत', 'नवयुग', 'प्रभात', 'प्रेमोद्यान', 'मकरद', 'मधुकर', 'लोकमित्र', 'सुधाकर' व 'हास्य-विनोद' इत्यादि नियतकालिके जोराने चालत असलेली दिसतात. तसेंच 'एक आणा माला', 'कुटुंबशिक्षणमाला', 'गुणागोविंद पुस्तकमाला', 'चित्तविनोदमाला', 'भारतगौरवप्रथमाला', 'सरसवाङ्मयर नमाला' व 'सुरसप्रथमाला' इत्यादि कथावाङ्मय-विषयक स्वतंत्र कथाप्रथमालांचा प्रचारही याच एक दोन सालत

विशेष झाला होता, असे म्हणावे लागते बरेच दिवस स्तब्ध वम-
लेले महाराष्ट्रभाषाचित्रमयूर ' या नव्या मन्वतरात फिरून एकदा
जागे होऊन ' कलमवहादुरास शेलपागोटे ' अर्पण करताना दिस-
तात, तर श्रीयुत आजगावकरानी याच समयी ' ज्ञानांजनाचे ' काहा
वजसे उगाळल्याचे दिसते. एवच, साप्ताहिके, पाक्षिके, मासिके,
त्रैमासिके, ग्रंथावल्या व ग्रंथमाला यांची सन १९१५ साली लयलट
झाली होती, आणि नियतकालिकांचीही रेलचेलच जणू प्रस्तुत
लेखकास त्याची ' दीपिका ' तयार करण्याची स्फूर्ति होण्यास
कारणीभूत होऊन ती त्याने याच साली प्रसिद्ध केल्याचे आम्हास
चांगले आठवते असु.

ही लाट फार दिवस टिकली नाही तरी ती मराठी वाङ्मयास
अपकारक झाली असे म्हणण्याचे कारण आम्हास दिसत नाही.
ती आपले काम खात्रीने करून गेली कारण कथावाङ्मयाच्या
भवितव्याविषयी हीहि वेळ अशाच नाजुक होती यावेळी मराठी
वाङ्मय क्षेत्राकडे—विशेषतः कथावाङ्मय भागाकडे पहावे तो
त्याच्यात निराळेच स्थित्यतर झालेले दिसून येते या भागातील
काही वीर अतर्धान पावले होते तर काही विश्रांति घेण्याच्या विचा-
रात होते. आणि कांही जण सकारण तर काही जण विनाकारणे
आपले अग या कार्यातून काढून घेत होते. उदाहरणार्थ, धनुर्धारी-
प्रभृति दिवंगत झाले होते. किरातांच्या शरसंधानाचा कथावाङ्मयास
उपयोग होत नव्हता. वि. को. ओक थकले होते आणि हरिभाऊचे

लेखन आल्या उत्तर काल गाठीत होते रा. सीताराम केशव दामले आपले दप्तर आटोपीत होते, तर रा चिंतामणराव वैद्य यानी 'दुदैत्री रंगू' (१९१४) नंतर कादंबरीलेखनासाठी आपली लेखणी कधीच उचलली नाही या वेळी या क्षेत्रावर प्रामुख्याने झळकणारे वार म्हणजे ते श्रीयुत नायमाधव, वासुदेव गोविंद आपटे, विठ्ठल सीताराम गुर्जर, गोविंद नारायण दातार व नारायण हरि आपटे हे होत पैकीं वा. गो आपटे यानीही आपले लक्ष पुढे केवळ बालवाङ्मयाकडे परंतु पूर्ण रीतीने बळविले.

परंतु उपरिनिर्दिष्ट सन १९१५ साठ कालीन खटबळींतून जसे कि एक कवि, कित्येक नाटककार तसेच कित्येक कादंबरीकार व कथावाङ्मयप्रणेतेही उदयास आले व रिकाम्या पडत चाललेल्या जागा भरून निघू लागल्या.

श्रीयुत बालचंद रामचंद कोठारी, तात्या नेमिनाथ, पागळ प्रभाकर श्रीपत भसे बालचंद नानचंद शहा, सौ. जानकीबाई देसाई, दत्तात्रय भिमाजी रणदिवे, भाऊ श्रीधर कुळकर्णी, दत्तात्रय माधवराव कुळकर्णी, नारायण गोविंद पेशवे, भिकार्ज गोपाळ भिडे, कृष्ण महादेव चिपळूणकर, नारायण केशव बेहरे, द वि परांजपे व ख भि. कोराने इत्यादि पंधरावीस कथा वाङ्मयप्रणेते याच उमळीसरसे पुढे आले.

या सर्व ग्रंथकारांचा प्रामाणिक प्रयत्न या कालीन मराठी कथा वाङ्मयचा परिपोष होण्यास ठीकच कारणीतभूत झाला. परंतु ज्याने या कालास क्रांतिकारक कादंबरीने गौरविलें असा एक, व ज्यानी

तसे गौरविले इतकेच नव्हे, तर आखिल महाराष्ट्रियाच्या अतःकरणास चटका लावून सोडला असे दोन उत्कृष्ट कादंबरीकार महाराष्ट्र-वाङ्मयक्षितिजावर या वेळी चमकून या काळाविषयी आपणास आदर व खेद करावयास लावतात. ते कादंबरीकार म्हणजे अनुक्रमे रा. वामन मल्हार जोशी, आणि प. वा. गणेश विठ्ठल कुलकर्णी व 'सहकारीकृष्ण' हे होत. श्रीयुत वामन मल्हार जोशी यांनी 'आश्रमहरिणी' * 'नालिन' वगैरे दुसरीही एक दोन गोष्टीची पुस्तके लिहिली आहेत, परंतु मराठी कादंबरीकारां या पहिल्या श्रेणीत त्यांना नेऊन बसविणारे त्याचे पुस्तक म्हणजे 'रागिणी' हे होय. या कादंबरीचे 'रागिणी' हे नुस्त नाव देखील तिच्याकडे कित्येकास अनुरागपूर्वक पहावयास लावते. मग तिच्याकडे प्रत्यक्ष अवलोकन करणारा वाचक तिच्या सुडोल अवयवांनी व तिच्या निर्विकार परंतु मनोहर नेत्रकटक्षानी केवळ मोहित होऊन जात असेल यात आश्चर्य काय ? आपल्या सर्वांगसौंदर्यामुळे तिने स्वतः तर आपली पाउले मराठी कथावाङ्मयावर स्पष्ट उठविलीच, परंतु त्याबरोबरच 'रागिणीने' महाराष्ट्रियास आपल्या जनकाकडेही सदैव सादर पहावयास लाविले

श्रीयुत गणेश विठ्ठल कुलकर्णी हे निराळ्या वळणाचे व निराळ्या बाण्याचे गृहस्थ होते. यांना कादंबरीलेखनेच्छा तृप्त करण्यासाठी प. आगरकर नीच घेतलेला अवतार म्हणतां येईल. समाजहिताविषयी तीच कळकळ, धार्मिक अन्यायाविषयीचा तोच

तिटकारा व विषयप्रतिपादन तितकेच जोराचे जर कोणास पहावयाचे असेल तर त्याने ग. वि. कुळकर्णीकृत ' कर्मसंन्यास ', ' कुसुमा, ' ' जन्मठेप ! ' ' चटचूड ', ' योगायोग ' व ' हा सशयाचा प्रताप ' ह्या कादंबऱ्या अवश्य वाचून पहाव्या. याच्या अकालनिधनाने मराठी कथावाङ्मयाचे झालेले सुकमान भस्मन येणे अशक्य जरी नाही तरी दुरापास्त आहे.

आता राहिले आपण ' सहकारीकृष्ण ' शिवा शिवा राहिले कमचे ' त्यांनी तर कुळकर्णीपूर्वीच देवलोकी प्रयाण केले ! सन १९५१ साल कालीन खलबळीतून निघालेल्या दैदिप्यमान् रत्नाची एखादी मालिका तयार केली तर ' सहकारीकृष्ण ' हे त्या माळिकेचे मेरुमणि खात्रीने शोभतील. आणि तेही त्याच्या ' स्थापित महाराष्ट्र ' या एकाच कादंबरीने कृष्णाजी अनंत एकवोटे ऊर्फ 'सहकारीकृष्ण' याचा जन्म ता २१ मे सन १८८७ साली झाला कृष्णरावांची वरची स्थिति फारच गरीबीची होती. त्याचे प्राथमिक शिक्षण नूतन मराठी विद्यालय व न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये झाले. पण महाराष्ट्राच्या सुदैवाने त्यांना इंग्रजी दुसऱ्या इयत्तेत आल्यापासून इतिहासवाचनाची गोडी क न लागावी ' आधीच इतिहासग्रंथ हाताच्या बोटावर मोजण्याइतके व डकडे वाचनाची हाव तर दिवसेंदिवस अधिकाधिक वाढत चाललेली. मग काय ' नाटके कादंबऱ्या वगैरे बरीवाईट दिसतील ती पुस्तके त्यांनी वाचून टाकली. असल्या अव्यवस्थित वाचना-

बडल त्या ना नतर हळहळच वाटत असे. परंतु नतर तसे वाटून उपयोग काय ?

आपल्यातील जीं थोडी फार माणसे मोठेपणास चढली आहेत, ती शिक्षणसंस्थांतील उत्तेजनामुळे मुळांच नसून निव्वळ बाह्य परिस्थितीत होणाऱ्या घडामोडी व तसेंच स्वावलंबनाने चढली आहेत आपल्या सहकारीकृष्णांच्या बाबतीत पाहिले तरी हेच प्रत्ययास येते. राना वाचनाचा नाद सहज लागला व तो पुढे बळावतच गेला म्हणून बरे ! नाही तर मध्यमस्थितीत कसेवसे दिवस कठणाऱ्या कुटुंबातील जसेच्या तसे बोल त्याच्या प्रतिभाशाली लेखणीतून उतरलेले ऐकावयास वधीच सापडले नसत. इंग्रजी चौथ्या इयत्तेत गेल्यापासून ही इंग्रजी पुस्तके वाचा ती वाचा, असा सारखा त्याचा क्रम चाळू होता. मात्र या वाचनामुळे व अभ्यासात बरचेवर खो आणणाऱ्या क्रिकेटच्या नादामुळे याचे शालेतील अभ्यासकडे लक्ष राहिले नाही ते नाहीच—इकडे मुलगा मोठमोठी पुस्तके वाचतो आहे, मग ती अभ्यासाचीच असली पाहिजेत असे आपल्या मनाशीच समाधान मानून त्याचे बडीलही स्वस्थ होते. पुढे इतिहास व इंग्रजी या दोन विषयात पास होत गेल्याकारणाने दकलत दकलत ते सातव्या इयत्तेत तर येऊन पोहोचिले पण थॅकरे, डिकन्स, लिटन, शेक्सपीअर वगैरे नामांकित लेखकांचे ग्रंथ वाचण्यात वेळेचा दुरुपयोग (अर्थात् तो जगाच्या म्हणजे व्यवहारा या दृष्टीने) करून. आपण सगळा स्कॉट वाचला आहे, व हेनरीवुडच्या २७ कादंबऱ्या

वाचल्या आहेत अशा अभिमानात गर्क होऊन गेल्यामुळे त्यांची परिक्षेच्या अभ्यासाची कितीशी तयारी होणार ? शिवाय ' नाही परिक्षा पास झाली नाही, निदान आपण नाम कित ग्रथकार तरी होऊ, दारिद्र्याची काय विशाद आहे, त्याच्याचमुळे तर कित्येक लेखक विशेष प्रसिद्धीस आले. ' असा प्रकारचे भावी प्रसंग कल्पना सृष्टीत रेखाटण्यात स्वारी गर्क झालेली ! मग कशाची परीक्षा आणि काय ! युनिव्हर्सिटीच्या मंडपात थंकरे, डिकन्स याचा वशिला न पटल्यामुळे प्रथम तर त्यांना हात हालवीतच परत यावे लागले. दुसऱ्या खेपेसही परीक्षा न उतरल्यामुळे वडिलाकडून आणि तीही त्याच्या पत्नी देखत दु.स्सह बोलणी सुरू झाल्यामुळे " पुष्कळ नामांकित ग्रथकार भिकारीच होते ! पैशाची काय पत्रास आहे ! " ही समजूत बाजूस सारून त्यांना अभ्यासात लक्ष घालावे लागले तिसऱ्या खेपेला मात्र ते मॅट्रिक व स्कूल फायनल या दोन्ही परिक्षात पास झाले.

आतां काय परिक्षा झाली, आपल्याला हा हा म्हणतां नोकरी मिळेल, मग आपल्याला बोलण्याची कोणाची प्राज्ञा नाही अशा ऐटीनें जिकडे तिकडे अर्जांची फेकाफेकी करून उत्तराची वाट पाहण्यात कांही काल गेल्यावर, कृष्णरावांनी ' कारकुनी नाही तर मास्तरकी ' या उदरभरणाऱ्या सक्तीच्या नियमाला अनुसरून नूतन मराठी विद्यालयांत शिक्षकाचे काम केले. पुढे शाळेतील नोकरी सोडून ते मुंबईच्या सॉर्टिंग खात्यात काम करू लागले. तेथे 'क्या गड्ढेके माफक काम करता है !'

अथवा फेक देवतेरा थंकरे और डिकन्स !' अशा प्रकारची हेड मॉर्टरची वोलणी ऐकत ते सरकारी नोकरी तर करू लागले. परंतु ही दगदगीची नोकरी त्यांच्या प्रकृतीला मानवली नाही, म्हणून ती सोडून देऊन, प्रथम मॅनिटरी कमिशनरच्या कचेरीत व तेथून सेशन कोर्टात रायटरचे काम करण्यात त्यांनी काही दिवस घालविले. नंतर बऱ्याच कचेऱ्यांचे उबरटे झिजविण्यानंतर त्यांना पुणे येथील डि. पोलिस सुपरिटेण्डेण्टच्या कचेरीत पंधरा रुपयाची नोकरी लागली. पंधराचे वीस, वीसचे पचवीस, सपले कारण त्यांच्या मानी स्वभावाला कोणापुढे दात विचण्याचे मुळीच खपत नसल्यामुळे व कानांनी बरेच कमी ऐकू येत असल्यामुळे त्यांना कामाच्या माराखाली व वेगच्या दिवसात मरायचेच झाले तर निदान एक दोन दिवस ओपधपाण्याला व स्वतःच्या प्रेतसस्काराला जेमतेम पुरे इतक्या या दरमहा पचवीस रुपये तनह्यातच मरंपर्यंत खितपावे लागले ! कृष्ण रावाचे मसारसुख ' मरशील तर सुटशील बाबा ' अशा अतःकरणाच्या विव्दलण्यानेच भरलेले होते ! नाही म्हणावयाला कृष्ण रावाच्या स्नेह्यांनी मात्र त्यांना बरेचवेळ शक्य ती मदत मोठ्या भक्तीने केली, एवढीच काय ती त्यांना समाधान मानावयाला जागा होती स्वभावाने अथत सरळ व प्रामाणिक, दुसऱ्याला मदत करण्याच्या बाबतीत नेहमी तत्पर व देशाच्या उत्कृष्टांची सारखी तळमळ या अमोलिक गुण बरे कोणाची बरे भक्ति बसणार नाही ? कृष्णरावाना देशाची तळमळ किती होती, याची थोडी फार जाणीव ज्यांनी ज्यांनी त्याचा विविध विषयावरील पुस्तकांनी व मासिकांनी भरलेला ग्रंथ-

सग्रह पाहिला असेल, व जे जे पाहतील त्यांनाच फक्त होईल मध्यम स्थितीत रंगडणाच्या प्राण्यांना आपला समार वसा सुखाचा करता येईल, हा प्रश्न ज्यात निरनिराळ्या बाजूनी थोडा फार सोडविला आहे अी मासिके व पुस्तके—स्वतःच्या कुटुंबाला अर्धपोटी व फाटक्या तुटक्या चिऱ्यात ठेऊन, विकत घेऊन ती वाचण्यात व त्यातील उपयुक्त तत्त्वे लहान लहान पुस्तकाच्या द्वारे आपल्या महाराष्ट्रियांच्या अंतःकरणात बिंबवून देण्यात त्यांनी रात्रीचा दिवस केला. हे सर्व कशाकरिता व कोणाकरिता ? अर्थात् आपणाकरिता व कृष्णरावांना देशाची कळकळ होती म्हणूनच.

सन १०१३ पासून 'ही प्रेमाची मूळ का पुरुषार्थाची कूस ? '

माझी कहाणी ' ' हा समार की नरकवास, ' ' आत्मोद्धार, ' ' देह-स्वभाव ' ' सक्रांत, ' ' शिकली पण चीज केले, ' ' आधुनिक स्वयंवर, ' ' मानापमान, ' ' अपमानाचा मान ' व त्याचप्रमाणे ' सकट की सौभाग्य, ' ' खुनाचा आरोप, ' ' चैत्राचा महिना, ' ' वर्षारंभ ' व अखेरचा स्वार्थत्यागी देशस्थ, ' इत्यादि विविध मनोवृत्तीच्या सुवामानी व रंगानों नटलेली पुष्पे आपल्याला अर्पण करण्याचा कृष्णरावांनी—या स्वार्थत्यागी देशस्थाने—उर्गाचिच का अडाहास केला ? कोणाला त्याची कथानके आवडणार नाहीत, तर कोणाला त्याची भाषापद्धति व काही काही विचार रुचणार नाहीत. पण त्यांचे अंतःकरण अधोगतीला थोपवून उत्तेजन, वैक सन्मार्गाला लावणारे व ' शापित महाराष्ट्राला ' परमेश्वराच्या चरणाजवळ एकीचा, स्वाभि-

मानाचा व कर्तव्यजागृतीचा निरंतर उ.शाप मागणारे त्याचे अतः क-
रण अखिल महाराष्ट्रास खात्रीने आवडेल श्रीमतीगरीबीचा झगडा,
सहकारित्व, स्त्रीशिक्षण वगैरे सामान्य जनाना सहसा न कळणारे
विषय गोष्टीच्या रूपाने व तेहि आपल्या समाजाच्या अंतरगांत शिरून
किती कुशलतेने व मार्मिकपणे रेखाटले आहेत हे त्याची
पुस्तके वाचणाराना सहज कळून येईल. ' कै विष्णुशास्त्री
चिपळूणकर यांनी सुशिक्षितात जो आपलेपणा जागृत केला,
तशाच प्रकारच्या आपलेपणा रात्रदिवस ठेचाळणाऱ्या अल्पशिक्षितात
सहकारीकृष्णानी जागृत केला " अमे जे कृष्णरावाविषयी ' दिवा-
कराने आपल्या मृत्युलेखात लिहिले आहे ते सर्वस्वी अन्वर्थक
वाटते. या श्रेष्ठ पुरुषाच्या आत्म्याने ' देवा ! महाराष्ट्रातील कर्तव्य-
तत्पर तरुणाचा अकार्लो सहार करू नकोस ' ' असा परमेश्वराजवळ
उ शाप मागण्याकरिताच की काय, गुरुवार ता २३ नोव्हेंबर सन
१९१६ रोजी देवलोकी प्रयाण केले !

शापित महाराष्ट्राविषयी लिहिताना श्रीयुत न. चि. केळकर
लिहितात की, " नावाखेरीज ऐतिहासिक असे दुसरे कांहीच न
ठेवता लिहिलेल्या ऐतिहासिक कादंबऱ्या आज मराठी वाङ्मयांत
आहेत, तसेच त्याच्या उलट पुष्कळसा इतिहास व काल्पनिक रचना
थोडी, अशाहि कादंबऱ्या आहेत. पण त्यातल्या त्यांत मला पहिल्या
प्रकारापेक्षा दुसराच प्रकार अधिक समत वाटतो. या प्रकारचे एक
ठळक उदाहरण रा. ब. चिंतामणरात वैद्य यांची " दुर्दैवा रंगू "

ही कादबरी होय. प्रस्तुत सहकारीकृष्ण यांनी लिहिटेडी शापित महाराष्ट्र ही कादबरी याच प्रकारचे नाव घेण्यासारखे आणखी एक उदाहरण होईल असे मला वाटते या कादबरीत सभाजिमहाराजाचा वध, न्यानतर राजाराम महाराजाचा जिजीग्राम व त्याचे महाराष्ट्रात प्रत्यागमन एवढा कथाभाग आहे या कादबरीतील पुष्कळच भाग चटकदार आहे. परंतु कही काल्पनिक प्रसंग आणि सभाषणाची व वर्णनाची दृष्टी वगळली असता ऐतिहासिक माहिती परोपरीने सगळ्यांचा व सहजपणे ती मनावर ठमवून देण्याचा ' सहकारी कृष्ण ' याचा प्रयत्न मला विशेष अभिनंदनीय वाटतो

‘ सहकारी कृष्ण ’ यांनी सभाजी व राजाराम यांच्या वेळची स्थिति तत्कालीन कागदपत्रावरून रेखाटण्याचा प्रयत्न केला असल्यामुळे तिच्या वर्णन त भाषापद्धतीशिवाय आधुनिक असे फारसे काही आलेले नाही त्या वेळचे धार्मिक सा-दाय, दाने देणग्या, इनामे, राज्यव्यवहारपद्धति, धर्मभोळेपणा, युद्धपद्धति, शास्त्राची सामुग्री वगैरे माहिती होना होईल तो सप्रमाण दिलेली असल्यामुळे वाचकास कादबरी वाचना वाचनाच अनेक प्रकारच्या ऐतिहासिक गोष्टींची माहिती नकळत सहजासहजी होऊन जाण्यासारखी आहे व हाच प्रस्तुत कादबरीतील विशेष गुण आहे असे मला वाटते. सभाजी, येसूबाई, राजाराम, ताराबाई, धनाजी, प्रल्हादपत, रामचंद्रपत वगैरे प्रमुख पात्रे ऐतिहासिक आहेतच, पण भवडोजी, भोलानाथ, सूर्याजी, रूपाजी, पदाजी, विठोजी चव्हाण, बहिरजी, गगोजी शिरके, राज

कुवर वगैरे दुय्यम प्रतीची ऐतिहासिक पात्रे बरीच पुढे आणून त्याच्या ऐतिहासिक चरित्राचा परिचय वाचकास प्रथम करून दिला आहे. हाही फायदा महत्वाचा होय. कादंबरीतील सर्व स्थले ऐतिहासिक व खरी अभूत प्रथकाराने स्थलवर्णनावर घेतलेली मेहनत ऐतिहासिक भूगोळाच्या दृष्टीने फार उपयुक्त आहे. ' शिष्टाईची मिद्धता,' दिव्य आत्मार्पण, ' रायगडचा वेढा ' वगैरे प्रकरणे ऐतिहासिक दृष्ट्या खरी अभूत चटकदार वाटतात. केसरीनेही त्याच्या शोचनीय मृत्यूबद्दल लेख लिहून ' यान्यासा ग्वे मर्मज्ञ वाचक व लेखक विरळा ! यानी शापित महाराष्ट्र ' ही पहिली मोठी ऐतिहासिक कादंबरी लिहिली आहे. याचा हा व्यवसाय आणखी काही वर्षे असाच चालता तर मराठी भाषेत ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिणारे हे ' सर वाल्टर स्कॉट ' बनल असते ! ' असे धन्याद्वार काढले आहेत

आता सन १९१५ ते १९२५ पर्यंतच्या परिस्थितीचे थोडेसे पर्यालोचन करू म्हणजे झाले.

ही दहा वर्षेही मराठी कथावाङ्मयाने फुकट घालविली असे नाही. या कालीन कथावाङ्मयावरही विशिष्ट प्रकारच्या कादंबऱ्याची व कादंबरीकाराची पाउले स्पष्ट उमटलेली दिसू शकतील. थोडेसे पुढे या. फार नाही अवघी चार पाच वर्षे. सन १९२० साल उलटा की, आपणास निराळाच प्रकार दिसून येतो ' करमणुकीची ' जागा ' प्रकुल्लतेने ' घेतलेली दिसते. सरस-सुरसप्रभृति कथाप्रथमाला पहिल्याच जोमाने चाललेल्या दिमतान. नाथमाधव, ना. ह. आपटे,

सौ. जानकीबाई देसाई व द. मि. रणदित्रे इत्यादि मडळी काद-
वऱ्यावर कादवऱ्या जणू फेकीत असतात व गो. ना. दातार यांनी
आपली जागा सभाळलेली अमते. या वेळी गुर्जराची 'देवता'
अग्रपूजेचा मान मिरवित होती व आपटे यांचा 'सुखाचा मूलमंत्र'
लोकांच्या तोडचा विषय झाला होता.

तोच आणखी एक गोष्ट होते. प्रि. गोविंद चिमणाजी
भाटे 'प्रेम की लौकिक' ग्रिहितात व आपल्या विद्वत्तेच्या
लौकिकात एका सुंदर कादवरीकर्त्याच्या लौकिकाची भर टाकतात.
प्रि. भाट्यांना ही स्फूर्ति कदाचित् रा. कर्व्यांच्या आत्मचरित्रापामून
झाली अमण्याचा संभव आहे परंतु पाहिजे तो मसाल्या पडल्यामुळे
भाट्यांचे पुस्तक कादवरी मंदरात पडले आहे हे खास.

श्रीयुत कृष्णाजी आठल्ये प्रो. चिंतामण गगाधर भानु व श्रीयुत
श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर इ. जुने रयी अनुक्रमे 'श्वेतावरी', 'शृंगे-
रीची लक्ष्मी', 'दुष्टणी की दुहेरी' व शामसुंदर लिहून या भागावर
याच वेळी उपस्थित होतात व डॉ. केतकरही त्यांच्या 'गोडवनातील
प्रियवदे'चा परिचय आपणास याच सुमारास करून देतात.

परंतु खरी मौज शेवटी श्रीयुत गद्याच्या मौजेने करून दिली.
मौजेच्या 'अधरातील गोष्टी' अथवा 'पठणांच्या लीला' कितीही
रसभरित असल्या तरी त्यांच्या वाचनाची शिफारस आम्ही सहसा
करणार नाही. परंतु एका मौजेचे कादवरीकाराची तिने जोड करून
दिल्यामुळे मराठी कथावाडमय मौजेची नेहमी आठवण ठेवील,

नाटककारांत ' विनोद-करमणूक ' कर्ते रा जोर्भा याम जे स्थान बाबे लागते तेच स्थान कादवरीकारात श्रीयुत हडप यांना दिल्याखेरीज आमच्याने राहवत नाही कारण त्यांच्या ' बहकलेल्या निश्कलेल्या तरुणास ' न के मुरडणारे जमे कही बाचक आमच्या पाहण्यात आहेत तमेच या तरुणीद्वयाचा नूपुरवनि कानी पडनाच तन्मय होणारे काही बाचकही आम्ही हात वरून दाखवू शकतो आणि म्हणूनच ज्या एका विविष्ट वर्गाच्या कादवरीवाचनाची तहान आतापर्यंत इतर कादवरीकारांनी उपेक्षित होती ती श्रीयुत हडप फार मार्मिकपणे मागवीत आहेत, असे आम्हाम नि सशय म्हणावे लागते.

सन १९२४-२५ साल कार्यात अथवा तदनंतरच्या कथावाङ्मयाची चर्चा करणे आताच वरोपर दिसत नाही बरीच पुस्तके व त्यांचे कर्ते पुष्कळाम अजि अपरिचित आहेत श्रीयुत पराजोक्त ' विव्याचट ' याच वर्षी पुस्तकरूपाने पुढे आली आहे शृंगेरीची लक्ष्मी पुष्कळ लोकाम माहीत नाही तर ' गोडवनातील प्रियवदा ' अद्यापि परीक्षित व निरीक्षित जात आहे तरी पण बारा निराळ्याच दिशेने वाहू लागला आहे असे कथावाङ्मयाचे वातावरण खात्रीने मागते ' मजूर ', ' कुलाव्याची दाडी ', ' कुटे ' ' मला काय त्याचे ' ' इ पुस्तके या निराळ्या दिशेच्या वाऱ्याची पहिली झुळूक समजावी लागते व सन १८३८ ते सन १९२५ पर्यंतच्या कथावाङ्मयाचे पर्यालोचन केलेल्या हातास येथेच थकवा येऊन या नव्या झुळुकेवरवरच त्याची लेखणी विश्रांति घेते.

प्रकरण २. व.

स्त्री व बालवाङ्मय

स्त्रीवाङ्मय म्हणजे स्त्रियांकडून निर्माण होणारे अथवा स्त्रियो-पयोगी वाङ्मय पहिल्या प्रकारात कर्तृस्थाना स्त्रीचे नाव वारण करणारे प्रत्येक पुरुषक लागू करता येते तर दुसऱ्या प्रकारात पुरुषाकडून लिहिले गेलेले वाङ्मयाचाही समावेश होऊ शकतो. आपण दोन्ही प्रकारांप्रती थोडा थोडा विचार करू.

परंतु आपणामेथे कर्तव्य आहे कथावाङ्मयाशी यामुळे या उभयविध प्रकाराचा विचार आपण कथावाङ्मयापुरताच मर्यादित करू.

आपल्या स्त्रीनिमित्त कथावाङ्मयास मनु १८७३ सालापासून पुरुषात झाली असे आपणास मराठी स्त्रीलेखकांची मूची' मागेत. या साली साल्टवार्ड नावलेकर या महाराष्ट्र महिलेने 'चंद्रप्रभाविह-वर्णन' लिहून स्त्रियांच्यातर्फे मराठी कथावाङ्मयात पहिले पाऊल ठेवले व तेव्हापासून ती आतापर्यंत या समाजाकडून आपणामेथे सुमारे तीस कादंबऱ्या व गोष्टीची पुस्तके मिळाली आहेत.

ही सव्या फार थोडी वाढते परंतु तसे नाही, ती पुष्कळ मोठी आहे कारण हे पुस्तक जेस धरले तरच महाराष्ट्र स्त्रियांची कामगिरी आपणामेथे सन १८७३ पर्यंत टकलता येते नाही तर सन १८९० पर्यंत एवढी महाराष्ट्रमहिला या जाग्येत आपणापुढे

येत नाही त्यानंतर मात्र येतात आणि त्यानंतरच काय तो त्याच्या उल्लेखनीय कामगिरीस प्रारंभ होतो.

हा काळ हरिभाऊ आपटे याच्या कादवरी लेखनारंभाचा होय. जशी वाचनाची तशी लेखनार्चाही गोडी महाराष्ट्र स्त्रीसमाजात पहिल्याने हरिभाऊ आपटे यांनीच लावली ही गोष्ट, सौ कानिटकर यांची 'रगराव' ही कादवरी हरिभाऊंच्या माजी 'मनोरंजन व निबंधचंद्रिके'त क्रमशः येत असं या एकाच उदाहरणावरून आपणास स्पष्ट दिमून येण्यासारखी आहे. सौ कानिटकरापूर्वी जी पुस्तके प्रसिद्ध झाली आहेत ती गोदावरीबाई पंडितकृत 'प्रीतीचा मोवदला' (१८९०), मिस मेरी भोरकृत 'पुष्पकरंडक' (१८९०) व काशीबाई देसाईकृत 'आईची माळिनी' ही तीन पुस्तके होत. परंतु अभिजात अथरचनेस सौ. कानिटकरांच्या रगरावापमूनच सुरुवात होते आणि 'रगराव' (१९०३) या ठळक पुस्तकावरून पाहता कथावाङ्मयातील स्त्रियांची कामगिरी आजमितीस सुमारे पचवीस वर्षांची जुनी दिसते.

पचवीस वर्षांत तीस कथावाङ्मयग्रंथ तयार होणे हेही आम्हास आश्चर्यकरक व अभिमानास्पद वाटते. कारण हिन्दी स्त्रीशिक्षणाचे मंद पाऊल, हिन्दी स्त्रीसमाजाशी हिन्दी पुरुषसमाजाचे असणारे करडे वर्तन, त्याचे परावलंबित्व, त्याचे बालविवाहनिवर्द्धत्व इत्यादि गोष्टी लक्षात घेतल्यास आमच्या महाराष्ट्र स्त्रीसमाजाच्या या अल्पशा कामगिरीचेही आम्हास भूषण वाटते.

कथायाड्मय निष्पत्तीत करमणुकी खालोखाल मनोरजनाचा कसा अनुक्रम येतो हे आपण पूर्वी पाहिलेच आहे परंतु ती स्त्रिया-कडून करविण्याच्या वावर्तीतही 'मनोरजन' आपली जागा सोडीत नाही ही गोष्ट कै. का. र. मित्र यांना खरोखरच भूषणाग्रह आहे. कारण आपल्याच्या प्रोत्साहनाने जसे सौ. कानिटकरप्रभृतीचे, तसे मित्रांच्या प्रोत्साहनामुळे सौ. काशीबाई हेर्लेकरप्रभृति विदुषीचे प्रयत्न सफल झाले. सौ. हेर्लेकर यांच्या ससारातल्या गोष्टी 'नी हल्लीं तिसरी आवृत्ति पाहिली आहे, ही एकच गोष्ट त्या पुस्तकाचा चागुलपणा दाखविण्यास पुरे आहे

याच सुमारास पुढे येणारी दुसरी महाराष्ट्रमहिला म्हणजे त्या सौ. गिरिजाबाई केळकर ह्या होत यांनी 'गृहिणीभूषण', 'स्त्रियाचा स्वर्ग' व 'पुरुषांचे बड' इत्यादि वाङ्मयाच्या निर-राळ्या भागात फिरून अर्लीकडे 'मुलाचे बड' ही कादंबरी व 'समाजचित्रे' नामक एक गोष्टीचे पुस्तकही प्रसिद्ध केले आहे.

यानंतर हिराबाई पेडणेकरकृत 'सरोजिनी', यशोदाबाई भट-कृत शिक्षणाच्या प्रभावानेच', इंदिराबाई हरिप्रकरकृत 'दैवलीला', सौ. कमळाबाई किवेकृत 'राजकुमारी', * इंदिराबाई सहस्रबुद्धेकृत 'गोदावरी', गोदावरीबाईकृत 'प्रीतीचा मोवदला', सिंधूकृत 'सुशिला', अनुसूयाबाई देशपांडेकृत 'वसईचा वेढा', राधाबाई दांडेकरकृत 'ससाराचित्र' व लक्ष्मीबाई अभ्यंकरकृत 'सद्यःस्थिति'

* फुली असलेल्या पुस्तकास डे. व्ह. टू. सोसायटीकडून बाक्ष्य मिळाले आहे

पुढे येतात व सा जानकीबाई देमाईकृत 'गृहलक्ष्मी', 'ताजमहाल', 'प्रेमल सत्र', 'चारुगात्रा' व 'सौभाग्यतिलक' इत्यादि नावे मागितलीं म्हणजे आमच्या खानिनिर्मित कथावाङ्मयाची यादी मपते

सौ जानकीबाई देमाई यांच्याशिवाय बाकीच्या सर्व कादवऱ्या आमच्या माहत्या समाजाच्या सश्र स्थितीस पूर्ण साजेसा आहेत. सौ देमाई यांच्या पुरतक ना मात्र पुरुषनिर्मित लेखनाचा वास यतो व हाच नाम त्यांच्या विपुल प्रथवर्तुत्वास कारणीभूत होत असावा असे वाटते नाहीतर सन १८१५ पूर्वी वर्षाही न ऐकलेल्या लेखिकेने या वावतीत काशिबाई कानिटकर, गिरिजाबाई केळकर व काशिबाई हेलेकर यांना मागे टाकण्याचा मभव कोठला ! आणि अशा स्थितीत ब्राटीभगिनी जॉर्ज इन्ग्लिट व मेरी कोरेली इत्यादि पाश्चात्य महिलासामाख्या स्वतंत्र व आश्चर्योत्पादक ग्रंथरचना होण्याची अपेक्षा तरी कशी करता येणार !

अमे जरी आहे तरी अगदी अलीकडील कमलाबाई सोहनीकृत 'कुटे' इत्यादि पुस्तकावरून पुढील काळाविषयी आपणास सर्वस्वी निराश होण्याचे कारण दिसत नाही

आता थोडे स्त्रियोपयोगी कथावाङ्मयाविषयी या प्रकार न पुरुषाकडून झालेल्या ग्रंथनिष्पत्तीचाही समावेश होतो, हे पूर्वी मागित लेख आहे कित्येकाम पुरुषोपयोगी पुस्तकापासून स्त्रियोपयोगी पुस्तके निगळा पाटणे आवडणार नाही व कित्येक स्त्रियनाही असल्या निर्वध

घातलेला खणार नाही. अशाचे समाधान आम्ही करू इच्छित नाही अन्वत्, एवढे मात्र आम्ही सांगू शकतो की अमे करणेच हिता-
वृद्ध आहे कारण महाराष्ट्राची मस्कृति व त्याची परंपरा याचा
जो कोणी मूढ रीतीने विचार करील त्यास अमे सहज दिग्न
येईल की, त्याच्या महिलाममाजाच्या कथावाङ्मयाविषयक गरजा
त्याच्या यत्नाच भागवत्या अशी स्थिति निदान अद्यापि तरी आली
नाहीं हे खास अशा स्थितीत त्याच्या वन्वुवर्गाने हे काम हती
घेऊन त्यांना त्याच्या प्राथमिक अवस्थेत मदत करणे कोणास आवड-
णार नाही / अशा विशिष्ट हेतूने प्रेरित झालेले कथावाङ्मयप्रणेत
येथे आहेत, पण आहेत हे समाधानाची गोष्ट आहे

काही अश्लील व अक्षेपाई पुस्तके आमच्या पाहण्यात आली
नसती तर अमा निर्वच घालण्याचे आम्हास कारणच नव्हते परंतु
कथावाङ्मयाविषयी इतका संवलेपणा कोण वाळणार ! व अशाचा
हात कोण वरणार ! अशी पुस्तके येथे उदाहरणासाठी म्हणून दाख-
विणेही एक ओचि यमग वाटतो व म्हणूनच तो नाद आम्ही
मोडून देतो

आता स्त्रियोपयोगी पुस्तकाविषयी पाहू गेल्यास हरि नारायण,
वासुदेव गोविंद व नारायण हरि या तीनही आपट्याची सर्व पुस्तके
आमच्या भगिनीवर्गामाठी खुशाल शिफारस करता येईल मित्र आणि
त्याच्या मित्रांची पुस्तकेही महाराष्ट्र महिलांच्या फार उपयोगाची
व आवडीची आहेत गो. ना. दातार, वि. सी. गुर्जर व नाथमाधव

याची पुस्तकेही त्याच्या हाती देण्यास हरकत नाही व अशीच काही चांगली पुस्तके सरस-सुरसप्रभृति कथा ग्रथमाळ त्त निवडून काढता येईल.

उपरिनिर्दिष्ट ग्रथकाराच्या कथावाङ्मयांतच ‘ कथाकल्पतरु ’, ‘ कादवरीसार ’, ‘ कुवलयपूरची राणी कुमुद्वती ’, ‘ गुणसुदरी ’, ‘ ठगाची जवानी ’, ‘ दुर्गेशनदिनी ’, ‘ दुर्देवी रंगू ’, ‘ देवी सत्यभामा ’, ‘ धर्माजिरावचे कुटुंब ’, ‘ नारायणराव गोदावरी ’, ‘ रजपूत कुमारी तारा ’,* ‘ झनातमहाल ’,* ‘ नूरजहान ’,* ‘ पानपतची मोहीम ’, ‘ मजुघोष ’, ‘ मित्रचक्र ’, ‘ मोचनगढ ’, ‘ रागिणी ’, ‘ लक्ष्मी आणि सरस्वति ’, ‘ वाईकर भटजी ’, ‘ विश्वासराव ’, ‘ विपवृक्ष ’, ‘ वेणू ’, ‘ शापितमहाराष्ट्र ’, ‘ सती राणकदेवी ’, ‘ सुशील यमुना ’ व ‘ हवीरराव-पुतळावाई ’ इत्यादि जुन्या नव्या पुस्तकाची भर टाकली म्हणजे स्त्रियोपयोगी कथावाङ्मय खासे तयार होईल व असले वाङ्मय त्यांनी हवे तितके व विनदिकृत लुटावे असे आम्ही निश्चितपणे म्हणू शकतो.

+ + + +

आता केवळ बालवाङ्मयासंबंधी दोन शब्द लिहिले म्हणजे आमचे कर्तव्य संपते.

हे सदरही फार महत्वाचे आहे. आणि याचीही स्थित्यतरे फार मौजेची झाली आहेत. याची फार जोपासना झाली आहे, असेही

म्हणता येत नाही व सर्वस्वी उपेक्षा झाली आहे, असेही म्हणता येत नाही

अगदी आरम्भी हे सदर मुवईम वापूमाहेच छत्रे व नंतर विनायक कोडडेव ओक व पुण्यास कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, हरि कृष्ण दामले व गोविंद व्यवक वापट या पचकडीच्या हाती होते. या पचकडीने कोठली कामगिरीच मराठी भाषेत वाल्वाङ्मयाचा पाया पडण्यास कारणीभूत झाली हे विविवाद आहं अर्थात् मराठी वाङ्मयाच्या जननकालापासून त्याच्यात वाल्वाङ्मय तयार होणे सुरू झाले होते, असे म्हणण्यास हरकत नाही

परंतु कथावाङ्मयाविषयी पाहिले तर दोन तीन पुस्तकेच ठळकपणे आपल्या निदर्शनास येतात. ती 'इमापनीति', छत्रेकृत 'वाल्मित्र' व वापटकृत 'हरि आणि त्रिवक' ही होत. या तीन पुस्तकातही शेवटचे पुस्तकच आम्हास उल्लेखनीय वाटते. कारण वाकीच्या ग्रंथकारांची पुस्तके भाषेच्या दृष्टीने वाल्वाचकाच्या आटाक्या बाहेरची अथवा केवळ उपदेशपूति असत. म्हणूनच 'हरि आणि त्रिवक'चे महत्त्व विशेष आहे या एका पुस्तकाखेरीज वाल्वाचकाकरिता मनोरंजक असे दुसरे पुस्तकच त्यावेळी नव्हते.

'वाल्मित्रा'ने वाल्वाङ्मयाचा पाया घातला खरा, पण त्यांचे दृढीकरण 'आनंदा'चा काल येईपर्यंत व्हावयाचे नव्हते 'शाळा-पत्रक'ही उपयुक्त, पण ते प्रौढ विद्यार्थ्याकरिता म्हणून या कामाचा खरा भार आनंदावरच पडला

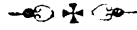
श्रीयुत वा. गो आपटे याचे ग्रंथकर्तृत्व त्रिविध व त्रिपुत्र आहे, परंतु त्याचें नांव जे आज आवाळवृद्धांच्या तोडी झाले आहे ते त्यांच्या ' आनंद ' मासिकामुळेच. श्रीयुत आपट्याचे लक्ष या त्रिप्रयाकडे केव्हांपासून लागले आहे, हे ' आनंद ' हल्लीं पच-वीस वर्षांचा तरुण होत आला आहे, एवढे सांगितले ह्मणजे पुरे. परंतु एकट्या आनंदाचीच जोपासना करीत आपटे बसले नाहीत. त्यांनी या अवधीत ' चित्तरजन ', ' बाळभागवत ', ' बालभारत ', ' बालरामायण ', ' मनी आणि मोत्या ', ' महाभारतातील सोप्या गोष्टी ', ' रामायणातील सोप्या गोष्टी ' + ' वीरांच्या कथा ', ' साधु-सतांच्या गोष्टी ' व ' लहान मुलांसाठी मौजेच्या गोष्टी ' इत्यादि दहा बारा पुरतके तयार करून बालवाडमयाचे आनंददायक कथा-सदर तयार केले व हा त्याचा अभिनंदनीय व्यामग अद्यापि वाढत्या जेमोन चाटू आहे.

श्रीयुत आपट्यांनी बालवाङ्मयाचें शिग फार सुवेळीं फुकल्या-सारखे दिसते. कारण तेव्हांपासून या त्रिप्रयाकडे आपल्या लोकांचे लक्ष उत्तरोत्तर अधिकाधिक लागत चालले आहे. तोपर्यंत मुलांचे कवि मोरो गणेश लोढे, मुलांचे नाटककार अनंत नारायण भागवत व रेव्ह. नारायण वामन टिळक, गोष्टी लिहिणाऱ्या काशिबाई कानिटकर व मुलांचे कादंबरीकार खडेरार मिकाजी बेलसरे हे होत. लोढ्यांनी ' बोधसुधा ' इत्यादि अनेक कविताग्रंथ लिहिले आहेत. भागवतांनी

‘ तेजोभग ’ व रेव्ह. टिळकानी ‘ शील पर भूषण ’ हीं दोन नाटके लिहिलेलीं दिसतात. काशिबाई कानिटकर यांनी ‘ मारुतीचा प्रसाद ’ व ‘ चांदण्यांतील गप्पा ’+ तयार केल्या आहेत व बेलसऱ्यांनी ‘ उद्यावरची गोष्ट ’+ निवेदिली आहे.

परंतु बालवाङ्मयात अभिजात गोष्टी लिहिणारे आमचे लेखक म्हणजे ते कृष्णाजी गोविंद किनरे, विष्णु विनायक करमरकर, यादव शंकर वावीकर व पारुजी नारायण मिसाळ हे होत. किनरेकृत ‘ चिमुकले भारत ’, ‘ ध्रुव व चिलया ’, ‘ भागेत तुळस अथवा प्रल्हाद,’ ‘ भारतातील गोष्टी ’, ‘ मुलाचा श्रीकृष्ण ’ व ‘ वानराचा देव ’ हीं पुस्तके आमच्या प्रत्येक बालवाचकाच्या हाती पडावयास हवीत व करमरकरकृत ‘ महाराष्ट्राचे पंचप्राण ’ इत्यादि पुस्तकेही याच मासल्याची आहेत. वावीकराच्या कामगिरीचा उपयोग शालापत्रकाच्या द्वारे होतो व मिसाळाची पुस्तके नित्युपदेश करणारी असली तरी चांगली आहेत. कै. राम गणेश गडकरी व जगन्नाथ रघुनाथ आजगावकर यांनीही या कामी थोडा हातभार लावला आहे व अगदी अलीकडे हुदलीकराच्या ‘ बूबी ’नेही बालकथावाङ्मयात चांगली भर टाकली आहे. एवंच, बालवाङ्मयाकडे आमच्या लोकांचे लक्ष अलीकड अधिकारिक्त लागत चालले आहे व थोड्याच कालात ते विशेष बाळसेदार होण्याची अपेक्षा बाळगणे केव्हाही गैरवाजवी होणार नाही.

प्रकरण १० वे

काही लोकप्रिय कादंबऱ्या व त्यांचो कथानकें

आमच्या मराठी कादंबरीच्या गोष्टीविषयी आता आम्हास कही मागावयाचे राहिले नाहीं. राहिली असेल तर ती फक्त एकच गोष्ट आणि ती म्हणजे ही की, आमच्या कादंबऱ्याची कथानके तरी असतात कशाविषयी हे दाखविणे हे आम्ही कोठेच केले नाहीं. परंतु तसे न केले तर ससारातील कोणकोणत्या वावती मराठी कादंबरीकारांच्या विवेचनात आल्या आहेत, अथवा यावयाच्या राहिल्या आहेत, हे आपणाम समजणार नाहीं आणि हे समजणे तर अवश्य आहे. यासाठी सुमारे शंभर कादंबऱ्याची कथानके पुढील प्रमाणे आम्ही नामानुक्रमाने दिली आहेत, क हरि नारायण आपटे याच्या सर्वप्रसिद्ध कादंबऱ्याची त्रोटक कथानके त्याच्याविषयी या माहितीबरोबरच दिली असल्याने त्या कादंबऱ्या पुढील अनुक्रम तन वगळल्या आहेत हे येथे नमूद करणे योग्य वाटते.

अजिंक्य तारा -- राजाराम महाराजांचे कारकिर्दीत मराठ्यांचे राज्य पुन्हा स्थापन होऊ लागले होते. नव्या राज्याला साजेशा सोईस्कर जागी नवी राजधानी स्थापावी हा राजाराम महाराजाचा हेतू त्याच्या निधनानंतर तारावाईसाहेबांनी मिढीस नेला. साताव्याचा विछा अजिंक्य तारा मराठ्यांनी काबीज केल्यानंतर तेथेच बाळराजा

शिवाजी याचा राज्यारोहण ममारभ झाला. हा अजिंक्य तारा काविज करण्याचा वृत्तात या कादवरीत वर्णित केला आहे

अमृतगर्लान—ही कादवरी ननित्याल वयोपाव्याय याच्या पुस्तकाच्या आधारे लिहिली अमृत हिचे कथानक करुणाजनक आहे. ग्वाल्हेरची राजकन्या हिरण्मयी आणि चितोडचा राजकुमार अजयसिंह या प्रणयियुगुलाच्या दृष्ट देवाने केलेल्या छलाचे वर्णन यात आहे.

आजसासून पन्नास वर्षांनी—या कादवरीत प्रौढविवाह आणि मिश्रसमाजपद्धति याची जोराची तरफदारी केलेली अमृत ससारात नेहमी दृष्टीला पटणाऱ्या साधारण मनुष्याच्या स्वभावाचे चित्र कुजल-तेने रेखाटण्यात आले आहे मृक्षम तऱ्हेचा हास्यविनोदही यात पदांपदी पहावयास मिळतो.

आश्रमहरिणी—पौराणिक कादवरीच्या पैशात लिहिलेली एक सामाजिक गोष्ट

उपःकाल—महाप्रतापी शिवाजीराजे यांनी आपल्या मनातील स्वराज्यस्थापनेच्या कल्पनेस मूर्त वरूप देण्याकरिता काय काय उपाय केले व त्या वेळच्या परिस्थितीने चिडलेल्या एका किल्लेदाराच्या मुलांने त्याच्या गोटात शिरण्याकरिता कसकसे प्रयत्न केले, समर्थ्याच्या श्रीधरस्वामी नामक शिष्याने शिवाजीराजास हिंदुधर्माचे व गोवाह्मणाचे रक्षण करण्याविषयी कसे प्रोत्साहन दिले व या सर्व गोष्टींचे पर्यवसान अखेरीस मोगलांच्या ताब्यातला एक महत्वाचा गड काविज करण्यात येऊन, स्वराज्यस्थापनेची मुहुर्तमेढ शिवाजी, तानाजी व

पूर्वोक्त किल्लेदाराचा मुलगा नानासाहेब याच्या हातून कशी रोवली गेली, वगैरे मनोरम कथाभागाचे अत्यंत रसभरित वर्णन ह्या ऐतिहासिक कादवरीत केले आहे ह्या कादवरीतील आप्पासाहेबासारख्या हिन्दु किल्लेदाराची स्वामिभक्ति, सावळ्याचा विनोद व धारिष्ट, सयदुल्लाखानाची कृष्णकारस्थाने, सर्जेरावाचे कौटिल्य, रणदुल्लाखानाची त्रेधा, नानासाहेबाच्या बायकोवरील सक्ते व आपल्या शत्रूचा मूड उगविण्याकरिता रामदेवराव जाधवाच्या मनांत बाणलेला सकारण द्वेष, इत्यादि प्रसंगाचे वर्णन वाचीत असता वाचकास क्षण भर बाह्यसृष्टीचे भानच रहात नाही

इंदिरा—या कादवरीत हिंदु समाजातील मध्यम वर्गाच्या हल्लींच्या स्थितीचे वर्णन करून मधून मधून पुनर्विवाह, प्रौढविवाह, स्त्रीशिक्षण इत्यादि समाजपुधारणेच्या कल्पनांचा अनुवाद केलेला आहे.

ऐतिहासिक गोष्टी—ह्या गोष्टी कै. गोपाळराव हरि देशमुख यांनी प्रथम 'लोकहितवादी' नामक मासिक पुस्तकात लिहून प्रसिद्ध केल्या ह्यातील बहुतेक गोष्टी मराठेशाहीतील किंवा पेशवाईतील प्रसिद्ध पुरुषांच्या किंवा ग्रंथ सरदारांच्या अमून त्यांत त्यांचे शहाणपण, औदार्य, शौर्य, युक्तिवाद व मुत्सद्दपणा ही चांगली दिसून येतात.

कल्पनाचित्र—या कादवरीत महत्वाकाक्षा, चिकाटी, स्वार्थत्याग, एकपत्नित्व वगैरेची उदाहरणे वाचकास पहावयास मिळतील.

कुठें ?—शिक्षण घेत असताना तरुण कुमारिकाच्या चित्तात उत्पन्न होणारे विचार व विकार, त्यांच्या सभाषणाचा ओव, त्यांची प्रेये इत्यादि गोष्टी लेखिकेने या पुस्तकात कुशलतेने दाखविली आहेत.

कृपणकन्या—हे पुस्तक सुप्रसिद्ध आंग्ल कादंबरीकार अँसवर्थ याच्या 'मायझर्स डॉक्टर' या कथानकाद्वारे लिहिलेले अमून त्यात कृपणपिता द्रव्यलोभामुळे आपल्या कन्येस पोकळ व दिव्खाऊ श्रीमतीला कसा हपापलेला असतो हे दर्शविले आहे. ही कादंबरी पारशी समाजाला अनुरूप अशा पात्राच्या द्वारे रंगविली असल्यामुळे त्या समाजातील मनोरंजक चालीरीतीचीही वाचकाना माहिती होते.

खरी आर्यकन्या—स्त्रीवर्गाची खरी सुधारणा घडवून आणण्यास व त्यावरील पुरुषवर्गाची अरेरावी दूर करण्यास स्त्रियांना स्वावलंबी केले पाहिजे या सिद्धांताचे प्रतिपादन यात आहे.

खरी लोकसेवा—मुंबईतील कामगारवर्गाची स्थिति वर्णित करणारी सामाजिक कादंबरी.

गड आला, पण सिंह गेला !—कोडाणा ऊर्फ सिंहगड घेत असतां तानाजी मालुसरा रणांत पडल्याचा मराठ्यांच्या इतिहासांतील जो अत्यंत उज्ज्वल परंतु हृदयद्रावक प्रसंग, तो या कादंबरीचा विषय आहे. कोडाण्याच्या बदोबस्ताकरिता औरंगजेबाकडून आलेल्या उदयभानूने कमलकुमारी नामक एका साध्वीस, ती सती जात असतां अभिलाबबुद्धाने पकडून आणून बादशहाच्या परवानगीने तिच्याशी

निका लावण्याचा केलेला निश्चय, आपले पातिव्रत्य राखण्यासाठी तिने, तिच्या मैत्रिणीने व मैत्रिणीच्या नवऱ्याने केलेले धारिष्ट, कमल कुमारीचा निकाल लावण्याची ठरीव वेळ भरण्यापूर्वी तिचे पातिव्रत्य रक्षण करण्याकरिता तानाजीस गडावर हल्ला करण्याचे वावर्तात करावी लागलेली घाई व अखेरीस तिच्या पातिव्रत्याचे रक्षण करून, गड सर करण्याचे काम वटुतेक पुरे झाले असता त्यात वीरपुरुषास योग्य असा तानाजीस आलेला मृत्यु, वंगरे प्रसंगाची हकीकत वाचीत असतां वाचकांचे हृदय भरून येते व कठ सद्गदित होतो

गहनगूढ—यात आरभी एखाद्या गहन अपराधाच्या चातुर्यपूर्ण चाकर्जाची छटा दिवून येते, पण हळू हळू हे स्वरूप पालटून कथानकाच्या प्रणयाचा रंग चढतो, व अखेरीस कथानकाचे पर्यवसान आनंदात होते

गृहलक्ष्मी—या कादवरीस ' गृहलक्ष्मी ' असे नाव देण्यात आले आहे, तरी ती यमुना नावाच्या एका गतमर्तृकेची करुण कहाणी आहे. मुलीच्या लग्नाकरिता कर्ज काढल्यामुळे अगोदरच दरिद्री असलेल्या एका कुटुंबास किती हाल सोसावे लागले याचे हृदयभेदी चित्र ग्रथकर्ताने रेखाटले आहे. दारिद्र्यामुळे मुलाना शिक्षण देणे कसे अशक्य होते, शिक्षणाभावामुळे मुले वाईट मार्गाकडे वळी लागतात व नाटकात वगैरे शिरल्यामुळे घरावरील व भावावहिणीवरील त्याचे प्रेम कसे नाहीसे होते, याचे वर्णन या कादवरीत केले आहे.

गृहीशिक्षण—मुलांना जन्म दिल्याने मातेची पदवी पटकावणाऱ्या पुष्कळ आहेत. मुलांना शिक्षण देईल, तीच खरी माता होय, हे तत्व या पुस्तकांत मनोरंजक रीतीने ग्रथित केले आहे.

ग्रहदशेचा फेरा—देशी डॉक्टर व परिचारिका यांच्या अतः करणाऱ्या कठोरपणा व इंग्रजी डॉक्टर व परिचारिका यांचे औदार्य व दयाळूपणा यासंबंधी प्रत्यक्ष घडलेल्या प्रसंगावर रचलेली ही गोष्ट आहे. (नाथमाधव)

चंद्रकांता—ही अद्भुत कादंबरी वाचताना आपण नेहमीच्या सृष्टीत नसून एकाद्या चमत्कारिक सृष्टीत आहोत असे वाचकाच्या मनाला वाटते. पदोपदी यांत्रिक चमत्कार, वाटेल त्या इसमाचे हुबेहुब सोंग घेणारे बहुरूपी, निरनिराळ्या युक्त्याप्रयुक्त्या योजून परस्परांचे बेत हाणून पाडणारे कुशल प्रतिपक्षी हे दृष्टांस पडतात (नभोविहारी).

चंद्रगुप्त.—युरोपियन राजनीतिविशारदांत प्रसिद्ध इटालियन गृहस्थ मॅकियाव्हेली याचे जे स्थान तेच इकडील राजनीतिविशारदांत आर्य चाणाक्य याचें आहे, एवढे सांगितलें म्हणजे चाणाक्याच्या नीतिनिपुणतेचे उत्कृष्ट वर्णन झाले. प्रस्तुत कादंबरीतील चाणाक्य अमात्य राक्षस व चंद्रगुप्ताची माता मुरादेवी या पात्रांची कारस्थाने ग्रथकारानें इतकीं सुबक रंगाविली आहेत कीं ती वाचीत असता वाचकांचे मन तद्रूप बनून जातें. तसेच स्त्रियांची कोमलता कांही कारणानें एकदां नष्ट झाली म्हणजे त्या किती खुनशी व धाडशी बनतात व सरळपणा, सत्यनिष्ठा, स्वामिभक्ति व देशभक्ति हीं एकाद्याच्या अंगी कितीही वास करीत असलीं तरी वक्रनीतीशीं गांठ

पडली असतां त्या सरळपणामुणेंच तो त्या वक्रनीतीस कसा वळी पडतो, याचे उत्कृष्ट चित्र या कादंबरीत पहावयास मिळते. आर्यचाणा-क्याची स्पृहणीय निस्पृहता, विद्वत्ता व तेजस्विता आणि त्यांच्याच जोरावर त्याने गवळ्याच्या हाती सांपडलेल्या राजकुमारास मगध देशाचें सिंहासन मिळवून देण्यात सपादिलेले यश, ही या देशातील विद्वान् व सुशिक्षित लोकांच्या आज कितीक पिढ्या इतकी ठळकपणे डोक्यासमोर आहेत की चाणाक्याचे ते कृत्य हा राजनीतीचा एक स्वतंत्र धडाच होऊन बसला आहे (आपटे)

चद्रचूड—ही कादंबरी म्हणजे प्रस्तुत समाजस्थितीवर अत्यंत मार्मिक, नि पाक्षपाताने केलेली व बोधप्रद अशी टीका आहे कादंबरीतील पात्राचे स्वभावरेखन बहारीचे वठले आहे विशेषत चद्रचूडाचे पात्र अत्यंत उठावदार रंगले आहे (कुळकर्णी)

छत्रसाल—य कादंबरीचे कथानक औरंगजेबाच्या काळातील असून, मोगलांच्या सत्तेतून सुटण्यासाठी बुंदेलखडाने छत्रसालच्या आधिपत्याखाली जे प्रयत्न केले, त्याचे चित्र या कादंबरीत काढले आहे. (शहा)

जीवनरहस्य—खरी मैत्री, उदार स्वार्थत्याग, दृढनिश्चय, जुन्या मतांविषयी अतिशय आवड या विषयांचे उदहरणांनी विवेचन करणारी आणि १९१३ सालातील व्याकांच्या स्थितीविषयी उत्तम वर्णन असलेली सामाजिक कादंबरी.

जीवनलता—एक अनाथ बालिका बाल्यावस्थेत आईबापांच्या फ़ाटोर इच्छेमुळे विवाहास बळी पडून विधवा होते. पुढे आईबाप मृत झाल्याने तिचे अत्यंत हाल होतात. विद्याश्रमांत राहून कशी तरी ती ज्ञानसंपन्न झाल्यवर पुढे एका श्रीमताच्या मुलीची शिक्षकीण होते. तेथे त्या श्रीमताचे तिजवर प्रेम जडते, पण ते ते गुप्त ठेवतो. कारण तो विवाहित असतो त्या नंतर ती शाळामास्तराण बनते. तेथे एक पुनर्विवाहेच्छु तिला मागणी घालतो पण ती त्याचा तिरस्कार करते. इकडे घर जळाल्यामुळे पूर्वीच्या तरुण श्रीमताची दुष्ट स्त्री मरण पावते व तोही दुखापतीमुळे अध बनतो. ही बातमी त्या बालविधवेस कळताच ती त्यास भेटते व अध असताही त्याच्याशी पुनर्विवाह करते. (लिमये)

जीवनसध्या—ही कादंबरी रोमेशचंद्र दत्त याच्या बंगाली पुस्तकाच्या आधारे लिहिली असून, हीत महाराणा प्रतापसिंहाने केवळ स्वातंत्र्यासाठी अकबर बादशहाशी आमरण युद्धप्रसंग करून प्रगट केलेले असामान्य क्षात्रतेज, भोगलेली दुर्धर विपत्ति, त्याचे विमल यश, अतुल देशभक्ति, विलक्षण आत्मत्याग, त्याचप्रमाणे कुमार तेजसिंहाचा धीरोधात्त स्वभाव, देवकन्या पुष्पकुमारीचे सच्चरित्र, भिल्लबाला गिरिजेचे चातुर्य आणि सतीत्व वगैरे अनेक प्रसंग बहारींचे आहेत (गुर्जर)

जग हें असें आहे—ही एक सामाजिक कादंबरी आहे. या कादंबरीत वर्णिलेले प्रसंग व्यवहारांत नित्य अनुभवास येणारे असल्यामुळे हिच्या वाचकांपैकी बहुतेकास हिच्यात आपल्या स्वभावाचे

अथवा अनुभवाचे छायाचित्र पहावयास सांपडते ! चितोपताने द्रव्याच्या लोभाने व खूणपणामुळे राधाबाईसारख्या सत्वशील माउलीचा व तिच्या पोराचा केलेला घात, चितोपताच्या बायकोची अनावर द्रव्य-तृष्णा, मि. चॅरिटी आणि फेअरब्रेन याचे औदार्य व इंग्रज लोकांच्या एकदर शीलस साजेसा थोरपणा, नेटिव्ह कामगारांतील परस्पर मत्सर व त्यामुळे त्यांची होणारी हानी इत्यादि नित्य अनुभवास येणाऱ्या गोष्टींचे यथास्थित चित्र या कादंबरीत रेखाटले गेले आहे. (आपटे)

जजिन्याचा वेढा—सभाजि महाराजकालीन देशस्थिति दाखविणारी ऐतिहासिक कादंबरी.

ठगाची जवानी—टेलरकृत 'Confessions of a Thug' या पुस्तकाचे उत्कृष्ट भाषांतर. य कादंबरीवरून या देशात पूर्वी ठगाचे प्राबल्य किती होते याचा चांगला कल्पना होते (बर्वे)

तिलोत्तमा—महाराष्ट्र खीसमाजात संगीत कलेची गोडी उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न करणारी सामाजिक कादंबरी. (गोखले)

तीन झिलेदार—फ्रेंच कादंबरीकार ए. ड्युमास यांच्या 'थ्री मस्केटिअर' या राजकारस्थानपूर्ण ऐतिहासिक कादंबरीचे सुंदर भाषांतर.

ताजमहाल—तरुण शहाजहानच्या पूर्ववर्षांतील रमणीय कथा प्रसंग या ऐतिहासिक कादंबरीत वर्णिल्या असून ब्राह्मणकन्येस दिल्ली पतीची बादशाहीन वनविण्याचे रहस्यपूर्ण कारस्थान यांत वर्णिले आहे.

यांत पिशाचलीला, भुताटकीचे चमत्कार इत्यादि प्रसंगामुळे खुद्द जहा-
गिरासारखा मर्द भयाने कसा पळत सुटला हे दाखविले आहे (देसाई)

दुदैवी रंगू—या कादंबरीचे सविधानक पानपतचा रणसंग्राम
हे आहे. मूळ ऐतिहासिक कथानक जसेच्या तसे ठेवून त्याला कल्पित
गोष्टीच्या थोड्याबहुत पुरत्या देऊन लढाईची हकीकत शक्य तितकी
सुसंबद्ध अशी दिली आहे. भाऊसाहेब पानपतावर दोन महिने का
पडून राहिले, आदले रात्री ठरल्याप्रमाणे गोल न बाधता भाऊ-
साहेबांनी लढाई का केली पार्वतीबाईंचा शेवटपर्यंत भाऊसाहेब
रणात मेले नाहीत असा समज का राहिला, नानासाहेब पेशव्यांनी
दुसरे लग्न कसे केले, सुजाउद्दौल्ल्याला भाऊसाहेबांनी शेवटची चिड्डी
कशी लिहिली, अबदालीस गैरसावधपणाने मारण्याचा भाऊसाहे-
बाचा बेत कसा फसला, इत्यादि मूळ हकीकतीस कल्पित कथान-
काच्या जोडीने ग्रंथकाराने सफाईदार रीतीने रंगविली आहे. (वैद्य)

दुःखांतीं सूरू—‘जिच्या हातीं पाळण्याची दोरी तिच
देशाला उद्धरी !’ चागली माता कितीही गरीबी कितीही संकटे,
केवढेही दुर्धर प्रसंग आले, तरी त्यातून पार पडून आपल्या मुलांना
कशी सन्मार्गवर्ती बनविते आणि अप्रबुद्ध व मूर्ख अई आपल्या
मुलांचे कसे मातेरे करिते याचे चित्र या कादंबरीत दिसेल. (आपटे)

दैवाची विचित्र लीला—या कादंबरीचा नायक रमेश याच्या
स्वभावाची आणि शेक्सपिअरच्या हॅम्लेटच्या स्वाभावाशी तुलना
करून पहाणे मोठे मौजेचे आहे. (सद्दय)

धाकट्या सूनवाई—ही उपदेशपूर्ण मनोवेधक कादंबरी प्रत्येक मुलीकडून अवश्य वाचवावी अशी आहे. धाकट्या सूनवाईच्या सगतीने मन सद्गुणी निपजून ती कुटुंबमुखाची वृद्धीच करील. (मित्र)

नरेंद्रनाथ—रमेशचंद्र दत्त याच्या ‘Slave gul of Agla’ या पुस्तकाचे हे सुरस रूपांतर आहे

नवयुग—या पुस्तकात नव्या आणि जुन्या अशा दोन्ही पक्षातील मडळी-या वर्तनातील क्रि.येक बऱ्यावाईट गोष्टींचे चित्र नि.पक्षपाताने रेखाटण्यात आले आहे (आपटे)

नशिवाची परीक्षा—‘ इथेच करावे आणि इथेच भरावे !’ दुसऱ्यासाठी खाडा खोदणाराला स्वतःच त्या खाड्यात पडावे लागते व भल्याचा परिणाम शेवटी भलाच होतो हे या कादंबरीत सुंदर रीतीने दाखविले आहे (साठे)

न्याय कीं अन्याय !—या कादंबरीमध्ये वेळे या एका लफंग्या कृत्याचे वर्णन करण्याचा सत्कृदर्शनीं जरी लेखकाचा हेतू दिसतो तरी प्रो रत्नप्रकाश ह्या एकव्यालाच सर्व महत्त्व ग्रथकाराने दिलेले नाही. साधामोळा जनार्दनपत हा व्यवहाराच्या अज्ञानामुळे जगांतील अन्यायाला कसा बळी पडतो, परोपकारी गंगाधरपत व त्रिंबकराव यांच्या सान्निध्याने सरस्वतीबाईसारख्या मानी, करारी, हुपार परंतु थोड्या बहकलेल्या स्त्रीला अखेर आर्तजनांच्या दुःखपरिमार्जनाच्या मार्गामध्ये पडण्याची सद्बुद्धि होऊन अखेर तिच्या मनाला

शांति कशी प्राप्त होते व डॉ. शूलपाणी याच्यासारखा सरळ व ज्ञात्या पापभीरू पुरुष परिस्थितीमध्ये एकाच प्रसंगी योडे गर्ह्य वर्तन घडले तरी पुढे सुधारत जाऊन त्या एका प्रसंगाच्या कृतीचे निराकरण स्वार्थावर पाणी सोडून पुढे कसे करू शकतो, इत्यादि मनुष्य-स्वभावाचे आविष्करण ग्रंथकाराने बऱ्याच चातुर्याने केले आहे कादंबऱ्या म्हणजे केवळ शृंगाररसाचे थैमान दाखविणारे ग्रंथ होत असा जो ग्रह अलीकडच्या काळी महाराष्ट्रात बळावत चाळला होता. तो 'न्याय की अन्याय' या कादंबरीने पार वढलून कादंबऱ्यामध्ये सुद्धा उत्कृष्ट प्रकारच्या नीतिमतेची ओळख करून देता येते ही गोष्ट ग्रंथकाराने यशस्वी रीतीने पटविली आहे. (दामले)

पण लक्षांत कोण घेतो?—या कादंबरीत एका बालविधंव कडून आपले आत्मचरित्र वदविले आहे. असे करण्यात उच्च म्हणविलेल्या जातीत बालविवाची स्थिति किती अनुकपनाय आहे हे वाचकाच्या लक्षात आणून द्या. असा कर्त्याचा उद्देश कितीसा सफल झाला आहे हे, हे पुस्तक वाचले असता कळून येईल. बालविधवाचा प्रश्न अत्यंत बिकट आहे तो कसा सोडवावा यासंबंधाने एकमत होणे शक्य नाही तरी निदान या महत्त्वाच्या सामाजिक बाबीसंबंधाने विचार करण्यास या पुस्तकाच्या वाचकानें वाचकांस इच्छा झाली तरी कर्त्याचा हेतू सफल झाला असे मानण्यास हरकत नाही. (आपटे)

पातित — रगनाथ न.वाच्या एका घरदाज, कुलीन व मराठी शिक्षण घेतलेल्या पण सांपत्तिक अडचणीमुळे पातित झालेल्या ब्राह्म-

णाचे चरित्र वर्णन केले आहे. रगनाथाचे पात्र उठावदारपणे वठ-
वण्यासाठी वल्लभाचार्यासारख्या नीच पात्राची योजना करण्यांत
आली आहे व वल्लभाचार्याची कृष्णकृत्ये वर्णन करितांना ढोंगी
गुरूचा चांगला समाचार घेतला आहे. नीच मनुष्याच्या सगतींत
त्याच्या पदरची माणसें विशेषतः त्यांनी मुले कशी बिघडतात
लहानपणी वाममार्गाचे बाळकडू आपस्वार्थी लोक आपल्या मुलींना
पाजून त्यांच्या जन्माचे कसे मातेरें करून टाकतात याचे वर्णन
प्रस्तुत पुस्तकांत वाचक स पहावयास मिळेल.

परिणामीं हेंच !—मूलबाळ असतांहा प्रथम पालि निवर्ततांच
द्वितीय संबध करणाऱ्या गृहस्थितीचे, सापत्नभावाचे व कुटुंबकेशाचे
वर्णन या कादबरीत केले आहे

प्रियंवदा—गृहिणीच्या खऱ्या कर्तव्याची दिशा या कादबरीत
चांगल्या रीतीने दाखविली आहे लिहिणे वाचणे शिकलेल्या परंतु
गृहकृत्याकडे दुर्लक्ष करणाऱ्या सांप्रतःच तरुण स्त्रियांना हे पुस्तक
मार्गावर आणील (मित्र)

प्रेमपरिक्षण—मेरी कोंरेली या प्रथकर्तीच्या मते द्रव्य हे शुद्ध
प्रेमोद्धवाच्या आड येणारे आहे. याच तत्वाचा ठसा तिच्या इंग्रजी
पुस्तकावरून अनुवादिलेल्या या कादबरीत वाचकांस पहावयास
मिळेल (रघुनाथसूनु)

प्रेमशृंगार—ही एक रहस्यपूर्ण डिटेक्टिव कादबरी आहे
यांत एक शकेंखोर स्त्री भ्रमाखली दुसऱ्या एका सच्छील स्त्रीला व

एका निरपराधी मनुष्यास सशयांत ठेवून त्यापासून पैसे उकळण्याचा कसा प्रयत्न करते व तो फसण्यामुळे तिची कशी फाजिती उडते हे दाखविले आहे. (दळवी)

बकुलमाल — ही ऐतिहासिक कादंबरी स्वर्णकुमारीदेवी याच्या एका बगाली, पुस्तकावरून लिहिली असून, निसर्गकोमल अशी रमणी मूढाच्या इच्छेने प्रसंगी राक्षसी बनली तरी शेवटी प्रेमांमुळे ती पुन्हा कोमल हृदय बनून आपल्या प्रियजनांकरिता विलक्षण आत्मत्याग कसा करते हे या कादंबरीची नायिका प्रेमळा हिच्या चरित्रावरून वाचकाना उत्कृष्ट रीतीने दिसून येईल. (नाईक)

भद्रभद्र—सारासार विचार न करितां जुने ते सोने मानणाऱ्या पुराणप्रिय मडळीकडून वेळोवेळी कसे हास्यास्पद प्रकार घडतात, याचे पुस्तकत बहारीचे वर्णन आहे. (करदीकर)

भयंकर सूड—विक्रम राजावर आलेल्या अनेक भयंकर संकटांतून अद्भुत प्रकाराने कशी मुक्तता झाली, तो प्रसंग या कथानकांत आहे. पंडित)

भयंकर स्वप्न—Lord Oakburn's daughters या इंग्रजी पुस्तकाच्या आधारे ही कादंबरी लिहिली आहे. (इनामदार)

भयंकर दिव्य—‘ गोल्डन गॅंग ’ ऊर्फ सोनेरी टोळी या नांवाने प्रसिद्ध असलेल्या मुंबईच्या अट्टल लुच्चे व फसवे लोकांच्या कपूची भयंकर कृत्ये व त्यांचे आणि त्यांच्या मोहात सापडलेल्या कित्येक सुशील परंतु दुर्दैवी व्यक्तींचे चरित्र हा ह्या कादंबरीचा विषय आहे.

ह्या कादवरीतील नायक पद्माकर याचा अविचार आणि त्यामुळे नायिका कमला हिची झालेली दुर्दशा व करुणास्पद स्थिति ही वाचीत असतां ज्याचे अतःकरण कळवळणार नाही असा वाचक विरळा. प्रो. डॅडीची कृत्ये पाहून तर वाचक आश्चर्याने थक्क होतो पद्माप्रकराचे वडील दादासाहेब यांचे करारीपणाचे वर्तन, काका-साहेबांचा द्रव्यलोभ व त्याच्यापायी त्यांची झालेली फजीती, सद्गुणानाच्या कुटुंबाने नवऱ्यास नकळत आपल्या उडाणटप्पू बनलेल्या पोराचे लाड करून घेतलेली फसगत, जुन्या शास्त्र्याची ग्रामण्यकुशलता, बिंदुमाधव पांड्याची हातचलाखी व त्याने काढलेली ' शौडिर-शाला ' व शेवटी दादासाहेबांच्या मनःस्थितीत झालेला फेरबदल व त्यांनी कमलेला व पद्माकराला सुखाने राहण्याबद्दल दिलेली समति व केलेला उपदेश वगैरे हकीकती वाचीत असतां वाचकाच्या मनोवृत्ति उचबळून येतात. (आपटे)

भिकारीण—एका सरळमनस्क सुप्रवृत्त तरुणीची, ती एका लफंग्या व पोषाखी सौजन्याने नटलेल्या इष्कवाजाच्या नादी लागल्यामुळे कशी शोचनीय अवस्था झाली याचे मार्मिक चित्र या कादवरीत रेखाटले आहे. (शिवराम)

भुरळ—नवऱ्याच्या दुर्वर्तनामुळे उत्पन्न झालेली दुःखे जिने धिमेपणाने सहन केली अशा एका तरुण स्त्रीची गोष्ट. (आपटे)

मधली स्थिति—ही कादवरी स १८८८ च्या सुमारास लिहिली गेली आहे अर्थात् तत्कालीन मध्यम लोकांच्या आचार-

विचारांचें चित्र हीं रेखाटले गेले आहे तो काळ अव्यल इप्रजीव निपजलेल्या पहिल्या पिढीचा होता. त्यामुळे मध्यम वर्गातील लोकांची स्थिति साधारण ख्यालीखुशालीची व कांहीशी रंगेल होती जुनी व्यसने व नवी व्यसने यांचा सगम त्याच्या ठिकाणी होत होत। अल्प विद्येने बराच पैसा व मान त्यावेळी मिळविता येत असे, अर्थात् अशा लोकांचा आयुष्यक्रम कांहीसा निष्काळजीपणाचा व रंगटपणाचा असावयाचा आणि तो तसा याकाळी होताही सुमारे शतकाधी-पूर्वीच्या महाराष्ट्रातील मध्यम स्थितीतील लोकांचे चरित्र कसे असे, हे ज्याला मौजेने अथवा ऐतिहासिक जिज्ञासेने पहावयाचे असेल, त्यास प्रस्तुत कादंबरीसारखे दुसरे साधन काचित्च सापडे (आपडे)

मराठशाहीची ढाल—सभाजी राजाच्या कारकिर्दीत मराठी राज्यावर प्राणसंकट आले होते असे म्हटलें असता चालेल राजाच्या अमानुष वधानंतर मराठशाहीचे तत्त रायगडाहून जिजीत्या न्यावे लागले. गादीच्या संरक्षणासाठी मराठे वीर यवनाच्या सैन्याला थोपवून ठेवण्याचा आटोकाट प्रयत्न करीत होते या वीरांचे नेतृत्व सताजी घोरपडे व धनाजी जाधव यांच्याकडे होते व त्यांनी आपल्या निधड्या छातीच्या ढालीवर मोगलांचे सगळे आघात थोपवून धरले पैकीं वीर शिरोमणी सताजी घोरपडे याचे चरित्र ग्रंथकाराने या पुस्तकांत कुशलतेने रंगविले आहे

माणिकव ग—शुद्ध वर्तनाच्या आणि निष्कपट, निष्पाप व कोमल अंतःकरणाच्या, परंतु सशय आणि मत्सर यांनी प्रासलेल्या

एका हतभागी स्त्रीने आपल्या एकदर जन्माचे कसे मातेरे करून घेतले आणि जन्मभर पश्चात्ताप करूनही आपल्या भयंकर चुकीचा परिणाम तिळा कसा टाळतां आला नाही याचे चित्र या कादवरीत रेखाटण्य त आले आहे. (आपटे)

मायेचा बाजार—ही कादवरी निव्वळ सामाजिक अमून करुणरसाने अगदीं थबथबली आहे पति हल्लीच्या तऱ्हेने सुशिक्षित व विचारात फार पुढे गेलेला व पत्नी अशिक्षित व पुराणकल्प-न नी अध झालेली असली म्हणजे परस्परासबधाने एकमेकांच्या मनात कसा साहजिक तिठकारा उपन्न होतो व तेणेकरून कौटु-बिक सौख्याची कशी राखरागोळी होते याचे चित्र या कादवरीत पहावयास सापडेले. पद्माताई व मालतीबाई या दोन्ही मैत्रिणी मनानें अगदीं सरळ, प्रेमळ, सत्वशील, सुशिक्षित, श्रीमंत अशा अमून मालतीला हा ससार नदनवनाप्रमाणे सुखकर व्हावा व पद्माताईला बापाने घरजावई केलेल्या पापणद्ध्या, मायावी व द्रव्यपर नवऱ्या-पामून सुखाचा लेशही न मिळता त्याचा छळ सोसता सोसतां निरा-शेने हृदय फाडून मरण्याची पाळी यावी, हे पाहून जगांत असे का व्हावे ? या विचारांत मन गुतून जाते. मालतीची सुस्थिती पाहून एका डोळ्यांतून आनदाश्रु व पक्केची अनुकपनीय दुःस्थिति पाहून दुसऱ्या डोळ्यातून दुःखाश्रु जों येत आहेत तोंच आण्णासाहेबाची राक्षसी मूर्ति पुढे उभी पाहून वाचकाच्या त्रेषाची क्षमान इतकी चढते कीं, 'या मनुष्याचा एकदम खूनच करून

टाकावा' असे वाटून त्याच्या मुठी वळावयास लागतात पन्नेवर बहिणी-
पेक्षांही जास्त प्रेम करणारा मालतीचा भाऊ वसंतराव व डॉ.
भवानराव या जोडीचा उदार, प्रेमळ व सात्विक असा स्वभाव पाहून
वाचकाच्या तोंडून धन्योद्गाग निघतात तोच दिगवरपत व कृष्णाजी-
पत ही दामिक, कुटाळ व धर्माच्या नावाखाली कृष्णकारस्थाने कर-
णारी धार्मिक वकांची जोडी पुढे उभी राहते व जगाचा एकवकारें
वीट येऊन खरच, जग हे असे आहे' म्हणून वाचक उद्विग्न होतो.
तसेच खरे सुख पैशात नसून सदाचरणांत व सात्विक प्रेमातच ते
आहे हे मिद्ध करणारे अनाथ, दरिद्री व प्रेमळ असे ते पाच भावाचे
कुटुंब पुढे दिमू लागते व दुष्टाचे अनेक छळ सोसल्यानंतर त्यांना
शेवटी सुख झालेले पाहून आपल्याला खरा सुखाचा मार्ग सापडला
असे वाटून वाचकाच्या मनाला शांती मिळेल. (आपटे)

मानवी आश्चा विरुद्ध देवाची इच्छा—गुजराथचा नवाब
ब्रह्मादूरशहा याने चितोडवर स्वारी केली असतां किल्ल्यातील रजपूत
कन्यांनी पुढील विटवनेतून वाचण्यासाठी मुद्दाम पेटविलेल्या चितेत
स्वतःची अहुती कशी दिली याचे चित्र या कादंबरीत रेखाटले
आहे. (आपटे)

मानसपूजा—देशात प्रसन्न व सतुष्ट माता निर्माण होण्यास
सव्याच्या विवाहाच्या चालीत कालमानाप्रमाणें फेरफार करणे किती
अवश्य आहे ह्याची कल्पना, 'चांद'ची (कादंबरीतल्या नायिकेची)
हकीगत वाचून वाचकाना होईल.

मानसिक यातना—मि. हेनरी वुडच्या 'A life s secret' या कादंबरीचे रूपांतर. (दातार)

मुरारराव—गुप्त पोलिसाच्या चातुर्यासंबंधी ही एक चटकदार गोष्ट आहे. (राजारामीयन)

मूर्तिमंत गुलामागिरी—Uncle Tom's Cabin चे रूपांतर. (गोखले)

मूर्तिमंत देशाभिमान—राजाराम महाराजांच्या कारकीर्दीच्या वेळी मराठी राज्याची आणि समाजाची स्थिति कशी होती याचे सुंदर चित्र या कादंबरीत रेखाटले आहे. (आपटे)

मृण्मयी—बकिमचद्राच्या ' कपाल कुडला ' ह्या बंगाली कादंबरीच्या आधारे लिहिलेली एक गोष्ट. (पेशवे)

रजपूतकुमारी तारा—दारा व औरंगजेब या दोघांचे प्रेम जडलेल्या एका रजपूत राजकन्येची गोष्ट. जिच्यांत त्याचे प्रयत्न निष्फल झाले असून तारेस या कुचबळणीतून उदेपूरच्या राण्याने सोडविले आहे. (आनंदीरमण)

रजपुतांचा भीष्म—एका उदारमनस्क रजपूत राजपुत्राने आपल्या सापत्न भावासाठी राज्यावरील आपला हक्क कसा सोडला हे दाखविणारी कादंबरी. (आपटे)

रमा आणि माधव—' पन्नाशीची झुलुक लागली बाइल दुसरी करू नको ! ' असे लोक सागत असताही एका थोरड्या

नवरदेवाने कपाळाला बाशिंग बाधण्याचे धाडस करून आपली कशी फटफजीती करून घेतली याचे चटकदार चित्र या पुस्तकत दिले आहे (मित्र)

रहस्यभेद—रेनाल्डकृत The Ry^e House Plot चे उत्कृष्ट रूपांतर (दातार)

रागिणी—एक उच्च प्रतीची सामाजिक कादंबरी. विविध विषयावरील विद्वत्तापूर्ण व मार्मिक संवाद हा या कादंबरीचा एक विशेष असल्यामुळे हिला ‘काव्यशास्त्रविनोद’ हे उपनाव छान शोभते (जोशी)

राजा तोडरमल—याच्या वेळच्या समाजस्थितीचे चित्र या कादंबरीत रेखाटले आहे. नरेद्रनाथाचे शौर्य, सरलेचे विशुद्ध प्रेम, महाश्वेतेची कठोर प्रतिज्ञा शकुनीचे भयकर कपट, विमलेचा दवता-स्वभाव व अमला-कमला यांचे निष्काम प्रेम याचे वर्णन यात केले आहे. (शांताराम)

रूपनगरची राजकन्ये.—ह्या कादंबरीचे मूळ कथानक कर्नल टॉड याच्या इतिहासातून घेतले आहे. हे मूळ कथानक इतके बहारीचे आहे की, ते सरळ गोष्टीच्या रूपाने जरी कुणी वाचले तरी त्याच्या वृत्ति तल्लीन होतात. आपला हेतु तडीस नेऊ पाहणाऱ्या औरंगजेबाची स्मारस्थाने, इंदिरेचा व छोटूसिंगाचा रोषनार बेगमने केलेला छळ, दुर्गादासाच्या कार्यक्षम मसलती, शिवसिंह व पद्मादासी यांच्या गूढ मसलती, अचलेश्वराचा वैकुण्ठयोगी, म्हातारा झालेल्या विजयसिंगाचा अभिमान व पाणीदारपणा, राजसिंगाची मुत्सद्देगिरी, प्रेमास बळी

पडलेल्या नयनपाळाची वेषातरे व कामगिरी वगैरे प्रसंग इतके सुंदर व चटकदार साधले आहेत की, ते कोणत्याही सद्दय वाचकाचे चित्त तन्मय करून सोडतात. रजपूत वीरचे प्रखर क्षात्रतेज व रजपूत स्त्रियांची अतः शुद्धीविषयी विलक्षण दक्षता यांचे नयन मनोहर दर्शन ह्या कादवरीत होते आणि ते होत असता वाचकाच्या उदात्त मनोवृत्तीचे आदोलन सुरू होते. (आपटे)

लताकुजगूढ—अविचाराचे दुष्परिणाम व त्यामुळे जन्मभर होणाऱ्या मानसिक यातना, आत्मसंयमनाचे व सच्छील वर्तनाचे थोर महत्त्व व निरपेक्ष प्रेमाची अलौकिक थोरवी याचे चित्र या कादवरीत उत्कृष्ट रीताने रेखाटले आहे. तसेच अव्यापारेषु व्यापार केल्याने इत रावर व अती स्वतःवर कसे अनर्थ ओढवतात याचेही यत वर्णन आढळते (पराजपे)

लीला—भाऊबदकीने घरादाराचे वाटोळे होऊन ‘ खोऱ्याचे कपाळी गोटा ’ कसा बसतो याचे चित्तवैधक वर्णन या गोष्टीत केले आहे. (मित्र)

लोकमित्र—आपल्या गांवाची स्थिति सुधारण्यास झटणाऱ्या एका परोपकारी, उदार व तत्पर मनुष्याची वाचनीय गोष्ट (आपटे)

वंगसूर्यस्त—फदाफितरीच्या निंद्य कृत्याने बंगालचे स्वराज्य कसे धुळीस मिळाले याचे करुणाजनक शब्दचित या ऐतिहासिक कादवरीत वर्णिले आहे, (हडकर)

वनज्योत्सना—वनज्योत्सना नामक एका सुशिक्षित मुलीवर तिच्या खेडोगांवच्या एका उद्योगी व सच्छीर तरुणाचें प्रेम जडते, पण ती त्याच्या प्रेमास झिडकारते. पुढे विद्वत्तेमुळे 'महाराष्ट्र साहित्य-समेलनांत' तिची तारीफ होते व तेथें एका बॅरिस्टराचें तिजवर प्रेम जडतें. हाच बॅरिस्टर एका आंग्ल तरुणीशी त्रिशहब्द झालेला असतो, पण तिला फसवून तो इंग्लंडातून इकडे येतो हे कोणास माहीत नसते ही सुशिक्षित तरुणी त्याच्या प्रेमपाश त सांपडणार तोंच ती आंग्ल तरुणी अचानक हिंदुस्थानांत येऊन बॅरिस्टराचे कान उपटते. हा प्रकार पाहतांच वनज्योत्सना गागरून जाते व निराश होत्साती पुन्हां आपल्या खेडवळ जिवलगजवळ जाऊन शुद्ध प्रेमाची भिक्षा मागते व अखेर तोच तिचे पाणीग्रहण करतो. (रानडे)

वाईकर भटर्जी—'व्हिकार ऑफ वेकफिल्ड'चे उत्कृष्ट रूपांतर. (धनुर्धारी)

विद्वान सोबती कीं कुशल गृहिणी—महाराष्ट्र स्त्रियांस उच्च शिक्षणाची अनवश्यकता दाखविणारी गोष्ट.

विलक्षण भोळेपणा—ही एक हास्यरसोत्पादक मौजेची कादंबरी आहे. भोळ्या बाळूची प्रत्येक कृति वाचकांना पोट-धरधरून हसवील. (आपटे)

विलासमंदिर—मि. हेनरीबुडच्या Canonbury House या कादंबरीचें मनोरम रूपांतर. (दातार)

विहगवृद्ध—स्त्रीशिक्षण प्रौढविवाह, विधवाविवाह इत्यादि विषया-
बरील या कादंबरीतील विचार मननीय आहेत (नाथमाधव)

शशांक—राखालदास बानर्जी यांच्या एका ऐतिहासिक पुस्तकाच्या
आधारे ही कादंबरी लिहिली आहे. हिच्यात गुप्त साम्राज्याच्या उत-
रत्या काळाच्या परिस्थितीचे हुबेहुब चित्र रेखाटण्यात आले
आहे. (गुर्जर)

शृंगेरीची लक्ष्मी—ही नाना फडणवीसांच्या काळातील रहस्य
पूर्ण कथा आहे. शृंगेरीच्या मठाच्या सरक्षणासाठी नायिकेने केलेल्या
कारस्थनांची हकीकत अत्यंत मनोवेधक आहे. मुख्य कथेच्या ओघा-
तच लेखकाने पेशवाईतील समाजस्थितीही कौशल्याने रंगविली
आहे. (भानु)

शैशवसहचरी—ही कादंबरी एका बंगाली कादंबरीच्या आधारे
लिहिली आहे. आधीच बंगाली कादंबऱ्या गोड व रसाळ असतात,
त्यांत मनोरंजक व गुतागुतीच्या कथानकांची व चित्तवेधक प्रसंगाची
भर पडल्यामुळे ही कादंबरी बरीच उठावदार झाली आहे. (रणदिवे)

सगुणा—सुगृहिणी ही परमार्थसाधनाची आडकाठी नसून उलट
त्यास मदत करणारी एक शक्तीच आहे हें तत्त्व प्रतिपादन
करणारी गोष्ट.

सरस्वती—दुसऱ्याचे कल्याण चितिल्याचा शेवटी किती गोड
परिणा : होतो आणि दुसऱ्याच्या घातपाताची इच्छा करणाराची शेवटी

कशी दुर्दशा होते याचा ही कादंबरी वाचक च्या मनावर चांगलाच ठसा उमटविते. (कुळकर्णी)

सावळ्या तांडेल—शिवकालीन आरमारविषयक ऐतिहासिक कादंबरी. (नाथमाधव)

सुखाचा मूढमंत्र—व्यायाम व तज्जन्य फायद्याचे विवेचन करणारी उत्कृष्ट सामाजिक कादंबरी. (आपटे)

सुधा—रमेशचंद्र दत्त याच्या Lake of palms या इंग्रजी पुस्तकाचें ही कादंबरी रूपांतर असून हिच्यात वगससाराचें प्रतिबिंब यथातथ्य व मार्मिक रीतीनें दाखविले आहे. (शारदाश्रमवासी)

सुधारणेचा मनु—सामाजिक सुधारणेचे दुष्परिणाम दाखविणारी कादंबरी. (नरहरी)

सुशील यमुना—सन १८७९ तील वासुदेव बळवत फडके यांच्या बडावरील हृदयस्पर्शी कादंबरी.

समार असार !—ससार असार वाटून त्याचा त्याग केलेल्या परंतु सन्यास आश्रमाचा विरुद्ध अनुभव येऊं लागल्यामुळें फिरून संसारांत पडलेल्या एका इसमाची ही गोष्ट ' नवीन सन्यासी ' या बंगाली कादंबरीवरून लिहिली आहे (गुर्जर)

संभारांतल्या गोष्टी—स्वयंपाकाची माहिती, आरोग्यरक्षणाचे नियम, गृहकृत्यांची व्यवस्था, जमाखर्चाचा हिशेब, बौरे संसारोपयोगी अनेक विषयांचें यांत गोष्टींच्या रूपानें सुंदर विवेचन केले आहे. (हेल्लेकर)

स्वर्गीय प्रेम- एक जवळची नातेवाईक वाई आपल्या सुशिक्षित मुलीस केवळ पैशाच्या लोभाने श्रीमंत म्हाताऱ्याशी लग्न करण्यास सांगते मुलीचे अनपेक्षित प्रेम पाहून म्हातारा मिरास होऊन प्रवासास निघतो. वाटेत त्याचे फार हाल होतात. वाटेत एका उदारमनस्क स्त्रीच्या व तिच्या प्रियकराच्या सुश्रुपेने बरा झाल्यावर तो वृद्ध त्या बाईच्या व तिच्या प्रियकराच्या नावे आपल्या सर्व इस्टेटांचें मृत्युपत्र करतो. पण अखेर त्या बाईचा प्रियकर हाच निष्काम प्रेम करणारी आपली पूर्वीची सुशिक्षित मुलगी आहे असे जेव्हां त्या वृद्धाला कळतें तेव्हां 'त्याच्या आनदाला पारावार उरत नाही. (गोखले)

स्वराज्याचा श्रीगणेश-(१६४६-१६४८) शिवाजी महाराजांनी तोरणा किल्ल्यावर स्वराज्याचे तोरण लाविले व तेथे सांपडलेल्या खजिन्याच्या जोरावर दुसऱ्या किल्ल्याचे काम सुरू करून स्वातंत्र्याचा पाया घातला तो सर्व वृत्तात या कादंबरीत आला आहे. परखीला मातेसमान मानणाऱ्या शिवाजीने सुभेदाराच्या लावण्यासपन्न व तरुण सुनेला वस्त्रालंकार देऊन परत पाठविले हा प्रसंगही याच कादंबरीत आहे. बंजाजी निंबाळीकर मुसलमान झाला होता त्याला हिन्दुधर्मात परत घेऊन राजांनी स्वराज्य व स्वधर्म यांचें निकटवर्तित्व किती उत्कृष्ट रीतीने दाखविले तें या कादंबरीत मनोहर शब्दांत रगविलें आहे. (नाथमाधव)

स्वराज्याचा कारभार-(१६७४-१६८०) राज्याभिषेका-नंतर शिवाजी महाराजांनी राजव्यवस्थेचे काम हातीं घेतले त्यावेळीं

महाराजांनी जी माडणी केली त्याच पद्धतीने मराठेशाहीचा कारभार चालला. पण त्या पद्धतीत ढिलाई झाली तेव्हांच मराठाशाहीची घडी विस्कटली ही तत्वे इतिहासकारांनी नमूद केली आहेत, पण तीच तत्वे कशी व का अमलांत आणली व त्याचे फायदे काय झाले हे विशिष्ट प्रसंग घेऊन या कादंबरीत लेखकाने स्पष्ट दाखविले आहे. (नाथमाधव)

स्वराज्यावरील संकट—(१६८०-१६८९) सभाजी-राजाच्या कारकिर्दीचा हृदयद्रावक वृत्तांत या कादंबरीत आला आहे. नुकत्याच स्थापन झालेल्या स्वराज्याच्या गादीवर असला राजा आल्या-मुळे महाराष्ट्राची कशी धूळधाण झाली हे या कादंबरीत कुशलतेने दाखविले आहे मदिरेच्या निषेध गुग होऊन नाचरगाच्या आधीन झाल्यामुळे सभाजीच्या निधड्या शौर्याचा महाराष्ट्राला मुळीच उपयोग झाला नाही. स्वराज्याच्या गादीवर येणाऱ्या राजावर केवढी मोठी जबाबदारी असते व त्या पदासाठी सर्व सुखांचा होम करणे किती जरूर असते हे सभाजीच्या कारकिर्दीवरून स्पष्ट झाले. या कादंबरीत स्वामिभक्तीचा कडेलोट व फंदफितुरीचा कळस लेखकाने स्फूर्तिदायक व हृदयद्रावक रीतीने वर्णिला आहे. (नाथमाधव)

स्वराज्याची स्थापना—(१६६४-१६७४ , बारीकसारीक संकटांनी न डगमगतां वीर पुरुष कार्यसिद्धीचा मार्ग तसाच आक्रमण करीत राहिला की, त्याचा कस पाहण्याकरितां परमेश्वर त्याच्यावर संकटांचा घाला पाठवितो. या कादंबरीत शिवाजी राजांनी औरंग-

जेबाच्या तुरुगाची व शाहजादीच्या गोड गोड शब्दांची बधने तोडून दक्षिणेत परत येऊन स्वराज्याचा उद्योग पुनः अधिक जोमाने कसा हातीं घेतला हे सुरस रीतीने दाखविले आहे पुण्यांतील शास्त्रेखाना-वरील हल्ला, सुरतेची लूट, गड आला पण सिंह गेला, छत्रसालाची भेट वगैरे मनोवेधक प्रसंगही या कादंबरीत आले आहेत. (नाथमाधव)

स्वामी पुढंभट—हिन्दु समाजाच्या सध्याच्या अवनतस्थितीचा विचार ज्यांत केला आहे, असे एक (कल्पित) सन्याशाचें आत्मवृत्त. (फडके)

हिन्दुधर्म आागे सुधारणा—हा प्रथम एखाद्या कल्पित कादंबरीप्रमाणे मनोरजनार्थ लिहिला आहे असें वाटतें. पण त्यातील विषयाचा विचार करू लागले म्हणजे तो तत्त्वविवेकाच्या दृष्टीने लिहिला आहे, असे दिसून येईल. विद्वान् सुधारक आपलीं मते कशीं मंडण करतात व त्याचे उलट धर्माभिमान्याची इप्रजी विद्येच्या ऐन अमदानीतही धर्मावर पूर्वश्रद्धा कां असते, हिन्दुधर्मात व जुन्या चालीरीतींत कोणत्या उत्कृष्ट प्रेरणा व उच्च मनोवृत्ती आहेत फाजिल सुधारणेमुळे कोणतें नुकसान घडून काय प्रसंग ओढवतील याचें योग्य ज्ञान देऊन दोन्ही बाजूचा साधक बाधक विचार केलेला असा हा प्रथम आहे. (गोळे)

उपसंहार.

कादंबरीच्या गोष्टीलाही उपसंहार पाहिजे. कारण कादंबऱ्या-
नाही उपसंहार असतो त्यांना असो किंवा नसो, कथावाङ्मयविषयक
जे विचार अस्थानी प्रकट होण्याच्या शकेमुळे आम्ही आतःपर्यंत
अप्रकटित ठेविले होते त्यांना एका छोटेखानी उपसंहारांतच जागा
देणें आम्हांस अधिक इष्ट वाटले.

आपल्या अर्वाचीन मराठी कथावाङ्मयाची प्रथसल्या अदमासे
हजार प्रथांची आहे, असें महाराष्ट्रवाङ्मयमूर्चीवरून कळतें आणि
आपल्या एकदर मराठी वाङ्मयाची प्रथसपत्ति आजमितीस दहा
हजार प्रथांची आहे असे धरून चालल्यास कथावाङ्मयाची प्रथसल्या
त्याच्या एकदशाश ठरते हें प्रमाण असमाधानकारक नाही.

या हजार प्रथसल्येत अर्ध्या कादंबऱ्या आहेत. परंतु काद-
बऱ्या पांचशेच आहेत, असा खेद करावयास नको. कथावाङ्मयांत
चुटके, दंतकथा, कहाण्या, गोष्टी, आख्यायिका, फार्स, नाटके व
कादंबऱ्या इत्यादि एकदर मनोरंजक वाङ्मयाचा समावेश केला
पाहिजे. मोगन्यांच्या ' अभिनव कादंबरी ' सारखे पद्यकथावाङ्मय
असतें ते निराळेंच.

मराठी वाङ्मयांत नाट्यवाङ्मयाची प्रथसल्या कथावाङ्मयाइत-
कीच मोठी आहे, परंतु खरें रंगभूम्योपयोगी नाट्यवाङ्मय फार थोडें
अमून, त्यांतील अध्याहूिन अधिक पुस्तकें आजमितीस कथावाङ्मयांत

दाखल होऊ शकतील. जे कथानक केवळ श्राव्य अथवा पाठ्य असेल ते सवाद पद्धतीने लिहिलेले कथावाङ्मयच होय, इतकेच नव्हे तर आज रंगभूमीवर दिसणारे नाट्यवाङ्मयही कालेकरून याच सदरात येऊन पडते. कारण लैकिक व तत्काल आनंद देणारी असल्या-शिवाय नाटके बहुशा लोकप्रिय होत नाहीत आणि तीं तशीं असल्या-शिवाय नाटकमंडळ्याचे व आपलेही चालणार नाही तें कसेही, कालांतराने अशीं नाटके नाट्यवाङ्मय सदरांत ठेवलीं तरी निरु-पयोगीच होत. प्रो. शि. म. परांजपे उत्तम नाटककार आहेत, हे खरे वाटत नाही. परंतु वस्तुतः त्यांनी 'मानाजीराव' व 'भीमराव' हीं दोन वाचनीय नाटके लिहिली आहेत. किर्तन्यांचीं 'जयपाळ' वगैरे नाटके तर सोडूनच द्या, पण आजघटकेस नांवाजलेल्या खाडिल-करासारख्यांचींही सर्वच नाटके रंगभूमीवर कोठे येतात ? त्यांचीं 'प्रेमध्वज', 'बायकाचे बड' इत्यादि नाटके तर आजच मागे पडली आहेत व 'मानापमान' ही काहीं दिवसांनी त्याच पथास लागेल. एकच, नाट्यवाङ्मय हे कथावाङ्मयाचे एक अभिन्न अंग नसले तरी त्याचाच परिपोष होण्यास कारणीभूत होणारे आहे. असो.

स्वतंत्र, भाषांतरीत, रूपांतरीत, अनुवादित, परिवर्द्धित व संक्षिप्त असे कथावाङ्मयाचे अनेक प्रकार आहे. त्यांचीं लक्षणे सांगण्याचे अथवा त्याच्याविषयींचा साधकवाधक विचार करण्याचे हे स्थळ नव्हे. येथे फक्त यांतिल काही प्रकारांत उपलब्ध असलेल्या ग्रंथाविषयींचा विचार करणे पुरे आहे.

गोष्टीचे वर्गीकरण करण्याचे कारण नाही त्याचे बंधन आपण फक्त कादंबऱ्यासच घाटू आणि तसे केल्यास फक्त ११३ अद्भुत, '५५ ऐतिहासिक व १७० सामाजिक याप्रमाणे एकदर ३३८ स्वतंत्र पुस्तके मराठी कथावाङ्मयाचे सदर शोभवितात. ही संख्या मग १९१७ पर्यंतची आहे. आणि नंतरची ग्रंथसंख्या मोठी भरली तरी ४०० पलीकडे जाईलसे वाटत नाही.

परंतु स्वतंत्र पुस्तकातील सर्वच कादंबऱ्या पहिल्या प्रतीच्या नाहीत आणि भाषांतरित अथवा रूपांतरित सर्वच कादंबऱ्या टाकाऊ नाहीत. उलट काही रूपांतरित कादंबऱ्या स्वतंत्र कादंबऱ्यासही खत्रीने मागे टाकतील आम्ही तर थोडे या पुढे जातो आणि म्हणतो की, आपल्या हल्लीच्या एकदर कथावाङ्मयातून परपुष्ट असे एकदर कथावाङ्मय निराळे केल्यास आपल्या हाती जे राहिल त्यातून फारच थोडे ग्रंथ कथावाङ्मयाचा आधार समजले जातील आणि बाकीच्या कथा वेवळ भावटकथा ठरतील. तस्मात असें ग्रंथ करण निदान प्रस्तुतसमयी तरी इष्ट नाही.

आपल्या एकदर अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाचा प्रारंभच मुळी इंग्रजी राज्यापासून सुरू झाला आहे. तेव्हा मराठी कथावाङ्मयावरही पहिल्याने इंग्रजी कथावाङ्मयाचा पगडा बसावा हे साहजिक आहे. आम्ही त्याच्यापासून फक्त कादंबरीलेखनाची पद्धत उचलून स्वस्थ बसलो नाही तर त्यांबरोबरच आम्ही त्याच्या चांगल्या चांगल्या व कित्येक सटरफटर कादंबऱ्यानाही मराठी पेहराव चढविला.

स्कॉट, लिटन, गोंडस्मिथ, स्विफ्ट, डिफो, ऑस्टेन, कॉरेली, इलियट व मिसेस बुड इत्यादि पाश्चात्य स्त्रीपुरुष लेखकांच्या बऱ्याच काद-
बऱ्याचा परिचय आम्हास या अवधीत झाला आहे.

अशा प्रयकाराची कांही पुस्तके मराठी कथावाडमयात आज
इतकी एकजीव झाली आहेत की, त्याचे मूळ मांगणेही आज
आपणास नकोसे होईल उदाहरणार्थ, अनाथ पाडुरग कुवलयपुरची
राणी कुमुद्वति, केवळ स्वार्थापायी, ठगाची जवानी, दुखाअर्ती
मूख, नाट्यमकरद, मोचनगड मोनयौवना, वाईकर भटजी व हरि
आणि त्रिवक वगैरे लहान मोठ्या कादबऱ्या इतक्या चांगल्या
साधल्या आहेत की, त्याचे रूपांतरित्व त्याच्याविषयीच्या आदरात
मुळीच कमीपणा आणात नाहीत.

इप्रजी खालोखाल नव्हे तर या बाबतीत जिने इप्रजीसहा
मागे टाकले आणि मराठी कथावाडमयाच्या समृद्धीस बहुमोठ
मदत केली अशी दुसरी एखादी भाषा असेठ तर ती बंगाली ह्या
होय. ज्या बंगालने दुसऱ्याही कित्येक बाबतीत महाराष्ट्राच्या पुढे
उडी मारली आहे त्याने कथावाडमयाचे बाबतीतही महाराष्ट्रावर
सरशी करात्री हे ठीकच आहे. त्याच्या कथावाडमयाचे सध्याबल
आम्हास माहीत नाही, परंतु आम्हीही त्यांच्या थोडयोडक्या नाही
तर १२६ कादबऱ्या आतांपर्यंत अनुवादिल्या असून त्यांपैकी कित्येक
कादबऱ्या लोकप्रियतेच्या बाबतीत स्वतंत्र प्रथानाही मागे टाकतील
हे मात्र आम्ही खात्रीने सांगू शकतो. पाश्चात्यांप्रमाणे याच्यातीलही

वकिमचद्र रोमेशचद्र दत्त, दामोदर मुखोपाध्याय, हरिसाधन मुखोपाध्याय, ननिलाल बघोपाध्याय व स्वर्णकुमारी इत्यादि प्रमुख स्त्रीपुरुष लेखकांचे ग्रंथ मराठीत आले असून, चितळे, भणे मित्र, गुर्जर, भांगले फाळके जानकीबाई देसाई, व वा. गो. आपटे इत्यादि नामांकित कादंबरीकारांचे बहुतेक ग्रंथ बंगालातूनच मराठिलेले आहेत. इतकेच येथे मागितले असता पुरे यावरून बंगालीचे ज्ञान महाराष्ट्रीयामु सुबलक दिसते परंतु हा आमचा भ्रम आहे. बंगालीतून आलेल्या हिन्दी पुस्तकांचे भाषांतर अथवा रूपांतर करून त्यास बंगालीचा हवाला देणे महाराष्ट्रीयामु अधिक प्रौढीचे वाटल्यासारखे दिसते हो. नाही तर बंगालीचे इतके उत्तम ज्ञान आम्हास कोठून होणार ?

बंगालीपेक्षा मुसलमानी, हिन्दी, गुजराथी वगैरे भाषांचा परिचय महाराष्ट्रीयामु अधिक व्हावयास हवा. पण तसे दिसत नाही गुजराथीतून करण वाघेला, भद्रभद्र, चद्रकान्त, सरस्वतिचद्र, गुणसुदरी, स्त्रियांचा स्वर्ग व हिंदू आणि ब्रिटानिया इत्यादि आठ दहा पुस्तके मराठीत आली आहेत, तर मुसलमानी, हिन्दी वगैरेतून ता मुळींच आली नाहीत असे दिसते आणि महाराष्ट्रवाङ्मयसूचीवरून पाहता मराठी कथावाङ्मयात कानडी, तेलुगु, तामिळ व आंध्र इत्यादि द्राविड भाषांच्या कथावाङ्मयाचा वागा कोठेंच आढळून येत नाही. या भाषांतलि वाङ्मयात कदाचित् विपुल व आकर्षक कथावाङ्मय नसावे अथवा या भाषा महाराष्ट्रीयामु कदाचित् अद्यापि चांगल्याशा परिचित झाल्या नसाव्यात. आम्हास ही दोन्ही कारणे

संभवनीय वास्तवात ते कसेही असो, इंग्रजी व बंगाली या दोनच भाषांतलil कादवऱ्याचा आमच्या मराठी कथावाङ्मयावर विशेष पगडा बसला आहे, हे खाम

परंतु आमच्या माहितीप्रमाणे पाहता अखिलभारतीय कथावाङ्मयात बंगाली खालोखाल मराठीचाच नवर त्यागेल. बंगाली सोडून दिल्याम मराठी कथावाङ्मयच विशेष भारदस्त तसेच विपुल आहे मराठी कादवरीकारच जास्त शोधक, जास्त बुद्धिमान् व जास्त कार्यप्रवण ठि नून येतात ज्या मराठी कथावाङ्मयात धनुर्धारी, श. मो. रानडे, ना. वि. बापट, ह. ना. आपटे, वि. त्रि. मोडक, सह कारीकृष्ण, ग. वि. कुलकर्णी व का. र. मित्र यांच्यासारखे मार्मिक कादवरीकार चमकून गेले व ज्यात वा. स. गडकरी, वि. मी. गुर्जर, ना. ह. आपटे, गो. ना. दातार व नाथमाधव, सी. के. दामले व वा. म. जोशी यांच्यासारखे उत्कृष्ट कादवरीकार यात आहेत त्या मराठी कथावाङ्मयात भविष्यकाळीही अशीच नामांकित रत्ने निर्माण झाल्या-शिवाय खात्रीने गृहणार नाहीत.

हिन्दी भाषेंतही अथरचना विपुल होत आहे, पण तीही बंगालीवरूनच. हिन्दी कादवरीकारांचाही ओढा बंगालीकडेच जास्त. त्यांच्यातही प्रेमचंदासारखे कादवरीकार, मैथिलीशरण गुप्त यांच्यासारखे कवि व श्रीवास्तव यांच्यासारखे नाटककार अगदी बोटोवर मोजण्याइतके आहेत. बाबू शामसुंदरदास, रामचंद्रवर्मा, रूपनारायण पांडेय, चांदकिरण शारदा, शिवसहायचतुर्वेदी, दुलारेलाल भार्गव,

महार्वरप्रसाद द्विवेदी इत्यादि मडळीची कामगिरीही बाखणण्या-
सागर्वा असते.

या हिन्दी पडितास बगालीने जरी पूर्णपणे मोहून टाकल्या-
मारखे दिसते, तरी मराठीही त्यास आपले तेज दाखविल्याशिवाय
रहान नाही. मराठीतील त्रिविध प्रकारचे वाक्य हिंदीत बऱ्याच
दिवसापासून जात आहे. तसे कथावाङ्मयही गेले आहे. भा. वि.
फडकेकृत ' जेव्हा सूर्योदय होईल ', ह. ना. आपटे कृत ' सूर्योदय '
व वा. म. जोशीकृत ' रागिणी ' वगैरे महत्वाच्या कादंबऱ्या हिंदीत
गेलेल्या पाहून जसा आनंद तसा अभिमान वाटतो.

गुर्जरभाषेसही मराठीने शह दिला अमून तिच्यांतही ह. ना.
आपटे याची व इतर एक दोन कादंबरीकारांची पुस्तके पाहण्यात
आली आहेत. उलट आपणही त्यांच्या चंद्रकान्त, सरस्वतिचंद्र या
उच्च प्रकारच्या कादंबऱ्या मराठीत आणिल्या आहेत.

कथालेखनाची हातोटी आता महाराष्ट्रीयीस चांगली सावली
आहे ते आता एखादी गोष्ट जशी पाच पानात लिहू शकतील,
तशी तिला ते आता पांचशे पृष्ठाची कादंबरी बनवू शकतील. ते
आता विद्वानाच्या माना डोलविणाऱ्या कादंबऱ्या जशा तयार करू
शकतात, तशा त्या लहान दहा वर्षांच्या मुलांसाठीही तितक्याच
सफाईने लिहू शकतात. त्यांनी तरुणाची मने विथरविणारे जसे
कथावाङ्मय निर्माण केले आहे, तसे त्यांना ताळ्यावर आणणारे

कथावाङ्मयही तयार केले आहे अशक्तास मशक्त करणारे, अज्ञानास ज्ञान देणारे, सामाजिक घडामोडींचे प्रतिबिम्ब उठविणारे, वैराग्य बाणविणारे अथवा उलट जगतावर प्रेम करावयास लावणारे आणि केवळ मनोरंजक असे कथावाङ्मयही त्याच्या हातून तयार झाले आहे व होत आहे. या सामर्थ्याचा उपयोग त्यांनी कसा करावा हे त्यांना कोणी सांगायाम नको. महाराष्ट्राची परंपरा, त्याचा राष्ट्रीय दर्जा त्याची श्रेष्ठ संस्कृति व त्याचे उज्ज्वल भविष्य त्यांना निःसंशय सन्मार्गावरच ठेवील.

शुद्धीपत्र.

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	ओळ
योमेन	योगेन	१	१
आगरकानी	आगरकरांनी	४	२१
मनरीन	उतरीन	१४	९
वृहत्कथामजरी	वृहत्कथामजरी	१५	६
हातो	होता	१५	७
स्वाहामुकारचपु	स्वाहामुधाकरचपु	१७	५
आम्हस	आम्हांस	१८	११
राजधानाची	राजधानी	१९	३
एकसमयाच्छेदेकरून	एकसमयावच्छेदेकरून	२०	११
उभे राहिले	उभे राहिले	२२	१
कवळ	केवळ	३३	१
वाखावण्यासारख्या	वाखाणण्यासारख्या	४४	४
पण हल्ली	पण दुसरीने हल्ली	४९	१९
असद्धता	असबद्धता	५२	८
रामजो	रामजी	५२	१४
मौल्यावान	मौल्यवान	५३	४

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	ओंळ
स्वाधान	स्वाधीन	६५	१९
सासुरवासा	सासुरवास	८५	७
आधारचित	आधाररचित	८६	९
जम्मास	जन्मास	८८	२०
अभिलाबबुद्धीने	अभिलाषबुद्धीने	१३५	२०
बालविवाची	बालविधवाची	१४३	१३
शब्दचित	शब्दचित्र	१५२	१९

श्री सयाजीग्रंथमालेतून प्रसिद्ध झालेल्या मराठी ग्रंथांची यादी.

(१) श्रीसयाजीसाहित्यमाला.

ग्रंथानुक्रम. ग्रंथाचें नांव. किंमत.

१ संस्कृत वाङ्मयाचा इतिहास-(इतिहासगुच्छ)-
लेखक रा. रा. सीताराम वासुदेव पेंडसे बी. ए., एम्. सी. पी.,
एफ. आर. सी. आय., Macdonnell's History of
Sanskrit Literature ह्या पुस्तकाचे भाषांतर. वेदकाळ,
वेदांतील कविता तत्त्वविचार सामाजिक स्थिति, ब्राह्मणग्रंथ,
सूत्र, पुराण, काव्य, नाटक, तत्त्वज्ञान, वगैरे विषयांचा. इतिहास
या पुस्तकातून देण्यात आला आहे.

२-८-०

१० बालोद्यानपद्धतीचे गृहशिक्षण-(शिक्षणगुच्छ) सचित्र-
लेखक रा. रा. वासुदेव गार्विद आपटे बी. ए. Kindergarten
Teaching at Home ह्या ग्रंथाचा अनुवाद. पाठ
कसा द्यावा याचा विचार, शिक्षणाचें साधन या दृष्टीने खेळाचा
विचार, वाचन व लेखन शिकावणें, प्राथमिक गणित हातकाम,
झाल्लेल्या इतर विषयांतले प्राथमिक पाठ, एक आठवड्यापुरत्या
अभ्यासाचें पत्रक, इतके विषय ह्या ग्रंथांत दिले आहेत, आणि
पावरून घरी लहान मुलांना शिकवितां येतें

०-८-०

१५ सुधारणा आणि प्रगति-(प्रकीर्णगुच्छ)-द्वितीयावृत्ति.
लेखक रा. रा. दार्जी नागेश आपटे बी. ए., एल्. एल्. बी. Cross
er's Civilization and Progress ह्या ग्रंथाचा अनुवाद.

ग्रंथानुक्रम.

ग्रंथाचे नांव.

किंमत.

प्रमाणचि कित्सा, साध्यमीमासा, विषयविवेचन आणि उपसंहार ह्या चार परिच्छेदांतून इतिहास, सुवारणेचा मार्ग, परिस्थितीचे समीकरण, समाजरचना, जनताधर्म, धर्मसाधन, राजकीय अनुशासन वगैरे विषयांचे उत्कृष्ट विवेचन केलेले आहे. ग्रंथ फार उपयोगी व लोकप्रिय झाला आहे व याचे गुजराती व हिंदी या भाषातून भाषांतर झाले आहे.

३-०-०

२१ शिस्त-(प्रकीर्णगुच्छ)-लेखक कर्नल नानासाहेब शिंदे व मेजर के. एन्. सावत, स्वतंत्र मराठी पुस्तक. लष्करी दृष्टीने गृहशिक्षण, शाळाशिक्षण, खेळ, व्यवहार वगैरेतून शिस्तीची उपयुक्तता, नीतिविषयक, व धार्मिक शिस्तीचा ऐतिहासिक दृष्ट्या विचार, हे विषय ह्या ग्रंथात दिले गेले आहेत

१-०-०

२३ दीघनिकाय भाग १ ला-(धर्मगुच्छ)-लेखक रा. रा. चिंतामण वैजनाथ राजवाडे एम्. ए., बी. एससी. पाली भाषेतील ग्रंथाचे भाषांतर बौद्धग्रंथाचा मूळ ग्रंथ 'त्रिपीटक' याचे तीन भाग आहेत त्यापैकी 'सुत्तपिटका'तून बुद्ध भगवानाने वेळोवेळी केलेल्या उपदेशाचा संग्रह केला आहे. त्याचे पाच भाग आहेत, त्यापैकी 'दीघनिकाय' हा एक भाग आहे. त्यात मोठ्या सूत्राचा संग्रह केला आहे त्याचे हे भाषांतर आहे

१-८-०

३९ हिंदुस्तानचा लष्करी इतिहास व दोस्त राष्ट्रांच्या फौजा-(प्रकीर्णगुच्छ)-लेखक कर्नल नानासाहेब शिंदे स्वतंत्र मराठी पुस्तक ह्या ग्रंथातून वेदकालापासून आधुनिक काळापर्यंतचा लष्करी इतिहास दिला आहे, इतकेच नव्हे तर देशी संस्थाने, इंग्रज सरकार, ग्रेटब्रिटन, फ्रेंच, रशियन, इटालियन, अमेरिकन व जर्मन या राष्ट्रांच्या फौजा ह्या संबंधानेहि हकीकत दिलेली आहे.

२-८-०

ग्रंथानुक्रम

ग्रंथाचे नांव.

कितम.

४१ महाराजा शिवाजी-(चरित्रगुच्छ)-लेखक रा. रा. सीताराम वासुदेव पेंडसे बा. ए., एफ्. आर. सी. आय्., एम. सी पी. स्वतंत्र मराठी पुस्तक यात महाराष्ट्रवीर शिवाजी महाराजाचे चरित्र दिले आहे. १-६-०

६५ हिंदुस्तानचा अर्वाचीन इतिहास-मराठी रियासत (मध्य विभाग) इतिहासगुच्छ द्वितीयावृत्ति लेखक रा. रा. गोविंद सखाराम सरदेसाई बी. ए. स्वतंत्र मराठी पुस्तक. अनेक आधारांचे दोहन करून छत्रपति शाहू महाराजांचा इतिहास व बाळाजी विश्वनाथांच्या उदयापासून बाजीरावांनी दिल्लीवर स्वारी केली तेथपावेतो जो इतिहास घडला त्याची हकीकत व बाजीरावांची योजना आणि त्याचे जीवनचरित्र यात दिले आहे २ १२-०

६६ हिंदुस्तानचा अर्वाचीन इतिहास (मध्यविभाग भाग)-१७४०-१७६१-इतिहासगुच्छ. लेखक रा. रा. गोविंद स. सरदेसाई बी. ए. स्वतंत्र. नवीन पेशव्यांच्या उपक्रमापासून इंग्रज लोकांची हकीकत देऊन नागपुरकर भोळ्यापणतीची सगळी उपयुक्त हकीकत ह्या ग्रंथात दिली आहे. ३ -०-०

६८ सदर-मध्यविभाग १७४०-१७६१ पानिपत प्रकरण. इतिहासगुच्छ-लेखक रा. रा. गो. स. सरदेसाई बी. ए. स्वतंत्र मराठी ग्रंथ. यात रघुनाथरावांच्या पहिल्या स्वारीपासून पानिपतच्या भयंकर रणसंग्रामापर्यंतची माहिती देण्यात आली आहे. २-४-०

७३ जबाबदार राज्यपद्धति-(प्रकीर्णगुच्छ)-लेखक स्व. महादेव रामचंद्र भिडे एम्. ए. स्वतंत्रग्रंथ. लोक आणि लोकमत

ग्रंथानुक्रम.

ग्रंथाचे नांव.

किंमत.

प्रतिनिधी आणि प्रतिनिधींच सभा, कायदे घडणारी मंडळी,
हुकुमतीची अम्मलबजावणी राज्यबधारण, वगैरे विषयाच्या
संबंधानें उपयुक्त माहिती दिली आहे.

०-१३-६

१४ मिराबाई-(चरित्रगुच्छ)-लेखक-रा. रा दाजी नागेश
आपटे बी ए, एलएल् बी गुर्जर कवयित्री मिराबाईच्या
संबंधाने ह्या ग्रंथात संपूर्ण माहिती दिली आहे

०-१-०

१९ इंग्रजी शिष्टाचार (प्रकीर्णगुच्छ)-लेखक रा. रा.
चिंतामण विनायक जोशी, एम् ए Webb's English
Etiquette ह्या ग्रंथाचे भाषांतर यात शिष्टाचरचे सामान्य
नि म, भेट घेणे व्हिझिटिंग कार्डे, उपवन संमेलन, भोजन-
समारंभ, वाटेत भेटण्याच्या प्रसंगाचे शिष्टाचार, दरबार,
विवाहसमारंभ, प्रवास, सार्वजनिक ठिकाणे, गृहशे भा, सेवकाचा
शिष्टाचार, त्याचे काम इतक्या विषयांचे विवेचन केल आहे. • १४ •

८४ पार्लमेन्ट-(इतिहासगुच्छ)-लेखक-रा. रा. दाजी नागेश
आपटे बी ए, एलएल् बी ' Parhamment ' by Sir
Courtney P Ilbert, या ग्रंथाचा अनुवाद पार्लमेंटची
उत्पत्ति आणि वाढ, कॉमन्स सभेची घटना, कायदे करण्याची
पद्धति, जमाबंदी व राज्यकारभार, सभेचे अधिवेशन व कार्यपद्धति,
सभेची कार्यव्यवस्था, सभासद व मतदारसंघ, सभेचे दफतर,
छापखाना व लौकिकसंघ, हाऊस ऑफ लॉर्डस् व तुलनात्मक विवे-
चन, इतक्या प्रकरणात मुख्य विषयाचे सुंदर विवेचन केले आहे. १-८-०

८४-८५ सनईवादन पाठशाळा-पुस्तक तिसरे. (विज्ञानगुच्छ)
लेखक रा. रा गणपतराव पिराजी वसईकर.

ग्रंथानुक्रम.	ग्रथाचे नांव	किंमत.
	स्वतंत्र पुस्तक १	०-१२ ०
	„ पुस्तक २	०-८-०
	„ पुस्तक ३	१-२-०
	मंदर पुस्तक ४	१-१२-०

मनई कशी वाजवावी हें ह्या ग्रथातून शास्त्रीय रीतीने दाखविले आहे.

८६ सगुणोपासना व मूर्तिपूजा-स्वतंत्र लेखक रा. रा. शिव-
राम महादेव फडके मूर्तिपूजेच्या सबधाने संपूर्ण माहिती ह्या
ग्रथात दिली आहे १-८-०

८७ नागरिकांचीं कर्तव्ये-(प्रकीर्णगुच्छ) लेखक रा. रा.
कृष्णार्ज गंगाधर गोगटे, बी. ए. यात कुटुंब शाळा, समाज, राज्य,
ब्रिटिश राज्य, बडोदे राज्यातील स्थानिक स्वराज्य, ग्रामपंचायत,
वगैरे विषयांच्या संबंधी नागरिकांची कर्तव्ये दाखविली आहेत. ० १४ ०

८८ सजीव सृष्टीची उत्क्रांति-(विज्ञानगुच्छ)-सचित्र
लेखक रा. रा. सदाशिव नारायण दातार एम्. ए., बी. एस्सी.
स्वतंत्र ह्या ग्रथात उक्तातीबद्दलचें ऐतिहासिक विवेचन, नैसर्गिक
समिति निषदसंबंधी समिति, मानवजातीची उत्क्रांति, मनुष्यासारखे
वानर, मनुष्य वानरापासून उत्पन्न झाला आहे की काय, पशूंचें
मन व त्याची बुद्धि, मनुष्याची मानसिक उत्क्रांति, इत्यादि विष-
याचा चर्चा केली आहे. २ ११-०

२० मराठ्यांच्या प्रसिद्ध लढाया-(इतिहासगुच्छ)-
लेखक कर्नेल नानासाहेब शिंदे स्वतंत्र. ह्या ग्रथात मराठ्यांच्या
मुख्य मुख्य लढायांचें सविस्तर वर्णन केले आहे ३-०-०

२१ यामिकप्रदीप, सचित्र, प्रथम भाग (विज्ञानगुच्छ)-
लेखक रा. रा. सखाराम विनायक आपटे एम्. ए., बी. एस सी

ग्रंथानुक्रम.

ग्रथाच्च नांव.

किंमत.

स्वतंत्र, ह्या ग्रंथांत यंत्रशास्त्राच्या विविध विषयाची सविस्तर हकीकत देण्यांत आली आहे.

९४ बडोद्याचे मराठी साहित्य-(प्रकीर्णगुच्छ)-लेखक रा. रा. गणेश रंगनथ बडोदे स्वतंत्र बडोदे राज्यात आजपावेतों प्रसिद्ध झालेल्या मराठीग्रंथांची सविस्तर माहिती यात दिली आहे ० ११-०

९८ अप्रसिद्ध ऐतिहासिक चरित्रे-(इतिहासगुच्छ)-लेखक रा. रा. विनायक सदाशिव वाकसकर. स्वतंत्र ह्यांत मराठ्यांच्या इतिहासातील अज्ञात ऐतिहासिक व्यक्तींच्या संबंधाने आजपावेतों अप्रसिद्ध राहिलेली हकीकत देण्यात आली आहे १-०-०

११२ तत्त्वज्ञानांतील कूटप्रश्न-लेखक-रा. रा. दाजी नागेश आपटे बी. ए., एल्. एल्. बी. पाश्चात्य व पौरस्त्य अशा दोन्ही पद्धतीच्या तत्त्वज्ञानाचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यास उत्तम ग्रंथ यात नित्य व्यवहारातील दृष्टांतांचे द्वारे सर्व विषय सोप्यापासून अवघड या गतीने समजाविला असल्याने विद्यार्थ्यांस तो फार सुलभ व रसाळ झाला आहे १-०-०

११३ सुबोध कथामाला-लेखक रा. रा. दाजी गोविंद चिपळोणकर-या पुस्तकात एकंदर साठ गोष्टी असून त्या नेहमी व्यवहारात घडणाऱ्या व पदोपदी त्याचा आपणास अनुभव घेण्यासारख्या आहेत. लहान मुलांच्या मनावर यातील नीतिवचांचा चंगलाच परिणाम घडण्यासारखा आहे. शाळेत जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांस गणित, भूगोल, व्याकरण व इतिहास हे विषय जसे त्याचे शिक्षक त्यास मनापासून शिकवितात, त्याचप्रमाणे शिक्षकाने शाळेत व आईबापांनी घरी, नीतिशिक्षण हे आपल्या मुलास अवश्य दिले पाहिजे. ०-१५ ०

१४ सुप्रजाजननशास्त्र—लेखक ग. रा. गजानन नारायण भोडक
बा. ए.जी. सुप्रजाजननशास्त्रावर पाश्चात्य देशात अनेक ग्रंथ तयार
झाले असून त्याच वर्तीवर मराठी भाषेत हे पुस्तक तयार कर
ण्यात आले आहे उत्तम प्रकारचा सतति कशी निर्माण करता
येई, हे या पुस्तकात उत्कृष्ट तऱ्हेने दाखविले आहे ० १२ ०

२० मुक्या मुलांचे गृहशिक्षण—लेखक रा. रा. पांडुरंग रामचंद्र
नंदुरबारकर मूलाशिक्षण आपल्या देशात नवीन आहे युरोप,
अमेरिका वगैरे खडातून ते रुढ झाले आहे त्याविषयी एक
ओळहि आपल्या देशातील भाषातून कोठून सापडणार ? मराठीत
हे पुस्तक पाहिलेच आहे मुक्या व बहिऱ्या मुलाच्या पालकांनी
हे पुस्तक अवश्य वाचावे ०-१४ ०

(२) श्रीसयाजीबालज्ञानमाला.

- ४७ छत्रपति संभाजी महाराज-(चरित्रगुच्छ)-लेखक
रा. रा. केशव मंगेश रागणेकर बी. ए. ह्या लहान प्रथम छत्र
पति संभाजी महाराजांचे संपूर्ण जिवनचरित्र दिलें आहे. ०-१-०
- ४८ महाराणा प्रताप (चरित्रगुच्छ)-लेखक परशुराम काट
देर बी ए त सुप्रसिद्ध क्षत्रियवार महाराणा प्रताप याचे
सविस्तर चरित्र देण्यांत आलें आहे. ०-६-०
- ६० कोषांचें वर्णन-(विज्ञानगुच्छ)-लेखक रा रा रघुनाथ
बळवंत फलणीकर बा ए प्राणिशास्त्रासारख्या नोंदस विषया-
संबंधीचे हे पुस्तक फार सुबोध व सरस उतरलें आहे आप या
शरीरामध्ये जे Cells (कोष) झणून अमत्त त, त्याच्यासंबंधाने
संपूर्ण शास्त्रीय माहिती त्यातून मिळते ०-६-०
- ७१ विलियम एवर्ट ग्लॅडस्टन— चरित्रगुच्छ)--लेखक
रा रा विष्णु पांडुरंग नेने, बी ए यांत सुप्रसिद्ध इंग्रज राज
नोतिनिपुण ग्लॅडस्टन साहेब याचे सविस्तर चरित्र देण्यांत
आलें आहे ०-६-०
- ७२ संपत्ति व भांडवल-(विज्ञानगुच्छ)-लेखक रा रा भास्कर
त्रिंबक काळे, बी. ए प्रस्तुतसारख्या शास्त्रीय विषयावर हे पुस्तक
सोप्या व सरळ भाषेत लिहिलें आहे ०-६-०

